

Історично-
географічний
збірник

Т. III

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ,
№ 46в

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

видає Комісія для складання Історично-Географічного
Словника України

ТОМ ТРЕТІЙ

За редакцією директора Комісії
проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1929

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. І. Шмальовзен.

*Цю книгу розпочато друком перед тим, як Н. К. О. У. С. Р. Р.
видав наказ про обов'язкове запровадження нового правопису.*

Київський Окрліт № 232. 1929.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук (Цитадель, 9).
Зам. № 593—1200 прим. 14 арк.

МІЩАНСЬКІ ПІДРАХУНКИ В РЕВІЗІЯХ XVI В.

Міщанство пограничних міст Вел. Кн. Литовського в обговореннях з ревізорами зачіпало не тільки свої щоденні турботи та кривди. Правда, була тут така велика та цікава тема, що притягала загальну увагу міщанства, це взаємні відносини з адміністрацією, утиски та вимоги адміністрації, зайві та надмірні з погляду міщанства, спроби протестів та переслідування за ці протести та заяви. Про такі випадки зловживань, надмірних вимог, можна було багато говорити і, дійсно, багато про це згадували в обговоренні з ревізорами.

Але міщанство не обмежувалось лиш цими випадками, воно не входило лиш до цих щоденних турбот. Міщанство вміло дивитись і ширше на ці питання; підкреслюючи випадки надмірних та зайвих вимог, міщанство спинялось і над тим, чи мала адміністрація можливість іншими засобами полагодити свої чергові потреби, чи могла вона сама, не покладаючи новин на міщанство, зробити чергові видатки.

В обговореннях з ревізорами бачимо звичайно солідарні виступи, солідарні заяви. Підносили тут звичайно такі питання, які ясні були для загалу, які не викликали вагань та сумнівів. Пригадати, яке визначне місце займали тут питання оборони міст та безпеки шляхів. Багато питань звязано з цим безпосередньо, інші стоять в тіснім звязку, хоч, може, з першого погляду це не так помітно. Наприклад, сторожа на шляхах, на полі завдовольняла потреби оборони замка, а разом з тим і утворювала певні умови задля правильного транспорту, викликала заборони виїзду купців з міста. Накази всім залишатись в місті на-поготові на випадок нападу ворогів затримували разом з тим виїзд купецтва, рух торговельних караванів. Отже, ми бачимо, з різних мотивів виходячи, різні групи міщанства сходилися на підтримці тих самих питань, на виступі проти тих-же самих заходів адміністрації, проти тих-же самих невдалих її розпоряджень. Правда, в рідких випадках, в деяких містах не утворило міщанство єдиного солідарного відношення до справ оборони. Тут треба пригадати, передовсім, поведження частини крем'янецького міщанства, коли ревізор порушив питання про „*sprawy u radności u bronii mesta Kremianskogo, kak sia w sobie maiet u sprawuiet, a ktoruii oboronu k času potrebnomu mozet meti*“. Як бачимо, питання це мусіло зацікавити міщанство крем'янецьке, бб стосувалося важливої справи. Війт виявив (певно, з частиною міщанства) повну готовість допомогти ревізії, але решта поста-

вилась до цього негативно, *buduczy rożnoho stanu ludi, Czechy, Nemcy, Lachy, Litwa, Ruś*, вони не хотіли обговорювати зазначеної справи, пояснюючи, що не мають нічого до посланця королівського, а слухались-би наказів королевої її милости. Ревізор з цього приводу подає деякі міркування, які, можна думати, відбивають і думки тієї частини міщанства, що згоджувалась дати потрібні пояснення в поставленій справі. Причина в тому, що міщанство не мало над собою „грозного и справного вradника“, який міг-би тримати міщанство в повній слухняності та повазі до спільних справ. Перед тим, оповідали, староста Фальчевський сам доглядав всіх справ міських, мав „великую бачность“ і держав „в грозе“ вradників і справець міських. Після нього стало инакше. Теперішній староста не така людина, зовсім про те не дбає і не тільки не помітно його „справи и бачности“ в місті, але і в самім замку і межі підданих вже не по-старому. Через те й така неухажливість міщанства до направи споруджень, погоріло і досі ще не зароблено, ставок під містом прорвала вода і теж досі того не оправлено. Нема в міщан „справи доброе и жичливости и односталства“, це могло бути спостереження самого міщанства і тепер в своїм звідомленні подає ці гадки частини міщанства і сам ревізор, підсумовуючи дані ревізії крем'янецьких справ.

Загальний стан грошових справ не міг бути тайна задля міщанства, коли вони спинялись та обдумували різні недогляди адміністрації. Неважко було довідатися, що частина артилерії потребує негайної направи, а староста проволікає оцю важливу справу. Можна було довідатися, що пушкарям не плачено вже кілька місяців (*Zr. dz. VI, 102*), і отримати пояснення, що староста не має на це грошей.

Сама оправа замку через тодішню техніку вимагала постійної уваги. Треба було не запускати направи, зараз-же направляти дрібне, щоб не довести до такого стану, коли вже направи вимагала-б великих зусиль. Постійний уважний догляд та можливість негайно мобілізувати певні робочі сили, щоб полагодити, не відкладаючи.

Обговорюючи стан замку, небезпечні моменти його оборони, міщанство намічало разом з тим і розміри потрібної направи та матеріальні засоби для того потрібні.

Направи замків могла бути звичайна, коли було потрібно направити те, що було в лихій стані та загрожувало поганими наслідками на випадок якогось нападу. Лихий стан рову замкового, баркану замкового, гори, підступів до замку це все кидалось в вічі підчас огляду та спиняло на собі увагу ревізорів та місцевого люду.

В деяких замках питання направи звязувалось з питаннями про закінчення тих поліпшень, що їх задумали попередні старости, почали, було, робити і не мали можливости своєчасно закінчити. Показуючи ревізорам, місцева людність підкреслювала вигоду тих задуманих поліпшень та потребу їх закінчення. Доводилось аргументувати, оскільки це, дійсно, важливо задля доброго стану замка, задля його оборони. Деякі з тих поліпшень, наприклад, напряду та стану шляхів і мостів, важливі були задля збільшення торговельного руху і через те особливо зацікавлювали міщанство, купецтво.

Обговорення тих намічених поліпшень іноді звязувалося з порівнянням діяльності старост, як дбали про замкові справи деякі з них і як потім наступники їх мало дбали про почате, закидали справу й не думали про дальше їх провадження. Пригадувати попередніх старост та їх плани поліпшень доводилось, наприклад, в Крем'яніці. Тут міщанство досить часто пригадувало давній стан споруджень та недавні зміни та поліпшення. Пригадали про побільшення мосту: раніш в тім місці мосту не було, а вже пізніш небіжчик князь біскуп ламав гору задля побільшення валу і в тім місці збудував міст своїм накладом (93). Вказували на одну городню, що була пуста, не зароблена, бо колись небіжчик князь біскуп казав її заробити, а потім до цього часу ніхто її не робив, стоїть вже нероблена (94). В іншій місці крем'янецькі люди показували городню „велику на бакшті“. Раніш була це звичайна городня на вежі, „простим обичаєм була роблена“, а князь біскуп коло того „вчинил болшую роботу и на бакште поставил ¹⁾), которое тепер робити не поднимаются“ місцеві люди, бо, треба думати, роботи значно прибавилось проти попереднього, коли робили ту городню Гневош Словицький з Камениці та інші люди з сіл. В вежах зазначали місцеві люди, що піднесено їх вище, небіжчик князь біскуп у тій вежі верх підніс вище та змурував, поробив в вежі світлиці та склепи, а після нього небіжчик Дахно ще вище підніс верх, вивів його „яко би колпаком“, тільки той верх і склеп не збудовані міцно і твердо, потрібують оправи. В вежі „Черлений“ Стан. Фальчевський за пенезі волости Кузминської верх вробив і покрит гонтами. Коло Черленої вежі збудовано за князя біскупа дім великий з моцного дерева на підклітях, п. Фальчевський його „прикрив, а пан Герцик всего его около облепил“ (96). Як бачимо, місцева людність докладно спиняється над тим, як поволі зростали спорудження замку, а разом з тим збільшувалась праця коло направи ющих споруджень, так що місцевий люд вже не згоджувався брати на себе цю напругу. Так само і в Житомирі міщани і земляни „не поднимаются робити того мосту для великого недостатку своего и для прибавления високости“ (Арх. VII, I, 130).

Варто теж зазначити, як місцевий люд зауважує старанно, що збудував те чи інше староста за свої гроші, своїм накладом. В Житомирі підкреслювали, що на дві вежі господар прислав гроші з скарбу і казав то опрацювати (Арх. VII, I, 129). Оце нагадування про будову в замку та місті старостинським чи іншим накладом і далі зберегало своє значіння підчас обговорення питань будови чи направи замку.

Деякі спорудження були розпочаті і незакінчені, так само і деякі інші полагодження в замку. Було розпочато спорудження водоймища в замку. „Пан Станіслав з тих всіх верхов (на спижарнях) приправил рури для дошовое води, и тим всім рурам вчинил ринви аж до скрині мурованое, которую скриню в середині деревом вробил и смолою облил, а около муром обвел, которая скриня, яко безводному замку, есть велми потребна“. Але це все потребує направи, бо, як оповідає староста, „не может ховати в собі води“:

¹⁾ Там за князя біскупа мешкивали драби і бувала там мша (95).

це все треба було направити і сподівалися на гроші з скарбу господарського (с. 99). Крім того в тому-ж Крем'янецькім замку князь біскуп почав було робити студню в горі замковій, „вроблено було її сорок латров, тепер тая студня опущена робити“ (с. 100), але працю цю треба провадити далі і довести до кінця. Почато було копання рову та вибирання землі, вибрану землю думали висипати під „стену од Чернечоє гори (насипати) аж до самих окон, бо иншого приступу и шкодливого близко прибою ни одкол в том замку нет, толко од тое гори Чернечоє“. В середині замку „к той же стенѣ мел (староста) філари муровати яко для помочи стени и для схованія, бо хотя б гвалтовний неприятель оную стену всю вибил з тое гори, тогда би людем у в оном доле незашкодило“. Отже, як бачимо, тут ходило про зміцнення певної частини замкової стіни, тієї як-раз частини від Чернечої гори, де найбільше можна було очікувати нападу ворогів. Треба було зміцнити сами стіни і для цього використати різні заходи і підсипку землі під стіну з боку Чернечої гори і муровані філяри, що мусіло збільшити тут оборону замку. Крім того подекуди треба було вибрати ту зайву землю, там де „набралося песком и гноем за неопатрностю, (бо) по всему тому замку до небошика князя бискупа дома землянскіи стояли“ (99).

З инших планів направи та полагоджень зазначимо тут пропозицію зміцнити міст у Крем'янці, поставити мурований замість того, що зараз є, „роблений вязем на столпи, которого потреба направляти, а наболей исподу с фундаменту“ (94). Мурований міст розв'язав-би справу частої направи, аби тільки була на це „воля и ласкавая помоч его милости господарская“.

Отже, як бачимо, різnorodні пропозиції та плани будови й направи тісно зв'язані з питаннями, які потрібні матеріальні засоби і на кого ляжуть оці витрати. В деяких випадках обрахунки ускладнялись тим, що будівельні матеріали не легко було знайти та приставити на місце будови. Хто візьме на себе оці додаткові витрати? На кого можна буде їх покласти та примусити виповнити? В Крем'янецькій ревізії зазначено: „того каменя сто каменей зложено подъ замокъ на одномъ мествѣ, а еще две частей его не звожено по горамъ отътуль, где его тесано“ (Арх. VII, I, 25). В иншій ревізії зазначено, що дерева немає близько задля роботи (Žr. dz. VI, 95). Це приносило певні ускладнення в здійсненні планів будови та направи. Хто повинен приставляти оцей матеріал? Міст перед вежею паркановою — зазначає ревізія — дерево на той міст возять люди з іменей землянських (Арх. VII, I, 165). Млини будують королівським накладом — читаємо в иншій ревізії — а дерево на млин повинні привезти піддані (Арх. VII, II, 112). Ту городню будовано замковим деревом (Арх. VII, I, 166). Як бачимо, практика бувала різноманітна і не було загального одноманітного зразка задля таких будівельних комбінацій. Питання, скільки треба витрат та хто їх візьме на себе, вставало тут постійно. Те-ж саме бувало, коли почали обговорювати і деякі технічні поліпшення. Пригадаємо тут приладдя до роблення гарматного пороху. Деякі ревізії спиняються на опису такого приладдя: w horodni poroch tołkut wodoju u stupe mlynowoy: tołkaczow czotyry — możet ubiti odyń tołkacz od hodyny do

hodyny kameń porochu (Арх. VII, I, 143); w tych seniach wczynił stupu na tołczenie porochow kołoworotnuiu po nemecki o szesti tołkaczach, w ktoroi stupe możet y odin czołowek poroch tołczy (Žr. dz. VI, 100). Ме́ші приладдя легко було заводити, але більші, складніші вимагали більших витрат і знов виникло питання, хто-ж на себе візьме оці витрати.

Розуміється, велика спокуса була все це накласти на старостинський уряд. Але, щоб обстоювати таку пропозицію і збивати докази, які приводив-би старостинський уряд, скидаючи з себе нові витрати, міщанство мусіло знати, хоч-би в загальних рисах, стан замкового господарства, його прибутки та видатки. Инакше було-б важко сперечатися з старостою, коли-б той почав доводити поганий стан замкового господарства та повну неможливість для нього взяти на себе ще нові витрати, про які йде справа, хоч-би і визнавав деякі видатки за потрібні.

Для покриття оцих видатків старостинський уряд мав такі джерела:

датки з замкових сіл,
датки, які йшли на ключ,
роботизни людности,
фільваркові прибутки,
збори різні, що йшли на уряд.

Старостинський уряд поясняв в таких випадках, що витрати великі і те, що збирається, як-раз все йде на звичайні потреби оборони замку, передовсім, та инші потреби.

Виникло питання, чи правильно розкладено роботизни та датки, чи нема тут яких-будь недоглядів, може навмисних.

Не дивно, що міщанство так уважно придивлялось, як окладено повинностями селянство, що воно повинно робити. Староста Крем'янецький, пригадували, казав забудувати те місце мосту своїм накладом, а потім казав те робити волості Кузминській (VI, 93): так міщани могли пригадати, коли саме повинності накладено і в яким розмірі на певні села, як потім змінено виконання оцих повинностей, зменшено, полегшено, додано ще в допомогу инших.

З приводу заяв про спустошені села, з яких нема датків чи роботизни, людність місцева могла слушно пояснити ревізорам, що, дійсно, ці села були спустошені, випросили їх, як пусті, але з того часу там поселились люди (Арх. VII, I, 151).

Так само уважно стежили за тим, які далі сталися зміни в одбуванні оцих повинностей. Тут особливе мали значіння роздачі замкових сіл шляхті, яка всякою мірою дбала про те, щоб увільнити своїх селян від датків та роботизн. Через те реєстр сіл, що їх роздано шляхті і віднято від замку, вказував ступінь зменшення прибутків замкового вряду, його збідніння та неможливість, як раніш було, далі все підтримувати в добрім стані. Про таких власників зазначали „ніж, дей, ти всі з тоє роботи вимовляються и робити людем своїм не кажут (VI, 95); а к тому поведили, иж князь Дмитрей Вишневецкий еше з чотирех іменей своїх, з Тараза, з Камарина, з Крутнева, а з Лопушна робити не хочет (VI, 94); тії села кнегини Нлиное не хотят

робити (94); которі Мокренській и Костенецькій земляне перед тим служили на господара е. м. к замку кремянецкому, ніжли, поведать, князь Костентин упросил їх себе за путних слуг (98); а тепер тую волость держит кнегиня Илиная ко Чуднову и той повинности не кажет полнити (Арх. VII, I, 125); а тепер тое село держит кнегиня Илиная ку Чуднову, есть их человека пятьдесят, од того часу жадних работ ани повиноватства ку замку не чинят, ани до осади к замку Житомирскому не бувають (VII, I, 151); тогда ж оддано село Крошню брату его Ивану Вороне, дано за пустое ж и тепер шесть человека, тую ж тягль тягнули к замку, а работ або оправления так же не бывало" (151). Оці всі вказівки про надання сіл шляхті та зменшення матеріяльних засобів замкового вряду викликали мимоволі негативну оцінку такої політики в князя що-до замкових сіл.

Окрім переходу до шляхти замкових сіл шляхом роздачі великого князя могли бути й інші випадки, які теж приводили до того-ж результату. Крем'янецьке замкове господарювання постраждало від передачі волостей Королевій. З приводу окремих сіл, їх ухилення від виконання давніх обов'язків зазначали, що ці села перейшли до Королевої: „але Посовчане (наприклад), што на королевою е. м. Кремянцу тягнут, ти, дей, в той работе помочни ім бити не хотят“ (VI, 93). Отже тут маємо подібні-ж негативні результати — зменшення замкового господарства через перехід сіл до Королевої е. м., що старанно зазначили ревізорам.

Огляд споживчих запасів замків виявляв тут звичайно значні недостачі. Чи була тут недбайливість старости, недогляд чи, дійсно, староста і не міг зробити більшого з тими матеріяльними засобами, що їх він мав? Придивимось до деяких вияснень ревізій що-до прибутків старостинського уряду. Про фільварки зазначає одна ревізія: „ale iż folwarku na żywnosć p. staroście nie masz żadnego“, а таким чином тут доводилось визнати, що старості бракує на утримання його людей. З приводу інших замкових прибутків наведемо згадку ревізії житомирської про млинові збори, що млини дають мало, бо людність вдома меле, „żarna w domu maia gdzie sobie do potrzeby zboża miela“. Про млини та млинові прибутки бували і інші обговорення, наслідком цих обговорень були деякі ревізорські устави, оперті, можна думати, на гадки місцевої людности: так ревізія житомирського замку в уставі про розподіл прибутків з млинів передбачає утримання на замку спеціального теслі, що повинен уставичне перебувати на замку задля скоршої оправи, коли-б що зіпсувалось. Це призначення одної третини прибутків млинових, очевидно, зменшує можливість старостинського уряду розпоряджатися свобідно своєю частиною млинових прибутків, бо крім третини на утримання теслі друга третина повинна йти „на млинаря ведлуг давнего звичаю“.

Мали значіння митні збори для старостинського господарства, але причини хитання цих зборів лежали в такій площині, що вплинути на збільшення було не так легко. Залежало це від стану торгових стосунків та безпечности торгових сполучень: уважність замкового вряду до забезпечення потреб торгових сполучень могла мати лиш невелике значіння. Міщанство не забуває зазначити ті перешкоди, що їх ставать иноді купецькій діяльності старостин-

ський уряд, наприклад, не випускаючи купців з міста, коли приходять чутки, може, і не зовсім певні про небезпеку від ворожого наступу, але все-ж-таки скарги міщанства на зменшення торговельного руху виявляють уміння знайти дійсні причини, а не тільки загально винуватити адміністрацію. Що стосується до шинкових зборів, як прибутків старостинського уряду, міщанство уміло підійти до цього питання і дати ясні обрахунки, скільки можуть дати шинкові збори старостинському урядові в ліпших та гірших умовах.

Таким чином, міщанство придивлялось добре до складових частин прибуткового бюджету старостинського уряду і до конкретних вказівок старостинського уряду могло додати свої уважні поясіння, скільки можуть дати на старостинський уряд певні джерела прибутків. До характеристики стану джерел прибутків міщанство могло подати реальні поясіння, що села запустіли тепер вже знов заселені (Арх. VII, I, 151) або ті землі, що залишилися без хазяїв за смертю землян, дають певні все-ж-таки прибутки (Арх. VII, I, 129 — *użytki z puch mająt... używajączy opuch sełyszcz*). Далі натяк, що старостинський уряд не все виконує, що міг-би: коли-б господар є. м. захотів-би роздати ті селища землянам або іншим людям (цікавий цей додаток!), тогдa би вони поднялися і ті городні направовати, хоч-би два селища в одну городню складаючи. В цій пропозиції, як розв'язати справу з пустими селищами, можна зауважити певний натяк, що старостинський уряд не використовує певних джерел прибутків так, щоб була з того користь та виконання обов'язків. Подібні-ж пропозиції виникали теж в зв'язку з справою шинкових прибутків: до пояснень старостинського уряду про шинкові збори додавали зауваження, що маючи ці шинкові збори в своїм розпорядженні можна було-б більше зробити задля виконання обов'язків. Пропонуючи іншу комбінацію з шинковими зборами, міщанство обіцяло взяти на себе і виконувати з цих шинкових зборів, коли їм буде віддано, ті обов'язки та служби, які не виконував старостинський уряд. Коли-б мали корчми в своїх руках, казали міщани, платили-б з них що належало, піднімали-б послів та гонців татарських, давали на них потрібну стацію (Арх. VII, I, 136, 145). Можна думати, що міщанство уважало за вигідне мати корчми під умовою виконання за те певних обов'язків, про що іноді так неясно, ухилиючись, висловлювався старостинський уряд з приводу цих обов'язків.

Землянську участь в роботизнах та датках теж уважно обговорювало міщанство. Стежило за тим, як виконують роботу городень землянські люди з різних сіл. Перехід замкових сіл до панів-шляхти викликав побоювання, що далі з тих селян вже не буде звичайних робіт та напрaви замку. Як бачимо, таке побоювання мало реальні причини; вичислення, з яких саме сіл селяни вже перестали ходити до замку на роботи, добре виявляє, як легко впливові пани підпадали спокусі нехтувати обов'язки роботи та напрaви замку. В цім реєстрі недбайливих були і такі впливові особи, що проти них ледві чи міг староста рішуче виступити, навертаючи знов до звичайних робіт та обов'язків. Міщанство порушувало складне питання і підкреслювало невиконану працю, від чого страждає оборона цілого замку, коли важливі прогалини залишаються без полагодження. Обраховуючи оці прогалини в городнях, міщанство підкреслю-

вало, що не всі подані відомості зовсім вірні: деякі села рахують за пусті, а вони вже заселені після спустошення, деякі знов рахують за безхазяйні, а вони все-ж знаходяться в користуванні певних осіб та дають деякі прибутки. Обговорюючи справу цих прибутків, міщанство зауважувало, що ці прибутки дають можливість виконувати роботу направи городень, як і раніш. Очевидно, такі вказівки мусіли викликати перевірку заяв землянства про неможливість виконувати роботи й платити датки. А відомо, що землянство не раз скаржилось на великі роботи та датки з маєтків, загрожуючи, що коли господар е. м. наложить таку неволю, то всі розійдуться з своїми людьми (Арх. VII, I, 136).

Така перевірка загальних заяв була конче потрібна, щоб справа не стояла через заяви та погрози. До чого-ж це могло привести, коли не було змоги перевірити можливість групи людности нести певні обов'язки, показує суперечка, кому робити житомирський міст. Коли виявилась потреба вирішити на місці цю справу, староста житомирський думав притягнути землян і міщан до роботи мосту. Але і та і друга групи людности, не гаючи часу, звернулись з скаргою до господаря е. м. Земляни місцеві заявили в скарзі, що робота замкового мосту є „кривда і тяжкість великая“. Міщанство скаржилось, що їх мало і через те не можна взяти на себе таку важку працю без допомоги інших груп людности. Господар е. м. не призначив якогось перегляду справи на місці і таким чином староста сам на місці мусів шукати якогось середнього виходу, не обтяжуючи роботою одну лиш групу, а розкладаючи і на інші. Але сам староста не міг подолати опору землянства і так суперечка, кому саме виконувати роботу замкового мосту, залишила замок без мосту в дуже небезпечнім стані; була гадка робити міст господарськими грішми, було умовлено вже, за яку суму грошей, наготовлено дерево на будову, а потім прийнято план будувати з участю землян та міщан. І далі справа з мостом не поліпшилась (Арх. VII, I, 133).

В таких випадках неясности обов'язків становище міщанства було, порівнюючи, гірше, бо на їх заяви і скарги звертали менше уваги, а за невиконання скорше карали, ніж землян, і карали суворіше. Через те вказівки міщанства на потребу притягнути інші групи людности роблять вражіння більшої продуманости. Так легко було зустрінутись з опором землянства проти своїх пропозицій, що міщанство мусіло обдумувати здійснення своїх планів та обрховувати, щоб збити загальні заяви, що адміністрація чи землянство зовсім вже не має матеріальних засобів брати на себе роботи або поплати. Треба було шукати конкретних вказівок на деякі прогалини в обрахунках адміністрації та землянства, на непоказані потаєні прибутки, бо як-раз такі конкретні зазначення і могли допомогти міщанству в боротьбі проти збільшення работ та датків, які на нього хотіли перекинути і адміністрація і землянство.

ІВАНЕНКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ XVIII В.

Характерне явище в суспільному житті українського народу XVII—XVIII в. це формування нової суспільної верстви — старшинської. І економічні основи і соціальні форми цього процесу притягали увагу дослідників. І автори, що бачили в українській історії Гетьманщини головне історію панських старшинських родів, і ті, що присвячували свою увагу історії народніх мас, зібрали досить історичних матеріалів, щоб з'ясувати процес, як формувалася старшинська верства: матеріал цей автори звязували з історією старшинських родів, звязували з історією колонізації та окремих поселень, подавали окремі цікавіші епізоди з цього матеріалу. Але і по-за тим залишились без відповідного висвітлення важливі моменти цього процесу. Економічна основа процесу вимагає ще дальших студій, які з'ясували-б його в деталях. Студіювання старшинської скупі, почате в деяких статтях ¹⁾, виявило-б умови мобілізації земель та повільне руйнування козацького й селянського землеволодіння, що відбувається протягом першої половини XVIII в., де-далі більше поширюючись. Такі старшинські господарства не всі однотипові, бачимо деякі з нахилом до млинового промислу, деякі з поширенням горіланого виробництва, деякі з фабричним виробництвом: сприяли цьому і умови географічні, природні багатства і торговельні обставини, напрям шляхів сполучень, утерті торговельні звязки. Деякі питання висуває присутність та участь у цім процесі різних зайд з сусідніх країв, з Волощини, Сербії, можна думати, що вони вносили в цю діяльність і деякі свої риси, яких не бачимо в діяльності інших осіб. На наступних сторінках я й хочу подати нарис економічної діяльності однієї з таких родин-зайд на українськім ґрунті.

Іваненко, Григорій Іванович, вийшов з Волощини десь коло 1706 р. Як відомо, цар Петро I надавав великого значіння таким зайдом та використував їх, як знаряддя за-для осягнення своїх завдань, давав їм значні посади та довіряв їм. Так і Іваненка 1708 р. бачимо ми на посаді браславського полковника. Не залишено було Іваненка і без матеріяльних засобів. Вже 1706 р. одержав Іваненко гетьманського універсала на „спустълое“ містечко Борки в Чигиринськім пов., від Київського генерал-губернатора Голіцина одержав с. Копачів та Мокіївку у Київськім повіті ²⁾. За Мазепинської справи Іваненко

¹⁾ Грушевський Ол. З життя української старшини XVIII в., I.

²⁾ Модзалевський подає в Малор. Родосл., 179—180.

добре орієнтувався в обставинах, він не тільки не пристав до Мазепи, але взяв участь у виявленні та переслідуванні мазепинців, стоячи на заставі між Переволочною та Дністром. В цій війні було вбито Іваненкового брата. Вірність Іваненка було, розуміється, добре нагороджено, 1710 р. отримав він від нового гетьмана потвердження на ті села, які вже мав, далі р. 1712 отримав від Голіцина двір „измѣнника“ Мировича в Києві на Подолі, потім р. 1713 отримав від гетьм. Скоропадського універсал на цей двір та на с. Остролуччя в Баришівській сотні Переяславського полку, надання це потвердив і царський уряд своєю грамотою 1718 р.¹⁾ Оце то село Остролуччя і стало, можна думати, за економічну базу збагачення Іваненків. Як відомо, українська старшина, отримавши від гетьманського уряду село з землями та послушенством посполитих, часто починала в цім-же самім селі прибирати до рук землі посполитих та козаків, а самих козаків повертати на своїх посполитих.

Так само проводив свою діяльність Іваненко в Остролуччі. Хоч універсал зазначав тільки послушенство посполитих, завважуючи, що це не поширюється на козаків села, Іваненко все-ж зумів зобов'язати козаків різним послушенством і потім повернути козаків на посполитих. Разом із тим Іваненко захопив багато земель у селі — козацьких, церковних, міщанських. Свідчать про цю енергійну діяльність Іваненка ті процеси в Генеральній Військовій Канцелярії, що після того, як помер Гр. Іваненко, довелося провадити його жінці Олександрі Іваненковій в р. 1741 і 1743. Ось 1741 р. Олександра Іваненкова удалася до Генеральної Військової Канцелярії, що майор Постельніков, переводячи ревізію в с. Остролуччі 1738 р., відібрав від неї 15 остролучських посполитих, як колишніх козаків. У своїй скарзі Іваненкова заявила, що ці 15 остролучських мешканців ніколи служби козацької не виконували, а були бояри і через те не повинні бути козаки. Генеральна Військова Канцелярія не взялася розв'язувати справу й доручила розглянути її на місці. Комісія розглянула на місці, збрала відповідні дані. Вирішено, що ці 15 чоловіка не одбували козацької служби, отже Постельніков неправильно їх відібрав і далі ці 15 чоловіка мусять бути в послушенстві Іваненковій. На тім справа поки-що закінчилася²⁾. Знов порушили справу 1743 р. Привід дав до того донос баришівського сотника Лизакевича. Цей Лизакевич зазначив у своїм доносі, що крім повернення козаків до послушенства Іваненко робив і інші зловживання, захоплював землі козацькі, урядові, ратушні, церковні. Доводячи свою заяву про захоплення козацьких дворів, Лизакевич подав 2 копії з копій козацьких компутів, чим можна довести колишню службу козацьку. За-для розгляду справи на місці Генеральна Військова канцелярія вислала спеціальну комісію (капітан Кобилін, суддя ніженський полковий Л. Гроновський, в. тов. Почека). Але і ця комісія вирішила справу на користь Іваненкової. Очевидячки, можна думати, це типовий випадок слідства про повернення козаків в послушенство, коли не звертали уваги на виразні доводи колишнього козацтва. Насамперед комісія відкинула копії з компуту, як сумнівні. Але комісія мала і інші дані

¹⁾ У Модзалевського *ibid.* Копія грамоти в Збірці копій, № 1661 (Всенар. Бібл. України).

²⁾ Рум'янец. опис, Переясл. п., Баришів. с. II докум. № 65.

про захоплення козачих дворів. За ревізії 1732 р., яку переводив бунч. тов. Терновський, записані 13 посполитих Іваненка, як „козаки отобрани с под сотнѣ Иваненком“. Одначе комісія не вважала цей запис за достатній довід, щоб і посполитих визнати за козаків. Аргументація комісії була така: „то ежели б оние допрямю сотеннии козаки били, тоби в оной ревізії написано било: отнятими насилно спод сотнѣ и завладѣними, ибо ежели отобрание: то сіе тако розсуждается, что оние і прежде его Иваненка били і яко его тако отобрани“. Також не надали значіння тому, що ці записані двори як козацькі 1731 і 1734 рр., бо в одному запису було 11 дворів, а в другім запису 14 дворів, „а состоять ли оние под сотнею, не изображено, и тѣ ревізии никем не закреплены и кто оние чинил, неизвестно“. Навпаки за достатню підставу комісія вважала те, що ці посполитські двори козацтва ніколи не служили. Отже на підставі таких сумнівних даних та висновків комісії все-ж Генеральна Військова Канцелярія залишила ці двори за Іваненками надалі ¹⁾. Це, мабуть, можна пояснити певною мірою тим, що на Переяславщині відігравав уже не аби-яку ролю син Гр. Іваненка, теж Григорій Іваненко, що був 1739 р. в Генер. Військовій Канцелярії канцеляристом, а 1741 р. вже був бунчуковий товариш ²⁾. Отже, щоб збільшити економічний ґрунт, використовував Іваненко надання гетьманського уряду й примусово навертав під свою владу.

Збільшуючи таким способом своє господарство, Іваненко одночасно прохає собі в царя нагороди за свою вірну службу. Випрошував за службу с. Старицю на Переяславщині (недалеко від Остролуччя), що було в володінні вдови генер. хоружого Сулими, д. Піски Басанської сотні та хутір грека Алоя на Переяславщині або всі, що надані були деревні Мултянській ³⁾. Але одержати ці маєтності Іваненкові все-ж не пощастило. Про інші здобутки Іваненка маємо мало даних, в Рум. опису знаходимо лиш декілька купчих Іваненка, що свідчать про Іваненкові набутки за допомогою купівлі.

Хоч і небагато маємо ми даних про господарювання Іваненка, але і з цього можемо зробити деякі висновки. Основну базу за-для економічного зростання роду поклав вже перший зайда Іваненко. Декілька уваг про Іваненка, як людину. Можна думати, що це була людина енергійна, жорстока. В своїм поводженні був Іваненко нестриманий, доходив у своїх вчинках цілковитого свавільства. Часті бували у Іваненка сутички з київським студентством. Коли студент не виявляв потрібної, на думку Іваненка, пошани, не скидав перед ним шапки, полковник частував його нагаєм. Коли студент запитував, за що полковник його б'є, казав, що буде на це скаржитись, то полковник далі бив студента, часом навіть калічив, а тоді своїм слугам казав відвести студента за чуба до полковницького двора і там дати різок. Ректор і студентство київське скаржились на Іваненка, вдавались до київського коменданта з скаргами на Іваненка, а наслідком були ще частіші напади Іваненка на студентів. Попадало від Іваненка не тільки студентам, але й іншим київ-

¹⁾ Рум'янц. оп., Переясл. п., Барішів. с. II, докум. № 66.

²⁾ Модзалевський подає в Мал. Род., 180.

³⁾ Збірка копій докум. XVIII в., 1613 № (Всенар. Бібл. України).

ським мешканцям, навіть шляхетським родинам¹⁾. Коли Іваненко помер, не знаємо. В-останнє зустрічаємо р. 1724, що він мусів ще йти в похід під Царицин з Танськими Василем та Антоном²⁾; мабуть, десь незабаром після того він і помер.

Полковник брацлавський Григ. Іваненко мав двох синів: Григорія та Михайла. Цікавіша постать Григорія Гр. Іваненка. Він розпочав свою службу, як канцелярист Генеральної Військової Канцелярії, 1741 р. він вже бунчуковий товариш³⁾. Служба в Генеральній Військовій Канцелярії дала потрібні знання та рангу бунчукового товариша, а тому Гр. Гр. Іваненко швидко починає висовуватися наперед з-поміж старшин Переяславщини. Він не тільки відстояв цілість набутого маєтку батьківського, він ще організував Баришівську сотенну старшину, щоб усунути з посади баришівського сотника Лизакевича, ініціатора доносів на Іваненка. Сам Г. Г. Іваненко подав 1743 р. на сотника Лизакевича доноса, викривши сотникові зловживання⁴⁾, доноса цього підтримала і сотенна старшина⁵⁾, в наслідок цього Лизакевича було усунуто з посади та позбавлено ранги до вилуги⁶⁾. Упоравшись з Лизакевичем, Іваненко хотів сам зайняти уряд баришівського сотника, але перехопив у нього цей уряд син баришівського сотника Степана Афендика — Давид Афендик⁷⁾. Можна гадати, що проти Іваненкової кандидатури на уряд сотника баришівського був переяславський полковник С. Сулима, бо зараз після своєї невдачі Г. Г. Іваненко розпочав боротьбу і з Сулимою. В цій боротьбі Іваненко виступав не сам, він організував мало не всю старшину Переяславського полку. Року 1746 Іваненко подав доноса на Сулиму, де визначав зловживання Сулими, як урядовця, так і приватного власника. Але коли сотенній старшині було досить легко скинути сотника Лизакевича, то зовсім по іншому обернулася боротьба полкової старшини проти такого впливового та економічно-дужого полковника, як Сулима. Старшині не тільки не пощастило скинути з уряду полковника Сулиму, але довелося визнати перемогу Сулими, підкоритися йому та визнати свій донос за неправдивий⁸⁾. Таким чином на цей раз Іваненко піймав облизня, виступ не мав успіху, а все-ж-таки це мало добрі наслідки для Іваненка: набув він через це популярності, як серед української старшини, так і у російської адміністрації, бо після того, як помер переяславський полковник Сулима, Іваненко посідає його уряд⁹⁾. Але, розуміється, до полковницького уряду Іваненка привела не тільки його популярність серед місцевої старшини, але й господарча діяльність що він так широко її розвинув. Ця господарча діяльність зробила Іваненка економічно-

¹⁾ Збірка копій докум. XVIII в., № 1611.

²⁾ *ibid.*, № 1638.

³⁾ Модзалевській, Мал. Род., 180.

⁴⁾ Мотижин. архивъ, № 82, Збірка копій (як раніш), № 1985.

⁵⁾ Збірка копій, № 1985.

⁶⁾ Мотиж. архивъ, № 82.

⁷⁾ Збірка копій (як раніш), № 1984—85—86.

⁸⁾ Мотиж. архивъ № 41.

⁹⁾ Призначення на уряд переяславського полковника Модзалевський відносить до р. 1766 (Малор. родосл.), Лазаревський до 1768 р. (ст. „Іваненки“, в Русск. Архивъ, с. 397).

впливовою особою. А господар з Іваненка, мабуть, був непоганий; про це може свідчити і той факт, що Іваненко завідував маєтками гр. Рум'янцева на Переяславщині. Оця то близькість до тодішнього українського сатрапа, чи не була головна причина того, що Іваненко зайняв уряд полковництва переяславського.

Переходимо тепер до огляду господарчої діяльності Г. Г. Іваненка. Основна база економічна, з чого виникли дальші економічні можливості, була половина села Остролуччя на Переяславщині, що одержав Іваненко після розділу Остролуччя між братами. Але ця спадщина була замала, щоб дати їм відповідне місце в суспільнім житті. Маєтковий стан мав в ті роки велике значіння: як російський уряд більше довіряв багатим особам, так і місцева старшина підтримувала кандидатури тих осіб, хто мав добре господарство в цій місцевості, і не підтримувала тих, хто не був економічно зв'язаний з місцевими інтересами. Отже і Іваненко мусів виступити, не тільки як громадський діяч, але й як людина економічно-впливова в даній місцевості. Це були ті часи, коли мало чого можна було чекати від гетьманських надань, роздача сіл та земель у загальному була вже закінчена. Надії на захоплення вільних земель теж вже були невеликі, бо це легко могло виявитись. Що правда, Іваненко захопив землі на Яготинському степу, дістав на це й документи від Генеральної Військової Канцелярії, але гетьман Розумовський наказав 1761 р. відібрати від Іваненка ці землі з хуторами¹⁾. Володів ще Г. Г. Іваненко якимсь хутором з сіножатями й лісом (8 верстов довкола²⁾), але цим хутором заволодів бунчуковий товариш Демешко і хоч Сенат, як каже Іваненко, і дав наказ гетьм. Розумовському, щоб хутір був повернений, але гетьман того не виконав³⁾. Залишався, таким чином, шлях повільного збирання невеличких шматків землі, посполитської, козацької. Був це повільний, зате певний шлях. Умови були сприятливі, треба було вміти слушно використовувати злиденне становище козаків та посполитих і в відповідний момент користатися з обставин. І, справді, Іваненко вмів це робити. З Рум'янцівського опису, з його документів бачимо, що головний спосіб Іваненка в справі набування земель, це позика. Розуміється, гроші давав Іваненко тільки під добру гарантію, в заставу брав шматки землі, найчастіше лісу. Термін повернення позики звичайно призначав на квітень — червень, коли селянам особливо скрутно на хліб та гроші. Тим-то селяни, розуміється, термін задавнювали і заставлений шматок землі чи лісу переходив у власність Іваненка. Треба ще додати, що за допомогою застави Іваненко міг землі одержувати значно дешевше, аніж яким іншим способом, і тому Іваненко не поспішав купувати, коли тільки можна було сподіватися набути землю через заставу. Ось приклад. Остролуцький мешканець приходить до Іваненка і пропонує купити в нього гай. Іваненко купити відмовляється, але погоджу-

¹⁾ Мотиж. архивъ, № 84, 85.

²⁾ В іншому документі розмір земель — 14 верстов довкола. „Вѣдомость“ 1767 р. (Всенар. Бібл. Укр., Акти № 4276).

³⁾ Рум'янц. оп., Переясл. п., Барішів. с. т. XII.

ється взяти в заставу. Справа закінчується звичайним фіналом: грошей вчасно не заплачено, і застава, ліс, залишається за Іваненком. Часто використовував Іваненко потребу козаків у конях та зброї підчас воєнних походів. Так само використовував Іваненко і інші важкі моменти в житті місцевих селян та козаків. Так, мешканця остролуцького притягнуто до права за крадіжку у посполитого Іваненкового і за це покарано так, що мусить відступити Іваненкові гай. Отже, як бачимо, цей спосіб набувати землі аж ніяк не можна виправдати.

Документи Рум'янцівського опису так загальними рисами подають процес переходу земель до рук Іваненка:

Покуплено гаїв 9 шматків на суму 102 крб.
 поля 6 днів ¹⁾
 город 1 . . . . . 8 „
 Заставлено гаїв 6 шматків . . . . . 91 „
 Відступлено гаїв 1 шматок ²⁾.

Окрім того Іваненко обміняв свій гай на гай козака, додавши йому „скотом и инѣми вещами рублей болше пятьдесяти“.

Про засоби набувати орну землю та сіножаті знаємо тільки з приводу тих 6 днів поля, що їх вже зазначено. Про інші не маємо відомостей. Опис подає відомості трохи відмінні від тих, що дають документи, а саме: куплено 7 шматків гаїв, заставлено 5 шм., відступлено 1 шм., відумерщина — 1 шм. Про інші шматки не зазначено або сказано „лѣсъ издревле владѣлческой Остролуцкой“, мабуть це ті ліси, що їх різними способами набув ще батько Г. Г. Іваненка.

Повільним збиранням невеликих шматків землі та лісу Г. Г. Іваненко не обмежувався. Робив він купівлі і поважніші. Так, р. 1772 Іваненко купив у вдови Лизакевича двір у Баришівці, хутір під д. Селичівкою з 5 гаями, 3 сіножатями, 14 нивами орної землі, місце для комори в Баришівці, ґрунт — за 500 крб ³⁾. Далі, р. 1773 купив Іваненко у Савичів Слоут та інші маєтки ⁴⁾.

Найбільше з маєтностей Г. Г. Іваненка було, мабуть, Остролуччя. Рум'янцівський опис так його описує. Жилий двір з 3 покоями на 10 кімнат, 2 приміщення для служби, з кухарнею, 5 коморами, стайнею, льохом, льодовнею й кам'яницею. Обслуговували цей двір 43 служники, а саме: 3 кухарі, 5 голярів, 3 стаєнних, інших служників — 13 чоловіків, 22 жінки (з-поміж них 17 дівчат). Отже, як бачимо, це був двір устаткований на зразок шляхетського двору.

До двору належали в Остролуччі: 2 вітряки на 2 камені й 1 млин на р. Куренці теж на 2 камені. Хоч сказано про млин, що мливо буває лиш на-весні, все-ж прибутку давав він щорічно 25 четвертів; гуральня плетена

¹⁾ З них 3 дні ввіходять до заплати за один шматок гаю, а за інші 3 дні заплату не визначено.

²⁾ Це відступлено за крадіжку овечок.

³⁾ Мотиж. архивъ № 92.

⁴⁾ Модзалевакскій, Мал. род., с. 180.

на 5 казанів, солодовня й шинок коло гуральні; орної землі 42 шматки на 212 днів ¹⁾, сіножатів на 15 скирт, кожна на 120 копиць; лісу 28 шматків. Окрім того Г. Г. Іваненко володів, здається, фактично разом з братом дібровою „к селу Остролуччу надлежашчою“ (довкола 8 верстов). У діброві цій вирубали потрібну на гачення млина деревню.

Посполитських дворів в Остролуччі мав Г. Г. Іваненко 92 та бездвірних хат 25 (дані Рум'янцівського опису). З наведеного можемо бачити, що господарство в Остролуччі у Г. Г. Іваненка було добре і мало всі умови за-для дальшого зростання. Не дивно, що після того, як помер полковник Сулима, Іваненко зайняв уряд переяславського полковника і перебував на нім аж до 1781 р., а тоді зайняв досить високий відповідальний уряд — голови Київської палати цивільного суду, на якому й перебував аж до 1790 р. Ці уряди давали можливість поширювати господарство і ці умови Іваненко, розуміється, старанно використовував. Помер він на самім кінці 1790-х років, бо від року 1797 маємо ще його приятельського листа до земського Погарського судді Лашкевича з Ковалівки (Пирятинського пов.), де він скаржиться на свою слабкість ²⁾.

З іншими рисами виступає перед нами другий син Брацлавського полковника Григорія Іваненка — Михайло. Правда, відомості про нього дуже скупі, але все-ж-таки ми можемо вважати його за повну протилежність братові. Від громадської діяльності він ухилявся, в боротьбі брата Григорія проти Лизакевича і Сулими участі не брав, ми там його не зустрічаємо. Так само не знаємо, чи займав він якийсь уряд, чи був кандидатом на якийсь уряд, навіть чин одержав Іваненко бунчукового товариша за заслуги батька та брата. Та й вік його був не дуже довгий, помер він десь у 1760-х роках, принаймні у ревізію 1767 р. давала відомості вдова Мих. Іваненка.

Але як господар Михайло Іваненко виявив велику енергію, не меншу від брата. Жилий двір Мих. Іваненка мав 2 покої на 7 кімнат, 4 приміщення для служби, лазню, 2 комори, 2 стайні, кам'яницю для клажі, льодовню (поверх неї була світлиця). До цього-ж двору належали 4 вітряки ³⁾, гуральня на 3 казани, шинок, солодовня, сушарня для солоду, льодовня коло шинка. Вина викурювали в гуральні 100 діжок, продавали його в шинку. На жиловому дворі було служників: 3 чоловіків, 10 жінок (між ними 7 дівчат). Землі було: орної 157 днів та 2 упруги, 8 шматків лісу, хуторець з чагарником і сіножатами на 5 скирт на 120 копиць кожна скирта. Окрім того Мих. Іваненко разом з братом володів ще хутором. Як набули вони цього хутора, невідомо; може це була спадщина. Хутора цього згодом захопив бунч. товар. Демешко, про що вже було сказано. Друга частина земель Мих. Іваненка, яку набув він сам, мала в собі лісу 22 шматки. З того куплено 3 шматки лісу за 100 крб., діжку горілки і четверть пшениці; набуто в застав 19 шматків

¹⁾ Про один шматок не зазначено, скільки мав днів, а подано лиш — 114 сажнів довкола; прирівняли ми його до 1 дня.

²⁾ „Кіев. Старина“ 1902, I, 18.

³⁾ Зазначено теж 1 млин на р. Куренці, але, можна думати, це той, що його Рум'ян. оп. зазначає за Григ. Григ. Іваненком.

за 339 крб. 50 коп. ¹⁾). Гроші давав Михайло Іваненко, розуміється, з певною гарантією, умови позички бували важкі, так, наприклад, умовлено, що коли-б до певного терміну не повернуто було грошей, то треба платити аж удвоє або віддати свій ліс. Як бачимо, умови важкі і Мих. Гр. Іваненко набував землі за дуже низьку ціну.

Посполитих дворів мав Мих. Гр. Іваненко в Остролуччі 101 та 5 бездвірних хат. Отже маєток Мих. Гр. не на багато менший був від того, що мав його брат. Треба, до речі, сказати, що інших володільців в Остролуччі не було.

Про господарювання Іваненків в інших їх маєтностях ми не знаємо, немає за-для того відповідних даних. Але те, що наведено тут, дає можливість зачисляти Іваненків до тієї енергійної козацької старшини, що використовувала всякі засоби, щоб збільшити своє економічне забезпечення та поширити таким способом своє політичне значіння.

---

¹⁾ Загальна ціна повинна бути більша, бо не показано ціну одного шматка.

СУЛИЧІВКА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ XVII—XVIII в.

Суличівка належить до тих нечисленних сіл, що їх історію можемо ми простежити ще з років перед Хмельниччиною¹⁾. Великий рух Хмельниччини не відібрав села з рук власниці, шляхтянки Грязної. Це був один з тих випадків, коли гетьман потверджував шляхті їх маєтки. Універсал Хмельницького зазначав, що це в звязку з визнанням з боку шляхти нової влади: „поневажъ Богъ Всемогущій наклонилъ шляхту до Войска Запорожского, ми їх ласкаве принявши, ихъ маєтности и ґрунтовъ власнихъ уживать, яко здавна уживалы, позволилисмо“. Викликала цей універсал, здається, потреба оборонити власницю шляхтянку від кривд з боку козацьких військових відділів, які переходили тоді через село та вимагали там собі стації: залога, що перебувала в тих маєтностях, повинна була їх передати в використання Грязній і місцева людність повинна далі сидіти „спокійно, іначей не чинячи“. Такий взагалі зміст цього важливого універсалу²⁾.

Про перехід людности до зазначеного села Суличівки маємо пригадування пізнішого часу. Коли виникла в 1740-х роках справа про козацтво деяких мешканців цього села, зацікавлені особи так пригадували давнє минуле на основі переказів. „А Трохима дѣдъ Евфим з-за Диѣпра з местечка Петрикова за владѣнія сотника Павла Товстолѣса в село Суличевку, а сколько тому годѣ, они же истци не упомнятъ, толко де слыхали от отцовъ своихъ, что якобы за Хмельницкого гетмана козаку Суличевскому Феску Надолки пришел и жил в него мѣсто сына, коего оной Надолка оженя, опредѣлилъ ему своей козакой землѣ в Суличовци на поселеніе, токмо де никакого запису писменного на то не далъ, а имѣются де толко такъ отцем и ими самими уже істцами купшіе на купленніе в козаковъ и посполитихъ Суличевскихъ ґрунта“³⁾. Хронологія в цім спомині плутана, доба Хмельницького тут поплутана з часами сотника Товстоліса, але самий випадок переходу з Правобережної України та осідання в Суличівці виступає тут дуже добре, рівно-ж і відносини між людністю місцевою та тими, що зайшли та осіли на тутешніх ґрунтах. В иншій справі теж маємо спомини про перехід та оселення в Суличівці. „Отець де его Матвѣй Зубець билъ природній ляхъ, а з якого города полского того онъ не знаетъ, сюда в Малую Россію взятъ во время

¹⁾ Білоуської сотні Черніг. полку.

²⁾ Генер. слѣдствіе Черниг. п. № 138.

³⁾ Румянц. опис., сот. Білоуська, с. Суличівка, копії документів, ар. 73—73 зв.

войни в неволю умершимъ Карпцемъ Мокриевичом и привезень в полкъ чернѣговскій і поживши в него Мокриевича билъ старостою семь летъ в селѣ Сибережи и старостуючи купил в селѣ Суличовки селитбу в трембача войскового Данили, прозвания жъ его не вѣдаеть, і, ставши на той селитбѣ жить под сотнею Бѣлоускою, сталъ отбувать службу козачую и бил в походах под Перекопомъ и Озовомъ з старимъ Лизогубомъ полковникомъ чернѣговским, а сверхъ де того он Данило Зубец з братом прикупили грунтъ козачей в Симона Савицкога козака сотнѣ Бѣлоуской¹⁾. І тут деталі, можливо, передано не зовсім вірно, але цікавий тут самий факт переходу, купівлі ґрунту та заведення господарства в селі.

Одержавши від гетьмана Богдана Хмельницького універсала на село Суличівку, шляхтянка Грязна володіла ним спокійно і передала за своєю дочкою Кост. Мазапеті. Шляхетська маєтність переходить тепер до представників козацької старшини, що з цієї маєтності відбували звичайну службу військову. Мали Суличівку сотник білоуський Павло Товстоліс, далі значковар. Михайло Яцинич, пізніш полковий хоружий Прокіп Семенович Якубенко, після нього його удова, від якої гетьман Скоропадський взяв Суличівку і передав своєму братові Павл. Скоропадському. Цю історію переходу с. Суличівки пізніші її державці XVIII в. уявляли, як перехід спадщинний „маєтності прадѣдизной шляхетской, такъ легкацією продковъ, яко и унѣверсалами многими гетманскими и полковничими продкамъ утвержденной“, при тому зменшували значіння перебування с. Суличівки в руках сотника Товстоліса. Навпаки, Скоропадський, обстоючи свої права на Суличівку, підкреслював, що Суличівка переходила не тільки спадщинним шляхом: „тимъ селомъ по вибитию ляховъ зъ Малой Россіи кромѣ продковъ еи, челобитчицѣ, многіе по дачи полковничой владѣли державцы, а именно: било тое село въ завѣдованію сотниковъ бѣлоускихъ, а послѣ не мало за ратушею чернѣговскою, а за полковничества Борковского отдано оно село Товстолѣсу, которій чрезъ килконадцять лѣтъ владѣвши, многихъ тамъ слободою поосажовалъ людей; по смерти жъ Товстолѣсовой помянутой полковникъ Борковский отдавъ отцевѣ ея челобитчицѣ“²⁾.

Те, що зазначив Скоропадський про осаджування в Суличівці людей слободою за часів сотника Павла Товстоліса, повторяли і інші, але надавали цьому трохи відмінний вигляд. За сотника Павла Товстоліса заходили до Суличівки і осідали там люди, але крім того вписувались у козацтво і переставали виконувати звичайне послушення. Коли пізніш в 1740—50-х роках пробували знов повернути оцих людей до посполства та звичайного послушення, роки перебування с. Суличівки в руках сотника білоуського часто пригадували як час, коли записувались в козацтво, ухилиючися нести послушення на державців с. Суличівки. „За неправильного владѣлца Товстолѣса нѣкоторые мужики подлогомъ в Суличевци в козаки вписались, однако и всѣхъ

¹⁾ Арк. 84, порівн. „ответчика де Василя Тищенко дѣдъ Тишко Щербина оженясь на том боцѣ Днепра Румовцѣ под Глуском зайшол с тестем своимъ на сей бокъ Днѣпра и пришоль в село Суличовку...“

²⁾ Арк. 63.

их паки яко козаковъ в Суличевци не бивало¹⁾... отвѣтчиковъ дѣда Василя Зубца зашедшого с Холявина за владѣнія неправильного Товстолѣсоваго по измертвіи предковъ истцевихъ Гразной и зятя еи Мазепети в селѣ Суличевки²⁾... а отецъ де его ответчика Сила билъ зашедшій з села Онисова по змертвіи прапрадѣда истцевого Костантія Мазепети села Суличовки за неправого владѣльцѣ сотника Товстолѣса³⁾. Таким чином, як бачимо, пізніші вияснення намітили за роки державці сотника Товстоліса ряд переходів посполитих до козацтва з відмовою далі нести послушенство з тих земель, на яких ці посполиті жили та обробляли раніш.

Після сотника Товстоліса одержав від влади Суличівку значк. тов. Михайло Яцинич і почав домагатися повернення посполитих з козацтва, до якого вони недавно записалися, знову до посполства та звичайного посполитського послушенства. „Однакъ Яциничъ прадѣдъ истцевъ завладѣвши правило селомъ Суличовкою билъ челомъ“⁴⁾ про повернення нововписних козаків знов до звичайного послушенства. Бажаючи забезпечити собі с. Суличівку, зн. тов. Мих. Яцинич випросив кілька потверджень на це село. На бажання зацікавленої особи ці потвердження підкреслюють, щоб у спокійному держанні ні від кого не узнавав жадної трудности і перешкоди. Можливо, що Мих. Яцинич очікував якихось претенсій на с. Суличівку з боку інших панів — старшини і через те прохав підкреслити спеціально про „спокойное держание“. В універсалі полковника чернігівського Григорія Івановича Самойловича (Гетьманича) було зазначено, що полковник „не отдаляючи от Михайла Яцѣнича села Суличовки, якое и пред тимъ в его державѣ зоставало, овшемъ .. при нем же неотмѣнно заховуючи, унѣверсалом своимъ подтвердилъ, чтобъ в держанню помененного села нѣ от кого онъ Яцѣничъ не узнавалъ жадной трудности и перешкоди“. Те-ж саме підкреслено і в пізніших універсалах полковника Якова Лизогуба „селомъ Суличевкою владѣтъ спокійне без всякой трудности“ та трохи инакше „чтобъ в держанню спокійном села Суличовки реченній Михайло не узнавалъ нѣ от кого жадной трудности и перешкоди“. Ці універсали⁵⁾ один за другим підкреслюють те-ж саме, спокійне держання без перешкоди та трудности від кого ні було. Звичайно, як ми знаємо, такі підкреслення в універсалах викликані та звязані з дійсними втручаннями та перешкодами в держанні села або з певними очікуваннями таких перешкод. Протягом кількох років Мих. Яцинич випросив оці універсали, що так старанно зазначали спокійне держання, це може нам виявити умови господарювання Мих. Яцинича в с. Суличівці та його постійні очікування.

Друге постійне підкреслення в проханнях Мих. Яцинича, що потім перейшло і до гетьманських універсалів, це про звичайне послушенство посполитих с. Суличівки. Домагаючись повернути тих, що вписалися до козацтва, знову до посполитських обов'язків, Мих. Яцинич мусів бачити певний опір з боку тих, що вже рахували себе за козаків та ухилялися від звичайного

¹⁾ Арк. 74 зв.   ²⁾ Арк. 85 зв.   ³⁾ Арк. 92.   ⁴⁾ Арк. 87.   ⁵⁾ Переказано їх зміст на арк. 65.

послушенства. Цей опір і мав примусити Мих. Яцинич шукати певного підпертя своїм заходам. Таке підпертя і мали дати спеціальні вказівки універсалів та спеціальні універсали про послушенство посполитих своїй державці без всякої вимови та спреки. Ми бачимо, що Мих. Яцинич ішов таким звичайним шляхом. Він отримав 2 полковницькі універсали з спеціальними зазначеннями про звичайне послушенство посполитих. І знов ці вказівки полковницьких універсалів виданих швидко один за одним: „войть зась и всѣ тяглии люде по давной звиклости вшелякую повинность и послушенство ему пану Михайловѣ без жадной спротивности жебы отдавали приказуемъ“ і в іншому універсалі „и симъ же листом ствержаючи войтови тамошнему и всѣмъ людемъ тяглимъ аби по давной звиклости вшелякую повинность, без жадного спротивенства, и послушенства яко своему державци отдавали“¹⁾. В обох випадках згадано про можливе „спротивенство“ посполитих і підкреслено, щоб його не було.

Крім цих універсалів з спеціальними зазначеннями про звичайне послушенство посполитих без „противенства“ Мих. Яцинич собі випросив і окремий універсал в тій-же справі послушенства посполитих. Найбільш уперті були, думати можна, ті що вписались в козацтво та інших до того намовляли. Проти них спеціальна зброя, окремий універсал проти нововписних/козаків. Універсал звертається до нововписних козаків с. Суличівки: „Всѣмъ нововписнимъ козакамъ в селѣ Суличовцѣ застаючимъ пиано и сурово под караниемъ приказую, абисте яко и прежде належитую повинность и вшелякое послушенство державцѣ того села отдавали, такъ и теперъ посполу з мужами, нѣчого прежнего не уменшаючи, пану Михайловѣ Яциничовѣ значному товаришевѣ полковому, яко державцѣ того вашего села всякое тягло належитое послушенство без жадной спреки и отмови отдавали“. Цей рішучий наказ нововписним козакам і далі залишатись в умовах посполитського послушенства, нести і далі звичайне послушенство, як і раніш несли, без „жадной спреки“, треба пояснити тим, що вони не пройшли через козацький компут і фактично не були в походах: в такому випадку міг Мих. Яцинич одержати суворий загальний наказ з надією зломити „спреку“ тих, що вважали себе за козаків, фактично не виконуючи обов'язків козацьких. Окремо назвав Мих. Яцинич трьох упертих, можна думати, енергійних „нововписців“, яких полковник називає в своїм універсалі і окремо наказує віддавати „конечно належитую повинность реченному посесоровѣ своему пану Михайловѣ Яциничовѣ“²⁾: таке підпертя мав тепер Мих. Яцинич проти упертості нововписних козаків, але, як ми можемо бачити з пізніших справ, зломити цю упертість неповні йому пощастило і деяких з цих нововписних козаків повертати довелось пізніш в 1740—1750-х роках вияснюючи разом з тим і час цього впису посполитих до козацтва.

Ще було завдання господарське у Мих. Яцинич, це повернути ту скуплю ґрунтів в с. Суличівці, що її провадив сотник Товстоліс, користуючись із свого впливового становища, коли, скупаючи ґрунти в посполитих с. Сули-

¹⁾ Арк. 60—61 зв.

²⁾ Арк. 68 зв.

чівки, він міг ужити і різних засобів впливу на цих посполитих, не зустрічаючи енергійного опору. Цю скуплю ґрунтів в с. Суличівці так характеризував в пізнішій справі спадкоємець і власник б. тов. Василь Добронизький. „Владѣтя тѣмъ селомъ до времени по листу полковника черниговского Борковского, пока возросло наслѣдие, Павелъ Товстолѣсъ, сотникъ Бѣлоускій, да завладѣлъ былъ от мужиковъ того села, будучи над ними владѣлецъ довременній и сотникъ, по силѣ своей, при томъ сель ґрунтом, которій онъ отдалъ билъ за дочерю зятю своему Спичинскому, а Спичинскій за дочерю Пантелimonу Мокриевичу за неимѣниемъ где имъ прожить“¹⁾). Але все-ж-таки п. Мих. Яцинич не встиг досягнути чогось у цій справі і вона теж залишилась надалі, як завдання енергійним спадкоємцям державці с. Суличівки.

Після смерти Яциничач одержав Суличівку за жінкою своєю Прокіп Семенович Якубенко, хоружий полковий чернігівський. Відношення його до попередніх державців Суличівки зазначає пізніший універсал полковника чернігівського Павла Полуботка, де згадано про попередні універсали чернігівських полковників „отцевъ удовствуючой Маріи Яциновни Прокофѣевой хоружой полковой черниговской респектомъ войсковихъ услугъ... Яциничу и мужевъ Прокопу хоружому на село Суличевку“²⁾). Таким чином, Яцинич і Якубенко були споріднені між собою. В споминах про Якубенків зустрічаємо народне прізвище: „посля же того под владѣніемъ зятя Яциничового Процика билъ и подданическо тожъ служилъ и за Скоропадского ж и за Прочичкою“³⁾).

Прокіп Якубенко був у походах на військовій службі: універсали зазначають, що він „на службѣ е. ц. в. под Азовомъ в войску запорозскомъ отважно и вѣрне служилъ, респектомъ таковихъ его услугъ...“⁴⁾). Спираючись на ці універсали, п. хоружий домагався піднести матеріальний стан, закріпити своє становище. Він провадив далі боротьбу, що її раніш вів Яцинич, з нововписними козаками та з зайняттям суличівських земель. Одна судова справа виясняє нам засоби боротьби п. Прок. Якубенка з нововписними козаками за послушенство та землі. Це була справа з Худиненком, „по отчиму Гарбаренкомъ“⁵⁾). Скаржився Худиненко на утиски від п. Прок. Якубенка, що взагалі „у власномъ своемъ ґрунтѣ козацкомъ не мѣеть покоя от пана хоружого и якоби его он витискаеть и цале з оного випихаеть“⁶⁾). На це п. хоружий, не відмовляючись від того, що він „збороняє“ Худиненкові, пояснив, що такі його вчинки стосуються до тієї лиш землі, що Худиненко „мужичку взявши посѣлъ всѣ реченой мужички ґрунта и такъ не козацкіе, но мужицкіе боронить и заступаеть“. Таким чином, п. хоружий, дійсно, робить утиски, так що Худиненко „не мѣеть покоя от пана хоружого“, та Худиненка „втицкаеть и цале з оного випихаеть“, але робить це з певною метою примусити зійти з землі або примусити знов виконувати звичайне „подданическое послушенство“. Отже пан свідомо і упевнено „випихав“ з землі, коли не сподівався повернути знов до звичайного виконання послушенства.

Після п. хоружого Якубенка Суличівку залишено за його удовою „Марією Яциничовною Прокофѣевою хоружою полковою черниговскою“, полков-

1) Арк. 38. 2) Арк. 66 3) Арк. 73 зв. 4) Арк. 65. 5) Арк. 94. 6) Арк. 69 зв.

ник залишив „до далшой ласки рейментарской“, гетьман Скоропадський „респектомъ удовства ея, паче ж працювтихъ небожчика мужа ея в войску запорожскомъ услугъ“ залишив „до далшой волѣ и ласки“, отже в цих універсалах зазначено звичайну умовність держання села, якогось спеціального характеру цього маєтку тут не підкреслено, хоч це і зазначали в пізнішій судовій справі за Суличівку її державці.

Хоч і мала Якубенкова універсал на Суличівку від гетьмана Скоропадського, але все-ж-таки не спасло її це від швидкої неприємности. Гетьман шукав для свого брата, що вийшов з турецького полону, матеріального забезпечення і спинився на селі Якубенкової, гадаючи, певно, що це не викличе якогось опору з боку зацікавленої особи, самої Якубенкової, та впливового заступництва з боку старшини. Але все-ж-таки певне заступництво було й відняття села від удови викликало деякі завваження з боку старшини. В судовій справі за Суличівку згадувано про лист гетьмана Скоропадського до полк. черн. Павла Полуботка з дорученням знайти для Якубенкової якесь інше село, але полковник не дав удові іншого села та порадив їй „держатися своєю прадѣдизни а не инного села искати“¹⁾; було теж заступництво з боку Семена Лизогуба, який у листі до гетьмана з посилкою на людські завваження²⁾ радив повернути п. Якубенковій село Суличівку, а Павл. Скоропадському дати село Хотуничі, відібравши його від сотника Седневського. Але гетьман не згодився „такъ в скорости обидити брата, а чужого вдоволнити“. Так і залишилась і далі Суличівка в руках Павла Скоропадського, Якубенкова мала маєтність Даничі, про яку заявляла на суді, що то „не село, но деревенка ея купленная, в которой токмо девять человекъ“, хоч Павло Скоропадський поясняв, що „к работѣ людей имѣет она другое село войсковое зовемое Даничи, за которое синѣ его е. и. величеству служить“. Втрати свої Якубенкова на суді вичисляла так: „тая утрата видима есть з его отвѣтчиковой користи, якимъ селомъ користуется отвѣтчикъ болшь пятнадцати годовъ, а за владѣнія своего она челобитчица взимала в годъ с того села приходу на сто рублей“.

Обстоювати свої права на Суличівку та домагатись її повороту стала Якубенкова пізніш, після смерті гетьмана Скоропадського, якого не вдалося, як ми вже бачили, намовити переіменити свою постанову щодо Суличівки. Тільки р. 1729 судовий вирок Генерального Суду повернув Суличівку Якубенковій.

Повернулась Суличівка не в попереднім своїм стані. Роки держання Павла Скоропадського використали деякі з місцевих людей, щоб уписатися в козацтво та порвати з попереднім своїм звичайним послушенством, яке раніш несли. Повернувши до своїх рук, державці почали боротьбу з нововписними козаками за землі та за послушенство. Пощастило їм виявити відповідну енергію не відразу. Як і в інших деяких старшинських родах, участь у далеких військових походах завела до боргів, які важким тягарем лягали на господарство. „А в 1729 году, когда помянутая бабка истцева тое село Су-

¹⁾ Арк. 62.

²⁾ „повторя людского пишеть“...

личовку и паки отстояла в свое владѣніе, то в том де году поворотяс синь ея пятолѣтного походу Сулацкокого нанес бил такого долгу, что едваль одержалась до жизни своей в дому своемъ уплачуя тѣ долга болѣе десяти тысячъ золотихъ, о якомъ де ея неспокойствѣ и о разграбленіи дому ея должниками по оцѣнки всѣхъ ея добръ войсковой генеральной канцеляріи и в судѣ генералномъ, а паче в полковой чернѣговской канцеляріи довольно известно було, а в 1743-м году в старости своей и умре и тѣхъ де ради причинъ драхлости и старости вдовствѣ и за познанном при томъ неспокойствѣ бабки истцовой порадковъ суднихъ помянутая бабка истцева своей природной оними всѣми ответчиками владѣмой (земли) не искала¹⁾. З приводу одного з нововписних козаків: „когда же бабка истцева завладѣла селомъ своимъ, то ответчикъ Васил паки пришол в Суличевку и, усмотря бабку истцеву во удовствѣ безпомощну и от должниковъ сулацкихъ разорену, поселився вновь на том же одном з дядкомъ селищи именовать себе козаком начал“. Отже повести енергійну боротьбу з нововписними козаками за землю та послушенство не можна було відразу, треба було вичекати ліпших умов.

В цих ліпших умовах і повів п. Василь Добронизький, внук удови хоружої Якубенкової, рішучий наступ на Суличівських нововписних козаків. Наступ ішов у двох напрямках. Державця хотів знов повернути нововписних козаків до старих умов виконання послушенства. Коли це знаходило дуже енергійний опір, державця села переходив до іншої системи: різними утисками примусити нововписних козаків кинути землю, на якій вони сидять, і перейти на іншу землю, щоб державця міг землі віддати комусь іншому з умовою звичайного виконання послушенства.

Розглянемо спочатку ті справи Суличівських нововписних козаків, що стосуються повернення до посполства, до посполитського послушенства.

Неслухняні нововписні козаки, певні в своїх правах козаків, зазнавали утисків з боку державці.

В скарзі Ворчил на утиски Василя Добронизького: „о чемъ увѣдомившись ответчикъ Добронизкій истцовъ Ворчиль, стращая боемъ и протчіми утисками, завсегда не допускаль и, не допуская, имѣнія ихъ, движимое строеніе, хати, двори, клунѣ и протчое в домъ свой позабираль и тимъ находженіемъ странствовать по чужимъ домамъ ихъ истцовъ принудиль и хотя де от ихъ Ворчиль о томъ в полковую чернѣговскую канцелярію било внесено челобите...“²⁾. Добронизький відповідав на це, що він „какъ истци в челобити безсовѣстно написали, их в смерть убить с пистолета похвалок не чиниль“. Коли далі виникло питання, чи Ворчили заявляли Добронизькому про свій замір перейти в козацтво, на це Ворчили зазначили, що „болшь уже о томъ никому не объявляли, боясь Добронизкого похвалокъ, чтобъ не увѣтчиль, ночью“, вийшли з своїх хат. Далі, „их отвѣтчикъ з домовъ не вигоняль, но они сами в небитность его якобы за нѣякійсь страх посходили з худобою перед свѣтомъ“.

Це дуже цікавий фінал тиску державці на нововписних козаків, ніби биття не було, похвалок теж ніби не було, а все-ж-таки нововписні козаки,

¹⁾ Арк. 96.

²⁾ Арк. 71.

чогось боючись („якоби за н'якийсь страх“), кинули свої хати з майном¹⁾ та „посходили перед свѣтомъ“, узявши з собою лиш дещо. Цей „н'якийсь страх“, що примушує нововписних козаків кидати своє господарство і переходити, захитує наше довір'я до пояснень Вас. Добронизького, що він Ворчил з земель не витискав і ніяких похвалок не чинив.

Інші справи нововписних козаків з Добронизьким подають ще деякі подробиці утисків з боку пана державці. „Влад'ють грунтами своїми предковскими займанными, от которых де Добронизкій напрасно отбивает и в подданство ответчика притягаеть, из церкви на Пречистую его ответчика взявъ гвалтомъ на роковій празникъ и ввелъ де в домъ свой всадил его Надулку в амбаръ, где де сидѣвъ цѣлій день до полночи, а въ полночи де вивелъ и принуждал, чтоб битъ в его истца подданнымъ, расписатся, на что де онъ Надулко ему истцу сказал, я де служити не буду, пане Добронизкій, за что де он истецъ усердивсь и чотири рази покладаючи билъ так жестоко, едва живъ остался, а потомъ де приказал з двора своего сторожамъ вивестъ, почему де и виведенъ и съ того де бою ледвѣ до дому доповзъ“. Тут, як бачимо, рішучі заходи вживав пан державця, щоб зломити „упрамство“ нововписних козаків та примусити виконувати звичайне посполитське послушення.

Нововписні козаки доводили, що вони дійсно козаки, що предки їх виконували і несли з своїх земель не посполитське послушення, подавали історію свого роду та покликалися на інших людей. В таких випадках історія роду була б більш або менш повна і заходила більш або менш далеко в минуле. Розуміється, не всі посилки на давні часи були вірні, була плутанина в виясненні, коли саме це було.

Проти таких доводів пан державця висував свої, щоб збити доводи нововписних козаків. Ті подавали історію свого роду, пан державця з свого боку по іншому поясняв оце минуле, збиваючи доводи противної сторони.

Ось, наприклад, Василь Добронизькій „допроси Данили и Романа Зубцовъ опровергль, такъ что де ответчиковъ дѣдъ Васил Зубецъ сам родомъ билъ с Холявина, а зайшол бил оттол по волномъ переходу з синомъ своимъ Гришком, Романа отвѣтчика отцем, да з дочерю своею Наталиєю купно и с Климом, коего де сини Клименчуки нинѣ яко на владѣлческой землѣ зашедши живутъ в посполитомъ званіи на его истца предковъ с Катерини Гразной землѣ в село Суличовку по измертвіи зятя оной Гразной Костантія Мазепети, яко де з сообщенной к дѣлу крѣпости полской в 1660-м году от ея Гразной оному зятю Мазепетѣ данной явствууетъ, тѣхъ поръ когда завладѣл де билъ неправильно сотникъ Товстолѣсъ, о коемъ де в декретѣ суда генералного упомянуто, и за ним поселяс на оной наслѣдной владѣемой Гразной Суличевской землѣ онихъ ответчиковъ Данили и Романа Зубцовъ дѣдъ Васил Зубецъ жилъ, яко зашедшій в Суличевскіе владѣлческіе грунта, в посполитомъ званіи в Клименчука в сосѣдахъ, о чемъ де старинніе суличевскіе люде сознать могутъ, дотол пока и онъ особно на владѣлческой же землѣ поселился; а потом де отвѣтчика Данили отецъ Матвѣй... к дочери того вишь упомянутого дѣда их ответчиковъ Василя Зубца Наталцѣ пристал

¹⁾ Цікавий реєстр речей.

и жил с ним Василем Зубцем тестем своимъ, где нинѣ они ответчики на едином том селищи владѣльческомъ живутъ вкупѣ, а что де с них отвѣтчиков Данило Зубецъ намѣнил в допросѣ, что якобы отецъ его Матвѣй служител Карпа Мокриевича, старостуючи в селѣ Сѣбережи за Мокриевичомъ купил билъ в селѣ Суличевцѣ у нѣякогос трембача тую свою селитбу, то тое де весма неправо, для того что не толко по старинним истцевим крѣпостямъ, начавъ отъ Богдана гетмана Хмелницкого, не било на его истцевой землѣ никакихъ козаковъ, как и крѣпости свѣдѣтельствуютъ, но и в компутах де козачих старинних такъ того трембача, яко и отвѣтчиковъ дѣда Василя Зубца.. в селѣ Суличевки не сищется“¹⁾).

З наведеного уривка легко можна бачити, як саме пан державця збиває доводи нововписних козаків: сами події залишаються, але їм старанно дають инше тлумачення, щоб захитати значіння і вплив вказівок про козацтво предків та їх козацьку службу.

Проти „допросовъ ответчиковъ Николая Надулки, которій де укривая свое бивое у мужичествѣ надлежащее прозвание Очереть, и швагра его Феодора Лободи“ показав п. Василь Добронизький, що „ответчика Николая Очерета, а не Надулки, дѣдъ Петро Очереть перейшол з села Гущина с подвладѣнія Мокриевичовъ, будучи там посполитого званія человекъ, в Суличовку и пристал к посполитого Феоска Надулки дочери и жителство свое имел з швагром своим, ответчика Феодора Лободи отцемъ Омеляном, Феоска Надулки синомъ, на оном селищи и на владѣльской Суличевской землѣ и крипостми утвержденной, да и дѣдъ де их помянутой Феоско также бил захожий в село Суличівку под владѣльца жъ, не на пустовскую жъ землю, как де ответчики показываютъ, якобы де позаймали“.

І тут, як бачимо, на основі людських переказів про минуле, простежено походження, розплутано дещо неясне, але — знов-таки — дуже старанно підкреслено, що предки нововписних козаків не були сами козаки, але жили на володільницьких землях і несли посполитське звичайне послушенство на державцю села.

До вказівки безсумнівної, що Лобода зайшов до Суличівки, Василь Добронизький подає поясніння, що „Федоръ Лобода во время над турчиномъ войны збѣгая от службъ волочился по другимъ селам и жил немало в деревнѣ при сторонѣ и за старость истца бабки паки пришол в село Суличовку и поселясь числится в козачем званіи на истцевой владѣльской землѣ, не отбувая нигде ни единого похода“.

Такі-ж самі поясніння дає Василь Добронизький і про інших нововписних: „а Аврамъ де Очереть, отвѣтчика Николая дядя, когда пошол бил в походъ полскій, то и оттудова бежал, да и онъ же де самъ отвѣтчикъ Николай и братья его ни в какихъ походахъ не бивали, а что де оніе ответчики з дѣда своего били посполитіе села Суличовки люде, то брать родній ответчика Феодора Лободи Феоско Лобода жъ по дѣлу асавули полкового чернѣговского Елисея Рашки в 741 году сентября 14 д. в полковую чернѣговскую канцеля-

¹⁾ Арк. 86—86 зв.

рію челобитемъ объявил, что они по дѣду своему Ѳеску Надулки били и живуть на владѣльческой его истца землѣ в Суличевки, а не на их займанних пустовскихъ грунтах, с коих де грунтовъ уже они ответчики разнымъ владѣльцамъ нѣкоторые части за нетвердостъ себѣ разсуждая в вѣчистую продажу позаводили“.

На поясніння Данила про службу батька в поході з старимъ Лизогубомъ Василь Добронизький дав свої, що „по тому де его допросу признатъ можно неправое показаніе, потому что де, хотя и ходил, однакъ де онъ ходилъ не в иномъ какомъ званіи козакомъ, но в услуженіи за слугителя в Мокриевича будучи и при прадѣдахъ де истцевихъ бил по тому примѣру, яко де и нинѣ водится, егда следуетъ в походъ владѣлецъ, то при себѣ на возки и в протчія услуженія взимаеть, яко и за нимъ уже истцемъ чинилось во время похода Хотѣнского“.

Варто навести і вказівку Добронизького, що з малою грунту не можна було виповняти козацьку службу: „и по тому де такой купшой ложно змишленной от его ответчика Ѳедора о козачествѣ неправильному показанію представленной не вѣрить, да и с такой де малою части грунту ответчиковому дѣду и ему самому ответчику козаковать било нѣ с чего“.

Отже докази нововписнихъ козаків про козацьку службу дідів, батьків і їх самихъ Василь Добронизький різними збиває засобами: він наводить біографічні подробиці про тихъ предківъ та про нихъ самихъ, що вони козацької служби не виконували і намагається довести, що виконання козацької служби і не могло бути.

Нововписні козаки, доводячи козацтво своїхъ предківъ, посилалися на місцевихъ людей: „о чемъ де они жъ Зубцѣ на жителя села Красковскихъ в сотни Любецкой Івана Козарина, сотнѣ Ройской жителя Гусинского Івана Теремилу, сотнѣ Бѣлоуской жителя села Гущина Процка Дуку да жителя Товстолѣского Росоху зсилаются“. Добронизький з свого боку тежъ визначив, на кого він посилається, але нововписні козаки відвели того, кого визначивъ Добронизький: „что же де истецъ Добронизькій зсилается во улѣки на старинного жителя Максима Туника, то де они Зубцѣ оного Туника к дѣлу не принимаютъ, яко онъ, Туникъ, его Добронизького вичистій мужикъ теперешній господарь и вутчичъ“¹⁾.

Не вважаючи на енергійні заходи в боротьбі з Добронизькимъ, нововписні козаки не досягнули свого вповні. Правда, вони охоронили себе від претенсій Добронизького повернути їхъ усіхъ до звиклого послушенства і довели, що „они испредковъ своихъ козаки“. Але в справахъ про землі вони не могли відстояти тихъ земель, на якихъ працювали, хоч і тутъ тежъ виявили багато енергії.

До цієї боротьби за землі ми тепер і переходимо.

Друга група справ суличівськихъ нововписнихъ козаків стосується до землі. В деякихъ випадкахъ і сами власники переносили справи на цей грунт, відмовляючися від дальшої вимоги посполитськихъ повинностей: не бачучи мож-

¹⁾ Або „онъ его мужикъ и господар дворовій“.

ливости швидко досягнути свого з посполитським послушенством, Вас. Добронизький згоджувався випустити самих козаків, але хотів залишити за собою землі, на яких оці „нововписці“ жили.

Деякі з цих нововписних перейшли до Суличівки за Товстоліса та П. Скоропадського, державців Суличівки, вони поріднилися з місцевими людьми, осіли на тутешніх землях, прикупили собі ще землі і вписались у козацтво. Інші були в Суличівці і раніш, несли звичайне послушенство посполитське і за державців Товстоліса та П. Скоропадського вписались в козацтво.

Практика вписування до козацтва вимагала, щоб козаки несли службу козацьку з земель козацьких; купити землю посполитську можна було тепер лиш з відома та згоди державці села, отже треба було мати його згоду на козакування, на перехід з посполства до козацтва, в чім державця завжди міг відмовити.

Отже державця, як бачимо, повинен був доказувати, коли землі були давно вже в руках нововписних козаків, що раніш самі ці люди були посполиті, несли посполитське послушенство з цих як-раз земель і козакувати з них не можуть.

Коли землі були куплені, треба було державцям доводити, що то землі, куплені в посполитих, і землі, з яких ішло послушенство звичайне посполитське; далі треба було доводити, що куплі ці не правні, не виконані при тим правні приписи.

Тим-же самим шляхом ішли і Суличівські державці, обстоюючи свої землі від переходу їх до рук козаків.

Як вже раніш ми зазначили, в справі п. Прокопа Якубенка з Худиненком про „вибиття“ з козацького ґрунту, державця Суличівки доводив, що то ґрунт не козацький, а посполитський. „Кгдисмо (суд) о тоє пана Прокопа питали, теди онъ отповѣдалъ, ижъ я правъ волностей козацкихъ не хочу нарушать и не нарушаю, однакъ, що онъ, Худиненко, говорит якоби я его з козацкого ґрунту випираю, теди онъ опасне говорить, я правъ ему того забороняю, що онъ мужичку взявши посѣлъ всѣ речоной мужички ґрунта и такъ не козацкіе, но мужицкіе боронить и заступаеть, не даючи жадного з того всего пановѣ и найменшого рокового датъку“. Суд визнав доводи п. Якубенка за слушні і ґрунт, за який ішла справа, визнав за ґрунт мужицький, з якого „реченій Худиненко, яко з ґрунту мужицького, повѣнность и десятину“ повинен віддавати¹⁾).

Вилучаємо далі питання про землю з справи п. Василя Добронизького з нововписними козаками Ворчилами.

Було раніш зазначено, що Ворчили, як і самі говорили, на ту землю, де вони осіли, не мали запису від того, хто їм ту землю дав, але ще мали землі куплені і на ті землі купчі записи. Ці землі Вас. Добронизький хотів залишити собі. На суді доводив Добронизький, що ці куплені землі всі посполитські і всі в Суличівці. Між тим, доводив далі, в Суличівці козаків зовсім не було. „В его Добронизького наслѣдной антецесорки Кгразной на

¹⁾ Арк. 69—70.

село Суличевку со всякими угодіями універсаль гетмана Богдана Хмельницького в ненарушне владеніє, не упоминая никакихъ свободнихъ ґрунтовъ и не единого козака, данній в утвержденіє имѣється, с которого отвѣтчикъ и копію при дѣли сообщаютъ“¹⁾).

Нововписні козаки подавали фактичну історію переходу своїх предків до Суличівки та заведення там господарства. Вас. Добронизький у справі з Ворчилами та в иншій справі з Зубцями та з їх товаришами додав до того свої поясніння, які мали довести, що нововписні козаки фактично козацької служби не несли, в військових походах не бували, а коли бували, то несли службу не козацьку, а „служительскую“ своїм державцям. Ці всі поясніння, що вже були наведені, мали збити доводи нововписних козаків про козацьку службу їх предків та їх самих: хоч і записалися в козацтво, але козацької служби фактично не виконували. Навіть коли і були записані до компуту, то то все-ж-таки були швидко повернуті у поспільство (універсал полковника Лизогуба нововписним козакам виконувати звичайне послушенство — „належитую повинність и вшеякое послушенство“).

Инші поясніння Вас. Добронизького до того, що показували нововписні козаки, доводять про характер тієї землі, на якій оселилися та стали господарювати. Вас. Добронизький може погодитись із тим, які були перипетії осідання предків нововписних, їх переходів²⁾, але доводить, що ті землі, на яких осіли, були не козацькі, а посполитські, ті люди, до яких прийшли, були посполиті та несли послушенство звичайне. Як це виходить із пояснінь нововписних козаків та Добронизького, предки нововписних козаків, одружившись, входили до родин жінок своїх та починали господарювати на тих ґрунтах. Якого стану були ці родичі та які були землі? Тут Добронизький розходиться з нововписними козаками³⁾. Ті доводили, що були це козаки і несли постійно козацьку службу, навпаки Добронизький доводив, що були посполиті і служби козацької не виконували.

Полегшення було для Добронизького, що деякі нововписні козаки не мали доказів на правне володіння своїми ґрунтами. Ось приклад. „В допросѣ Федора Лободи: прадѣдъ де его Феско Надолка зашедши в село Суличевку, а откуля того знать не можетъ и какъ свое жителство проводил или служил, того жъ онъ Федор Лобода не ведает, и какогo де званія оной его прадѣдъ билъ козачого или мужичого, подленно не знаетъ, а слыхал де, что никакому владѣльцу послушним, кромѣ козакам, не билъ, а на той де селидбѣ онъ Лобода живеть, на которой помененній его прадѣдъ, дѣдъ и отецъ живали,

¹⁾ Арк. 74.

²⁾ Зашедшій з села Онисова по смертвіи прапрадѣда истцевого Костантія Мазепети села Суличовки за неправого владѣльцѣ сотника Товстолѣса и тогда поселясь...

³⁾ По смертвіи же Костантія Мазепети владѣльца суличовского наслѣдник его Мазепети, егда Михайло Яциничъ прадѣдъ истцевъ от неправилного владѣльца Товстолѣса паки у свое владѣніє наслѣдственное одержавъ от Товстолѣса помянутое село Суличовку, то де оногo отвѣтника отецъ Ефимъ по отчиму своему Гарбаренко, согласясь с протчими села Суличовки нововписцями, хочай и себѣ уписал бил, однакъ де Яциничъ, прадѣдъ истцевъ, як на всѣхъ козаковъ Суличовских, так и на приключившихся к нимъ вновъ, бил челом.

и тїми грунтами користується, которіе оніе его предки у себе во владїніи имели, почему же де всѣ тѣ грунта ему Лободѣ крепки, того не знаетъ и крѣпостей никаких писменных не мѣет же, а владѣть де по вышеписанним предкамъ своимъ, не ¹⁾ отбывает службу козачую, такъ какъ отбуваль дѣдъ его и отецъ, такъ и онъ отбываетъ, под собою же де никаких мужичих и Добронизкому надлежащихъ грунтовъ не имѣть.

„В допросѣ Федора Селенчука: дѣдъ его Сила прозваніемъ, какъ ему имя онъ Селенчукъ не знает, зашедъ на житло в село Суличевку, а откол того знать не можетъ, и ставши де в томъ селѣ Суличевцѣ жить, начал служить козачо, почему. отецъ его Василь бил же козаком и онъ де самъ ответчикъ Селенчукъ по тому жъ в козачествѣ находится, грунта же подъ Селенчукомъ какіе, козачіе или мужичіе всѣ, и почему его дѣду и отцу били крепки, онъ не знает же и крѣпостей де на них никаких и писем не имѣть же, толко ж де никогда онъ ответчик временно в Добронизкого в подданствѣ не билъ и от подданных его Добронизкого онъ Селенчукъ никаких угодій не имѣть.

„В допросѣ Захарія Ефименка: прадѣдъ де его прозиваемій Худина, а какъ его имя знать не может и откол пришол в село Суличевку жить или тамъ родился, не знает, билъ всегда козаком и по нему де дѣдъ его Дмитро Худиненко и отецъ Ефимъ били козаками в сотнѣ Бѣлоуской и потому де и онъ отвѣтчикъ счисляется между козаками, с тѣхъ грунтовъ, кои ему ли нѣйно по предкамъ его предреченныхъ пришли, тѣ же де под отвѣтчикомъ имеючись грунта изстари били козачіе или мужичіе не знаетъ и на нихъ никаких крѣпостей и купшихъ кроме духовницѣ, с которой сообщилъ копію, не мѣетъ, такожъ де онъ отвѣтчикъ Ефименко никогда в мужиках не находился и болшъ де мужичихъ грунтовъ и другихъ угодій у себе истца Добронизкого не имѣть.

„В допросѣ Романа Зубца: дѣдъ де его Васил Зубецъ зайшол ли в село Суличевку откол или тамъ родился, того не знает, всегда же билъ козакомъ и по немъ отецъ его отвѣтчиковъ Гришко Зубецъ бил же козаком, почему де и онъ отвѣтчикъ и по днесъ счисляется в козакахъ в сотнѣ Бѣлоуской и о томъ де онъ Зубецъ зсилается на жителя Хмелницкого Ефима Заворотного, на жителя Товстолѣскаго Росоху старого да на жителя Киселювскаго Петра Киселя, под ним же де Зубцемъ имеючись грунта и другія угодія по дѣду и отцу доставшиесъ, чїи они изстари били козачіе ль или мужичіе и почему ему крѣпки, он отвѣтчикъ не знаетъ и крѣпостей де у себе никаких не имѣть на грунта, в подданствѣ же де онъ Зубецъ в истца Добронизкого никогда не бивал и того де ниhto доказать не можетъ“.

Оці не аргументовані твердження деякихъ з нововписнихъ козаківъ про ті землі, на якихъ вони сиділи та працювали, давали Добронизькому можливість рішуче виступити в обороні посполитського характеру земель, бо нововписні мусіли дати певні докази, правні документи або безсумнівнихъ свідківъ: „Ибо де и сами они ответчики допросами показали, что на какихъ грунтахъ живутъ

---

¹⁾ и?

і чому имъ оні крѣпки, не знають и крѣпостей де никаких на ту землю Суличевскую не имѣют, кромѣ духовную безобразную от нѣякогось мужика Нечайки, которого де никто и не запомнит в селѣ Суличовки, да и тотъ де Нечайка не ему Петру Очерету, отвѣтчика Николая¹⁾ отцу или отцу отвѣтчика жъ Ѳедора Лободи Омеляну, но Дмитрію Богдану зятю своєму посполитому мужику за дочкою своєю Вѣрою уступил не правильно, яко владѣльчеській Суличевскій грунт, кой де Богданъ мужикъ и в ревизіях не между козаками, но между посполитими села Суличевки людьми состоит, коим де грунтомъ они жъ отвѣтчики наспрасно владѣют“. Або в иншій місці: „Ибо де тѣ ихъ всѣхъ отвѣтчиковъ свѣдители как за Товстолѣсоваго неправильного владѣнія, яко и прежде Товстолѣсоваго владѣнія в каком его истца отвѣтчика²⁾ званіи именно били и на чией землѣ живутъ, знать и показать совершенно не могутъ, а явствует де достоверно от истца сообщеніе о томъ мужичествѣ ихъ отвѣтчиковъ крепости, кои де в силѣ права имеют битъ тверди и свѣдѣтельство по онимъ имѣеть битъ певнѣйшее и фундаментальнѣйшее“. Або про иншого: „да и онъ же де отвѣтчикъ Захарія показаль в допросѣ, что онъ живет изстари на козачих ли или мужичих грунтах в Суличовкѣ и чому ему отвѣтчику оніе грунта крепки, ведать не можетъ, чтожъ де оной отвѣтчикъ представил и другую духовную, которую де в допросѣ своем за таилъ бил, дѣда своего Дмитра Худини, зшедшого якъ више упомянуто з села Суличевки в Чернѣговъ, то и та духовная на грунта Суличовскіе мимо владѣльца Суличевского...“ Як бачимо, Добронизький підкреслює, що нововписні не знають докладно сами на яких грунтах живутъ, не мають доводів, щоб це з певністю довести, а він має документи, які доводять посполитський характер тих земель.

Між документами, на які покликується Добронизький, важливе значіння мають універсали гетьманські та полковницькі на Суличівку. В цих універсалах, як і підкреслює Добронизький, не згадано, хоч-би побіжно, про існування в Суличівці поруч з посполитими й козаків, як це роблять звичайно універсали, забезпечуючи козацькі вольності. „И потому их истцов купчіе... къ дѣлу принять не подлежитъ, ибо де в его Добронизького наслѣдной антецесорки Кгразной на село Суличевку со всякими угодіями универсаль гетмана Богдана Хмелницкого в ненарушное владеніе, не упоминая никаких свободнихъ грунтовъ и ни единого козака, данній во утверждѣніе имѣется, с которого отвѣтчикъ и копію при дѣлѣ сообщаетъ“.

Нововписні козаки, крім тих земель, на яких живутъ і працюють, зазначають ще й куплені землі, теж підкреслюючи їх козацький характер, що куплені ці землі від козаків. Коли почалася оця боротьба нововписних з Добронизьким, вже була поставлена вимога, щоб козаки служили козацьку службу з козацьких грунтів, а не з посполитських, і через те як-раз було потрібно підкреслювати таке походження зазначених земель. Добронизькому, навпаки, потрібно довести, що ці куплені землі не козацькі, продавці були посполиті і несли звичайне посполитське послушенство. Коли куплені землі

¹⁾ Николая?

²⁾ Стветчики?

належать до Суличівки, ясно що це землі посполитські, а не козачі, бо в селі Суличівці були лиш посполиті: „и тѣ ихъ истцовъ купчие по силѣ правъ состоятъ не в силѣ, хотя же де за неправилнаго владѣльца Товстолѣса нѣкаторіе мужики подлогомъ в Суличевци в козаки вписались, однако всѣхъ их паки, яко козаков, в Суличевци не бивало, унѣверсалом полковника Лизогуба новоуписцовъ в подданство отдано“.

Підкреслюючи, що всі продавці — посполиті суличівські та продавали суличівські землі, Добронизький думав добиватися признання цих купчих записів за недійсні. Але переглядаючи ці додані копії з купчих записів, можемо помітити, що Добронизький в своїй загальній заяві не вповні вірно передає обставини. Поруч із зазначеннями мешканців суличівських та тими зазначеннями продавців, де не занотовано їх села, ми маємо купчі записи від мешканців не суличівських: „жители сибережскіе.. жител киселявскій.. козак сотнѣ любецкой жител села Галниковъ“, зазначені теж і ґрунти не суличівські — „одну ниву под Листвень.. ниву у Отуниковъ“. Отже, як бачимо, були продавці не суличівські і ґрунти теж по-за межами ґрунтів Суличівки: Добронизький, збиваючи докази Ворчил, в дечому передавав справу невірно: узагальнюючи потрібні йому риси деяких документів, він доводив, що всі куплені ґрунти належать до Суличівських земель та всі продавці ґрунтів суличівські посполиті.

Далі хоче Добронизький довести, що сами купчі записи сумнівні і їх не можна приймати на увагу, як доказ права на землі.

Про купчі завважено, що деякі з них (всього їх було 13) не мають підписів, але тільки хрести, бо продавці не вмiли писати: „на той купшой подпису нетъ, кромѣ креста... на том купшомъ подпись, я Иванъ Стеблина (жител Киселявскій) яко неумѣтній писма до того моего запису рукою моею крест святій приложил“. Так само завважено, на яких купчих записах є підпис інших осіб, а не самих продавців, „писар купчого писма, писарь того облѣка“, чи то інші упрощені особи, яких прохали підписатися на купчим запису сами продавці.

Нарешті Добронизький доводить, що сами купівлі нововписаних козаків та їх предків не дійсні, бо їх зроблено без згоди державці того села, до якого належали продані посполитські землі. Практика цього часу (половини XVIII в.) вимагала, щоб посполиті не продавали своїх земель стороннім людям без відома та згоди свого державці. В купчих записах не зазначено про таку згоду державці і п. Добронизький вимагає, щоб ці купівлі було визнано за недійсні, бо їх зроблено без згоди державці села.

Суд визнав доводи п. Добронизького за слушні і в справі нововписаних козаків наказав їм зійти з ґрунтів в Суличівці та козакувати, коли-б вони хотіли, з тих ґрунтів безсумнівних козацьких, на яких вони жили та козакували раніш.

Таким чином Добронизький, втрачаючи суличівських мешканців, все-ж-таки залишав за собою ті землі, на яких вони жили, і міг далі, поселивши на них посполитих, отримувати те посполитське послушення, на втрату якого заявляв він на суді в процесі з нововписаними козаками.

Виявляв п. Добронизький енергію і в здобуванні інших суличівських ґрунтів, що перейшли до сусідських панських рук. Скуплю посполитських суличівських земель, яку провадили сусідні пани старшина в роки зменшення господарської енергії предків Добронизького або в роки перебування Суличівки в інших руках, уважав Добронизький за неправильну і хотів повернути ці землі до своїх рук. Продажні записи Климовичів на свої землі в Суличівці та під Суличівкою зазначають як причину, крім боргів і те, що Василь Добронизький робить кривди. „Паче же онихъ добръ своихъ за спустошениемъ... владѣлцею Суличевскимъ Василемъ Добронѣзкимъ во владѣнии своемъ удержат никакъ не могу“ читаємо в запису вдови зн. товариша Андрія Климовича (1749); „черезъ владѣлцу села Суличевки Василя Добронѣзкого, кой те все мои добра по своей завзетости напрасно вконецъ пустошить і оними безденежно завладѣть имѣеть крайнее намерение і старательство, во владѣнии под собою удержатъ по преднаминенному своему обнищанию никак не могучи“ читаємо в запису значк. товариша Якова Климовича (1749).

Можна припустити, що тут Добронизький ішов тим-же шляхом, як інші його сучасники з старшини, бажав поставити сусіда землевласника в такі важкі умови, щоб примусити його відмовитись від своїх земель.

Впливові члени старшини цим шляхом, користуючись з свого впливового становища, домагалися примусити своїх сусід продати їм дешево землі. Тепер і Добронизький теж такими сусідськими втручаннями та кривдами гадав повернути деякі з суличівських ґрунтів.

В своїм поясненні до документів на землі подав Добронизький міркування про ці сусідські землі. „Особливо же что владѣя тѣмъ селомъ до времени по листу полковника чернѣговского Борковского, пока возросло наслѣдіе, Павелъ Товстолѣсъ сотникъ Бѣлоускій да завладѣлъ былъ отъ мужиковъ того села, будучи над ними владѣлецъ довременній и сотникъ, по силѣ своей при томъ селѣ ґрунтомъ, которій онъ отдалъ билъ за дочерю зятю своему Спичинскому, а Спичинскій за дочерю Пантелимону Мокриевичу за неимѣниемъ гдѣ имъ прожить; а нинѣ дочеръ его удова Марина, не имѣющая мужеска полу, до оного ко владѣнію не допускаетъ, за что его Добронизького приказная соръ состоитъ, то о том ґрунтѣ хотяби от оной Марини Пантелимоновой дочери показиваемо что было при том селѣ, но воелику о томъ ґрунтѣ имѣется в него Добронизького доказательство о некрепости ея до того ґрунту и что подѣленно тотъ ґрунтъ его Добронизького наслѣдною и селу его надѣлежашой и обѣ ономъ сверхъ имѣющогось по суду полковомъ по указу бывой генеральной канцеляріи дѣла и в подданном челобиттѣ от него Добронизького в малоросійскую коллегію о том же ґрунтѣ изяснено и споръ состоит...“.

Добронизький не хотів заспокоїтись і далі шукав засобів повернути о бі всі землі, які лиш були в складі Суличівських ґрунтів.

МІСТО ВАСИЛЬКІВ (ІХ—ХVІІІ вв.).

I.

Історію українських міст ще й досі мало досліджено. А щоб до краю та всебічно її дослідити, треба перше повисвітлювати історичне життя поодиноких міст різних типів; згодом це дасть змогу поробити висновки взагалі про становище міст на Україні. Така праця останніми часами провадиться: висвітлюється як історія й становище міст на Лівобережжі за певної доби,— в половині ХVІІІ ст. і почасти взагалі у ХVІІІ ст. (на підставі даних переважно Рум'янцівської ревізії),— так і загальна історія окремих міст до ХІХ ст. (тут є досліди й з Правобережжя).

З-поміж невеличких міст, що історія їхня дуже цікава та різнобарвна, є монастирське місто Васильків. За найдавніших часів чималий торговельний та оборонний пункт, у литовську-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар,— нарешті у ХVІІІ ст. одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця,— центр т. зв. Васильківської дистанції. Інтереси місцевої людности, монастиря й російської влади часто стикаються та конкурують. Через це історія й еволюція цього міста заслуговує, безперечно, на увагу з боку історика (чого досі сливе не було); тому ми й даємо спробу висвітлити становище цього цікавого монастирського міста.

Щоб установити час, коли з'явивсь Васильків, звернімося спочатку до відомостей археологічних. Власне, ми не розглядатимемо відомості про те, коли вперше оселилася людина на місці, де заснувавсь пізніший Васильків; ми тільки розглянемо ті археологічні відомості, що свідчать про появу самого міста Василькова. За таке джерело, що дають відповідні відомості, є вали князівської доби поблизу сьогочасного м. Василькова. В. Б. Антонович досить повно встановив колишню загальну мережу цих валів¹⁾; вона складалася з двох головних мереж: стугнянської й пороської. Стугнянська й собі поділялася на три головні лінії; всі вони починаються біля Трипілля і йдуть: південна—лівим берегом р. Красної на Васильків до Фастова, середня—правим берегом Стугни на Митницю—Ходорків (потім повертає на південь, до пороської лінії валів), і, нарешті, північна йде лівим її берегом коло Василькова на Радомишль²⁾. За компетентним висновком В. Б. Антоновича, пороську лінію, очевидно, збудував Ярослав, а стугнянську Володимир³⁾.

¹⁾ Киевская Старина, 1884, к. VIII, ст. 355—370.

²⁾ Ibid., ст. 368.

³⁾ Ibidem.

Не дурно-ж коло Василькова ми знаходимо й городища (два) та кургани цієї доби ¹⁾. Отже, можна а рґіогі визнати, оскільки укріплення біля Василькова належать до Володимирових часів, то й саме місто, що в ці часи мусіло мати оборонне значіння, з'явилося у ці-ж часи. Для дальшого з'ясування звернімося до джерел історичних. Ці джерела свідчать, що Васильків, або Василев (чи Василів), як його зве літопис, заснував Володимир Київський і назвав Василевим на честь свого християнського імення (Василя). Спробуймо точніше встановити час, коли з'явилося це місто.

Першу звістку, що виразно свідчить про його існування, ми знаходимо під 996 роком, коли печеніги підступили під Василев, а Володимир вийшов проти них з невеличким військом. Як відомо, Володимирове військо було погромлено, а сам Володимир, тікаючи, сховавсь під мостом, давши обітницю, коли вратується, поставити церкву у Василеві й назвати її Преображенською; як знаємо, Володимир свою обітницю виконав, поставив церкву, влаштувавши до того в місті гучну учту ²⁾.

З цього уривку літописного оповідання видко, що Василев засновано десь перед 996 роком, бо в цей час місто вже існувало. Коли-ж саме його засновано, — точно не встановлено; у різних вчених були різні погляди.

Так Руліківський датує появу осель у цій місцевості (а між ними, безперечно, й Василькова) 990-м роком ³⁾; Похилевич у своєму „Сказанні о населенных мѣстностяхъ Кіевской губ.“ каже ⁴⁾, що його засновано 991-го року і названо Веселе Василево; причому поставлено серед лісу замок („теремъ“) для оборони. Але ці думки, що взагалі панували у істориків середини минулого століття, не оперті на документальні дані і не можуть бути визнані за правдиві. Гадаємо, що місто засновано раніше. Акад. М. С. Грушевський визнавав ⁵⁾, що певна осада могла існувати й раніше, навіть перед Володимиром, хоч назву саму вона дістала, очевидячки, від християнського імення Володимира. М. П. Барсов датує появу Василева 988-им роком ⁶⁾; тієї-ж думки тримаються С. М. Соловйов ⁷⁾ та О. М. Андріяшев у своєму Нарисі історії колонізації Київської землі ⁸⁾.

Останню думку, гадаємо, треба вважати, з деякими корективами, за правдиву. Як відомо, на цей рік припадають Володимирові заходи коло зміцнювання державних околиць: „И рече Володимиръ — се не добро есть, мало городовъ около Кыева. И нача ставити города по Деснѣ и по Устри,

¹⁾ В. Антоновичъ, Археологическая карта Кіевской губерні ст. 45.

²⁾ Іпат. літоп. (Спб. 1871 р.), с. 85—86. П. С. Р. Л.: Лаврент. літ. (т. I) с. 54, Софійський (т. V) с. 122, Воскресенський (т. VII) с. 315.

³⁾ Rulikowski Edw., Opis powiatu Wasylkowskiego. Warszawa 1863, с. 24—25.

⁴⁾ Стор. 470.

⁵⁾ Історія України-Руси, т. II, с. 280; його-ж „Історія Кіевской землі“, с. 25—6. До речі, в звязку з такою назвою стоїть і легенда про те, що Володимир охрестивсь у цьому місті. Пор. Іст. Укр.-Руси, т. I, с. 445; Іпат. л., с. 76.

⁶⁾ Очерки русской исторической географии, Варшава 1885, с. 144.

⁷⁾ Історія Росії, кн. I (т. I—V), с. 187.

⁸⁾ „Нарис історії колонізації Київської землі“, в збірнику „Київ та його околиці в історії й пам'ятках“, Київ 1926 р., ст. 44—45.

по Трубешеві и по Сулѣ и по Стугнѣ; и нача нарубати мужи лутши отъ словянъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чудий, и отъ Вятичъ и отъ сихъ насели и гради“¹⁾. Тут, отже, не названо тих міст, що їх збудував Володимир; але цілком певно можна сказати, що Васильків був серед них: не дурно він лежить на лінії стугнянських укріплень, біля Змієвих валів, що їх пороблено, очевидно, за цих часів. А втім, не можна відкидати думку, що певне поселення існувало тут і передніше; можливо, що йому і належать давні городища й кургани у Василькові. Але потім це поселення фортифіковано, в ньому збудовано замок і воно обернулося фактично в місто, десь року 988-го, коли Володимир ставив міста, щоб укріпити кордони своїх володінь і охоронити їх від нападів кочовиків.

До речі, з літописної згадки видно, що місцевої людности тут по Стугні не ставало і тому Володимир оселив тут і інші племена осельників. А втім, головну масу людности Василькова мали становити, гадаємо, все-ж-таки поляни; аджеж тут усе-таки не було такої гострої потреби в колоністах, як от на Пороссю; де Ярослав мусів селити навіть полонених поляків²⁾.

Старий Василів відігравав у життю Київської землі не аби-яку ролю. Насамперед це був чималий оборонний пункт, що біля нього було легше відбити напад або й відсидітися від ворога, отож біля нього й збиралися певні війська та допоміжні загони. Головне його призначення було охорона з боку степу; про це свідчать численні рештки валів князівської доби, що збереглися трохи чи не до останніх днів. Біля нього, як ми згадали, легше було чекати нападу ворога і тому князі, очікуючи нападу, виступали під Василів. Так, наприклад, коли Святослав Рюрикович 1193 р. напав з чорними клобуками на половців і можна було чекати відповідного нападу половців на українські землі, Святослав Київський з Рюриком виступили з військами під Василів чекати цього нападу³⁾.

Рівночасно Василів править за місце зборів, або захисту і підчас князівських усобиць. Надто добре це видно підчас численних бійок 1150-х років, підчас воєн Ізяслава з Юрієм. Так 1151 року, коли Ізяслав з В'ячеславом і Ростиславом захопили Київ, — Юрій стояв з військом під Василевом⁴⁾. У дальшій боротьбі, того-ж року, Ізяслав з спільниками виступає з Київа на Василів, де збирає війська (...исполщивше полкы своя)⁵⁾; 1154 року Ізяслав відходить з Київа на Василів, де, очевидно, спиняється, бо його тут наздоганяє Святославів посланець⁶⁾; тут до нього також приєднується Святослав з половцями⁷⁾. Знов-таки, коли у війні 1169—1170 років суздальське військо з Мстиславом Андрійовичем на чолі проганяє з Київа Мстислава Ізяславича, то той утікає на Василів⁸⁾; коли трохи згодом він починає наступ на

¹⁾ Іпат. літ., с. 83.

²⁾ Див. хоч-би у Длугоша, Бельського чи Стрийковського. Також Лавр. літ., с. 146. З сучасних авторів, напр., у Руліковського Оріс, с. 25.

³⁾ Іпат. літоп., с. 456 (Спб. 1871).

⁴⁾ Іп. літ., с. 298.

⁵⁾ іб., с. 300—301 (Спб. 1871 р.).

⁶⁾ іб., с. 342.

⁷⁾ іб., с. 343.

⁸⁾ іб., 372.

Київ разом з чорними крбуками, то ми зустрічаємо його військо в тому-ж-таки Василеві ¹⁾. Біля цього міста, від'їхавши від Гліба в степи, спиняються й половці, що на них нападає Василько Ярополчич ²⁾.

Отже ми бачимо, що Василів був як за місце для перепочинку, так і за місце для зборів підчас князівських походів. Очевидячки і укріплення його відігравали певну роль. За це свідчить бажання ворогів Київської землі зруйнувати й знищити це місто та його околиці. Напр., таке бажання можна бачити підчас воєн з Ольговичами 1136 року, що воюють саме біля Трипілля, Красного, Василева, Білгорода і т. и. ³⁾, себ-то біля укріплених пунктів київської землі, бажаючи правдоподібно їх здобути чи зруйнувати.

Треба сказати, що акад. М. С. Грушевський не визнає ⁴⁾ військового значіння Василева, як укріпленого центра. Ми гадаємо инакше. Василів, очевидно, й поставлено, чи уфортифіковано (це визнає й акад. М. С. Грушевський ⁵⁾), саме під той час, коли будовано укріплення на Стугні за Володимирових часів, як певний опірний, укріплений пункт; і згодом він, очевидно, не втратив був таке своє значіння, бо біля нього завсіди збиралися війська, чи на те, щоб охороняти Київщину від половців, чи підчас унутрішніх сварок (факти ми подали попереду). Громада цього міста, як ми згадаємо про це далі, теж була досить активна, що теж свідчить про певне міцне становище цього міста.

Окрім, отже, такого значіння опірного пункту, відігравав Василів чималу роль і як торговельний центр. Через нього проходив так званий полудневий шлях, що йшов з Чехів і Угорщини через Галичину на Володарів, Звенигород і Василів ⁶⁾. Цей шлях навіть зветься иноді „Василівський шлях“ ⁷⁾. Таким робом, Василів мусів брати певну і, мабуть, чималу участь у торговельних операціях, надто з Галичиною та Західньою Європою. Через це не аби-якою мірою набуває значіння та сили й громада цього міста, що голос її стає для князів досить впливовий. Цікаво зазначити, що коли людність Київської землі виступає 1146 р. проти Ігоря Олеговича, закликаючи князувати Ізяслава Мстиславича, то літопис поруч з невиразним означенням „и все Поросьє“, згадує тільки про князя, білгородців та василівців ⁸⁾, чого не було-б, коли-б мешканці останніх двох міст не становили чималих і, мабуть, впливових громад.

Як зазначає акад. М. С. Грушевський ⁹⁾, місто Василів князівським столом не було. Але треба сказати, що поодиноких князів у цьому місті ми иноді бачимо. Так, є згадка ¹⁰⁾, що 1157 р. Василько Юрієвич дістав від свого батька Поросся й Василів, після чого він його й назвав уже Васильковим.

¹⁾ іб., 374.   ²⁾ іб. 376.   ³⁾ Іпат. літоп., с. 215.

⁴⁾ Історія Укр.-Руси, т. II, с. 280.

⁵⁾ Історія Київської землі, с. 26.

⁶⁾ Акад. М. С. Грушевський, Іст. Укр.-Руси, т. I, с. 268.

⁷⁾ Іпат. літоп., с. 365; М. Грушевський, Іст. У.-Р., т. II, с. 280.

⁸⁾ Іпат. літ. (Спб. 1871 р.), стор. 230.

⁹⁾ Істор. Укр.-Руси, т. II, с. 280.

¹⁰⁾ Похилевичь, ор. сіт., с. 470.

Поруч із тим року 1165 ми бачимо, що кн. Ростислав дає Романові, унукові В'ячеслава, Василів і Красн¹⁾).

З цих-же часів виводить Київ-Печерська Лавра й надання їй цього міста. А саме, за копією грамоти, що її видав Царгородський патріарх Єремія в останніх роках XVI ст., згадується, що м. Васильків, разом з м. Мицеском (пізн. Радомишлем) і околичними землями, надав Київ-Печерській Лаврі внук Мономаха князь Андрій Юрієвич Долгорукий, що його прозвали Китаєм, 1159 року²⁾. Самої грамоти не заховалося. Вона згоріла 1590 р. підчас пожежі в Васильківському замку, під той час коли її віз архімандрит Хребтович з кількома ченцями на сойм, щоб дістати потвердження від короля. Вважаючи на це, як ми згадали, патріарх Царгородський Єремія потвердив цю грамоту³⁾. Потвердили її й королі польські (про це далі) Стефан Баторій та Жигимонт. Це надання Василькова Лаврі ще в середині XII ст. є безперечно дуже сумнівне⁴⁾. Цьому суперечить хоч-би згадка про те, що 1157 року Васильків надано Василькові Юрієвичеві. Похилевич⁵⁾, а за ним, очевидно, й Андрієвський⁶⁾, датує це надання 1259 роком, але робить тут нові помилки. Він каже, що надав Лаврі Васильків кн. Андрій Юрієвич, прозваний Китаєм⁷⁾; але цей князь жив у середині XII, а не XIII ст. Отже, очевидно, тут помилка: або це було у 1159, а не 1259 році, або надав не Андрій, а хтось инший. Оскільки-ж инші звістки промовляють за надання кн. Андрія, то доводилося-б припустити, що він справді надав був Лаврі Васильків 1159 року. Але, знов-таки, тут повстають деякі сумніви. Не спиняючись докладніш на тім, що батько Андрія Боголюбського, Юрій Долгорукий, та син Андрія Мстислав, не раз грабували й пустошили цей-же самий Печерський монастир (в р. 1151, 1169)⁸⁾, до якого буцім-то ставилися так прихильно, — ми тільки висунемо питання: як-же могли надати Васильків 1165-го року князеві Романові⁹⁾, коли під той час це місто належало Лаврі?

Гадаємо, що навряд чи можна навсправжки володіння Київ-Печерської Лаври виводити з таких давніх часів. Навіть коли Юрій Долгорукий і надав був його Лаврі, то вищенаведений факт надання його Романові од Ростислава показує, що пізніші Київські князі цього надання не визнали. Що-до самої грамоти, що її дав патріарх Єремія, то й тут повстають деякі сумніви. У грамоті сказано, що архімандрит Хребтович з братією подали в Царгороді недогорілі рештки привилею¹⁰⁾. А тимчасом саме це вже є неправда, що можна бачити з свідчень самої Лаври. Вона робить 1591-го року запис про цю пожежу в книгах воєводства Київського (перед підвоєводою Київським)

¹⁾ Іпат. літопис, с. 359; Воскресенський літопис (П. С. Р. А., т. VII), с. 73.

²⁾ Євгеній митрополитъ, Описаніє Києво-Печерской Лавры. К. 1847. Додатки № 1, с. 161 — 168. Копія цієї грамоти переховується в Лаврському архіві, фонд грамот, № 17.

³⁾ *ibid.*, с. 161.

⁴⁾ Мітр. Євгеній у своєму „Описаніі“ с. 45 висловив думку, що сумнівна тільки копія XVI ст., а саме надання в певне; але така думка ні на чому не оперта.

⁵⁾ Похилевичъ, с. 471.

⁶⁾ Андрієвскій, Васильковъ, таможня и городничіе-монахи, Київ. Стар., 1883 р., I, ст. 195. ⁷⁾ Похилевичъ, с. 471. ⁸⁾ Євгеній, Описаніє с. 18,

⁹⁾ Іпат. літоп., с. 470. ¹⁰⁾ Євгеній, Описаніє, Документи, с. 161.

і зазначає, що в цій пожежі поруч з різними цінностями згоріла й скринька з документами та грамотами на право володіти деякими монастирськими маєтками (між іншим на Васильків), що її проїздячи залишив на схованку архімандрит Печерський¹⁾. Як видно з цього запису, скринька з документами, як і інші цінності, що переховувалися в замку, згоріла ціла. Виникає питання: як-же могла Лавра подати в Царгороді недогорілі рештки грамоти, коли вона згоріла цілком, з скринькою, в замку?

Далі в грамоті говориться, що патріярх доручив логофетові кіру Ієракові на підставі цих решток розшукати копію в давніх царгородських метриках і той, справді, розшукав її²⁾. Тут знов-таки не все гаразд і виникають певні суперечності; напр., у цій грамоті згадано, що вписано в метрики це надання на бажання князя Юрія за патріярха кіра Сильвестра; тимчасом навсправжки під той час за царгородського патріярха був Лука Хрисоверх³⁾.

Отож надання князя Юрія Долгорукого Лаврі є досить сумнівне. Але, коли навіть ми припустимо, що в дійсності так і було, то все-ж, як ми згадали, фактично володіти цим містом Печерський монастир став, правдоподібно, геть згодом. Гадаємо, захопив його монастир найпевніш десь у XIV—XV ст., — можливо спираючися в своїх претенсіях справді на грамоті Юрія Долгорукого, — коли тільки ця грамота не була зфальшована. В кожному разі ченцям було цікаво мати це місто, як з причин його економічного значіння, так і в звязку з тим, що то була батьківщина Теодосія Печерського⁴⁾, що тим більше давало ніби-то підставу для різних легенд про надання цьому монастиреві цієї батьківщини одного з основоположників Печерського монастиря.

Татарська руйнація 1240-х років не минула й Василькова. Але цілковито вона його не знищила, бо 1300-го року його згадано серед інших міст Київщини⁵⁾. Жадних вказівок на те, що належало це місто під той час монастиреві, немає, і, гадаємо, навряд чи Лавра фактично ним володіла.

В середині XIV ст. Васильків, правдоподібно, ще існує⁶⁾ і переходить разом з цілою Київщиною під владу Литовської держави. Але дальша доля його неясна; знаємо лиш те, що він переходить у XVI століття як порожнє, незаселене урочище. Правдоподібно, головна причина цього були татарські напади на Київщину, зокрема Менглі-Гераєве спустошення 1482 р., що повинно було неодмінно захопити й Васильків і знищити його остаточно, — коли тут до цього часу й існувала ще якась людність. Гадаємо, що саме тепер, після спустошення міста, могла висунути претенсію на цю місцевість

¹⁾ „Книга крѣпостная большая...“ (подав копії різних універсалів, грамот і актів, які торкаються Лаври), № 217, арк. 102 (кол. музею Духовної Академії, тепер переховується у Рукописнім відділі ВБУ).

²⁾ Е в г е н і й, Описаніє, документи, с. 162.

³⁾ Про це згадав той-же Євгеній: Описаніє, с. 165.

⁴⁾ *ibid.*, с. 70; М. С. Грушевський у книзі „Очеркъ исторіи Киевской земли“, с. 25.

⁵⁾ П. С. Р. Л. т. VII, Воскресенський літ., с. 240; див. ще „Сборникъ матеріаловъ по исторической топографіи Киева. Отд. I“, с. 31.

⁶⁾ О. М. Андрияшев зазначає його, принаймні, на мапі поселень Київщини з 1363—1482 р. Нарис, с. 73.

і легко її захопити, як мало кому цікаву пустелю, Лавра, спираючися, можливо, на давній грамоті кн. Андрія Юрієвича, — коли тільки така існувала.

Принаймні 1499-го року ця місцевість вже належить Лаврі. Міста вже тут немає, але назва лишилася; а саме, цього року Лаврський архімандрит Філарет віддає певні ґрунта „в земляхъ Василюковскихъ“ пані Настасі Чижевичевій з синами; за це та зобов'язується платити 5 відер меду щорічно¹⁾.

В середині XVI ст., отже, Васильків як місто не існує. Ревізії українських замків 1545—1552 р. згадують про нього, як про порожнє²⁾, так само і в реєстрі поборовому 1571-го року Васильків названо порожнім селищем³⁾.

На ці часи, очевидно, припадає нове залюднення Василькова. Печерський монастир, що під цей час має не аби-яку вагу⁴⁾, скориставшись з своїх прав на цю місцевість, — незалежно від того, чи вони були справедливі, чи ні, — починає, мабуть, наприкінці 1570-х років, будувати тут „на городище надъ р. Стугною, именуемомъ Василево“ замок і осаджувати місто. Згодом, 1586-го року він удається до короля Стефана Баторія і, повідомляючи про ці свої колонізаційні заходи, скеровані „к великому обезпеченію отъ непріятеля поганства Татаръ“, прохає потвердити його право на це місто і надати мешканцям його, що вже оселилися, так і тим, що оселятимуться, магдебургію⁵⁾. Може бути, що саме під цей час і зфальшовано (коли тільки її справді фальшовано) грамоту кн. Андрія Юрієвича, щоб оперти свої вимоги та дати підставу для потвердження. В кожному разі в цю добу, коли, по-перше, взагалі помічалася тенденція роздавати пустині і привилеї на них, — щоб притягнути людність⁶⁾, а по-друге також досить часто з'являються фальшовані надання, напр., шляхті, грамота ця уваги до себе не притягла, і король, не розглядаючи дійсних прав монастиря, видав йому 28 березня 1586 року потвердження. В ньому надавалося місту магдебурзьке право, визволено його з юрисдикції королівських урядників, „абы через войта, бурмистра, радець и иншихъ урядниковъ, въ томъ мѣстѣ уставленныхъ, тоє право Майдеборское во всемъ порядку справовано и держано было“⁷⁾. Місту було дозволено мати два ярмарки на рік і щотижневі торги; так само дозволено мешканцям вільно гнати горілку, мед, пиво, то-що, і вільно ними шинкувати. Трохи згодом, 1624-го року, цього привилея потвердив і король⁸⁾.

Треба зараз-же зазначити, що магдебурзьке право у Василькові ні тоді, а тим більше пізніш, значіння фактично не мало. Войта призначав монастир, а судово-адміністраційні функції навіть у ці часи були, правдоподобно, в руках уповноважених монастиря, управителів, городничих. Такого управителя, напр.,

¹⁾ Див. його грамоту в збірнику грамот та універсалів, як Лаврі, так і її самої, під назвою „Книга крѣпостная большая“ (кол. Музею Духовної Академії, тепер у Рукописнім відділі ВБУ) № 217.

²⁾ *Żródła dz.*, XXII, с. 116.   ³⁾ *ibid.*, с. 203.

⁴⁾ Якихось сто років тому (1481 р.) він навіть дістає від Царгородського патріярха ставропігію. *Арх. Ю. З. Р.*, ч. I, т. I, № 1, ст. 1—3.

⁵⁾ *Акты Зап. Рос.*, т. III, с. 309—310.

⁶⁾ Див. напр. у *Jabłonowskiego, Żr. dz.*, XXII, с. 116 та ин.

⁷⁾ *Акты Зап. Рос.* т. III, с. 309—310.

⁸⁾ *Руліковський*, с. 137.

можна бачити 1635 року в особі отця Макарія Гончаковського, що пожертвував тоді на відновлення Десятинної церкви в Києві чимало як на той час суму — 30 злотих ¹⁾.

Отже, як ми сказали, новий Васильків, очевидно, повстає знов десь наприкінці 1570-х років. Яблонівський ²⁾ датує його появу 1586-им роком, коли ми бачимо грамоту на його короля Стефана Баторія. Гадаємо, що це не зовсім так. Прохання Київо-Печерського монастиря говорить виразно про збудований вже замок, а так само про людність, що осіла в цьому місці; не дурно й король, даючи магдебургію, відзначає мешканців, як тих, що вже осіли, так і тих, що осідатимуть. Тому, гадаємо, можна з певністю припустити, що Васильків почав залюднюватися до 1586-го року й пізніше 1571-го, — себ-то десь наприкінці 1570-х, або на самому початку 1580-х років.

Новосаджене місто стало швидко зростати. Впливало на це значною мірою те, що мешканці мали такий-сякий захист у замкові, а замків на той час у цьому районі було обмаль: тільки в Києві, Білій Церкві й Корсуні. А втім, у 1590-х роках і трохи згодом побудовано ще низку замочків, як от у Фастові, Мотовилівці, Дідові і т. и.

Замок у Василькові був чималий, добре укріплений, з міцним тином-остроколом; це давало певний відносний захист для міщан. Вже наприкінці XVI ст. Васильків оточений тином, а в ньому стоїть замок, як згадує про нього Еріх Лясота ³⁾. В XVI ст. місто було мабуть ще більш укріплене, це, а так само, можливо, певні слободи та привилеї приваблювали колоністів. І, хоч взагалі в ці часи людність охоче тікає у монастирські маєтки, до Василькова тікає вона найлюбіше, не тільки з сусідніх маєтків, але й з далеких; напр., з Волини, з маєтків кн. Корецьких, Заславських та інших ⁴⁾.

Вже на початку 1590-х років місто було, безперечно, чимале й притягало апетити сусідів. Не дурно намагається забрати його собі Данило Хребтович, писар земський Слонімський, брат архімандрита Мелетія Хребтовича, подавши 26 лютого 1593-го року скаргу до суду гродського Луцького, називаючи місто серед маєтностей, які ніби-то відкупив і викупив небіжчик архімандрит ⁵⁾. Але успіху його спроба не мала, бо вже 24-го квітня того-ж року всі маєтки Печерського монастиря відібрано від мітрополіта Рогози, що тимчасом захопив їх собі, і віддано новому архімандритові Нікіф. Турові ⁶⁾. В описові передачі згадано „monastyrze miasteczko, zamek i miasto Wasyłow nad rzeką Stuhną“ ⁷⁾.

З наступником Н. Тура, Єлісеєм Плетенецьким, повстали суперечки у київських міщан. Року 1618 міщани скаржилися ⁸⁾, що Плетенецький з капітулою самовільно влаштовує ярмарки на Печерську. Підвозячи з дібр мана-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. VII, с. 183. Треба ще додати, що з цих часів, коли приєднано Васильків до Польщі, змінюється, як гадає Яблонівський (XXII, ст. 175), і назва його, — замість Василів — Васильків. Пояснює це він польським впливом. Гадаємо, що таке тлумачення досить сумнівне. ²⁾ *Źr. dz.* XXII, сс. 226, 232.

³⁾ Описав його Лясота, їдучи до Січи 1594 року. Див. його „Путевыя записки“, Спб. 1873 р., с. 16. Порівн. у Руліковського.

⁴⁾ Див. у Яблонівського, XXI, сс. 10, 77, 78, 79, 139, а також XXII, с. 135.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 359.

⁶⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 386.

⁷⁾ *ibidem*.

⁸⁾ Акты З. Р., т. III, с. 464.

стирських (Василькова, Дідова, Пухова) мед та горілку і розіклавшися під самим Київом, вони шинкують ними, завдаючи цим великої шкоди міщанам м. Києва. Очевидячки, вже в ці часи життя Василькова цілком встановилося і те значіння торговельно-промислового центру, яке ми спостерегаємо у Василькові у XVIII ст., починало позначатися й на початку XVII в.

Що-ж до досить безцеремонної тактики монастиря, то це було в ті часи явище природне. Не дарма-ж мешканці Василькова, або іншого монастирського міста, Радомишля, під проводом ченців, робили наїзди на чужі маєтки, „гвалти“, — таким ото способом, наприклад, здобуто землі під Васильковом с. Барахт, — захоплені від дідича Ханбекова¹⁾; правда, аналогічні наїзди роблять іноді сусіди й на монастирські маєтки, як на Васильків, наприклад, Тишкевич²⁾.

Місто під цей час вже чимале. За даними 1625 р. (тарифи подимного) у Василькові було: димів ринкових — 8, димів (очевидно заможніших) — 14, і (очевидно менш заможних) — 35, хат городників — 24, chałup pędznych — 3, попівський двір — 1, ремісничих — 2³⁾. Отже разом ми бачимо в цей час (рахуючи за дими й хати городників та халупи) — 87 димів, кількість, для цих часів і цієї території, чимала.

Має значіння тепер Васильків також і як один з останніх на півдні культурних хліборобських пунктів. За ним далі на південь вже починалися степи, де важко було діставати харч; через це, їдучи до степу, запасалися тут звичайно хлібом, то-що⁴⁾.

Править також Васильків (поруч з Фастовом і Білою Церквою)⁵⁾ під цей час за стоянку для польських військ. Звідси вони виступають у степи або доглядають за країною. Нагадаймо хоч-би, що 1625 року, після Куруківської поразки, Конецьпольський поставив залог у 15 тисяч жовнів, що мали стежити за виконанням мирових умов, розташувавши їх у Василькові, Трипіллі, Оржиці, Стайках і Києві⁶⁾.

Через Васильків-же йшов шлях як на Київ (напр., ним їхали патріярх Макарій з Петром Алепським 1653 р.)⁷⁾, так і на степ у Запоріжжя (через Васильків проїздив, напр. 1594, Еріх Лясота, їдучи на Запоріжжя)⁸⁾. Рівно-ж через Васильків (на Білу Церкву) йшов торговельний шлях, як і за давніх князівських часів.

Спокійне життя Василькова, наприкінці XVI й на початку XVII ст., тривало не довго. Вже року 1640-го татари, обклавши його, спустошили цілу околицю⁹⁾; а починаючи з часів Хмельниччини Васильків терпить весь час

¹⁾ Яблонівський подає, XXI, сс. 59, 91, і т. и.   ²⁾ *ibidem*, с. 153.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I, с. 390—391; у Яблонівського XX, с. 80, або т. XXII, с. 332, цифри трохи відмінні.

⁴⁾ *Zr. dz.*, XXII, с. 270.   ⁵⁾ *ibidem*.

⁶⁾ Ку л и ш ъ, Паденіє шляхетскаго господства. Вѣстникъ Юго-Западн. Россіи, 1862 р., ч. VIII, с. 60.

⁷⁾ Сборникъ матер. по историч. топографіи Києва, от. II, с. 56.

⁸⁾ *ibidem*, с. 16.

⁹⁾ *Jerlicz*, I, 41; у Руліківського *Sl. g.*, у Похилевича, 471.

від нападів та руйнацій. Дехто з дослідників¹⁾ зазначає, що за часів повстання Хмельницького взагалі ця вся місцевість була спустошена й жадного мешкання там не залишилося. Але коли це може й вірно для інших містечок, то для Василькова справа не стояла так зле. Нагадаймо, що зараз-же по революції 1648 року Васильків стає сотенним містом Київського полку; 1649-го року ми бачимо на чолі його сотника Микиту Бута²⁾. Та існувала ця сотня тепер не довго; вже 1651-го року, після Берестечка, в околиці Василькова посунули польські війська на чолі з гетьманом Потоцьким; його гостинно приймав тут архімандрит Печерської Лаври³⁾. Сюди до Потоцького й прибули послы від козацького війська⁴⁾. Проте, незабаром Васильків знову переходить до козацьких рук. Відроджується тут, правдоподібно, й сотенний уряд; принаймні 1653-го року патріарха Антіохійського Макарія й Павла Алепського, що їхали до Москви, зустрів і надводив у Василькові сотник з своїми козаками. Подаємо цей цікавий уривок, що взагалі описує тогочасний Васильків.

„Мы проѣхали четвертую милю, и бывъ встрѣчены сотникомъ съ 50 всадниками, прибыли къ городу, называемому Василико (Васильків), коему дѣйствительно причислуется такое имя (себ-то „царський“, на думку автора), ибо онъ великъ, крѣпокъ и составляетъ не одинъ, а три большіе города съ цитаделями и укрѣпленіями, одинъ внутри другого на вершинѣ неприступной горы. Но всѣ они пусты, потому-что два года тому назадъ появилась моровая язва и истребила ихъ жителей. Насъ встрѣтили за городомъ священники и народъ съ хоругвями, поднялись съ нами къ самому высокому мѣсту города и привели насъ въ благолѣпную церковь во внутри третьей крѣпости, во имя св. Антонія и Феодосія Великихъ, то есть, двухъ святыхъ земли козацкой“⁵⁾.

Як бачимо, місто під цей час велике й, очевидно, людне. Згадку про те, що місто ніби-то порожнє, приймати серйозно не можна, вважаючи на дальшу згадку, що зустрічало Макарія духівництво з народом⁶⁾. Очевидно, хоч пошесть і спустошила місто, але далеко не цілком.

Людність ця належить, очевидно, Київо-Печерській Лаврі; принаймні наступного року 1654-го, зараз по прилученню до Москви, Лавра дістає потвердження від царя Олексія Михайловича на це місто (11 серпня)⁷⁾. Можливо, з цього часу й припиняє своє існування й Васильківська сотня.

Вищенаведений опис міста дає також підстави казати про його велике значіння для краю. Це місто дуже велике (власне три міста), добре укріплене, і, на авторову думку, заслуговує на назву царського, як він розуміє назву Василькова. Укріплення його великі й міцні, що надає Василькову чималого

¹⁾ Рулікoвський у книзі *Опис. pow. Was.*, с. 29.

²⁾ Максимовичъ, *Обозрѣніе городовыхъ полковъ и сотень. Собраніе сочиненій*, т. I, с. 704.   ³⁾ Рулікoвський в *Sl. g.*   ⁴⁾ *ibidem.*

⁵⁾ Путешествіе Антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію въ половинѣ XVII в., описаное Павломъ Алепскимъ, в. II, с. 40—42.

⁶⁾ Згадує Павло Алепський і про те, що у Василькові під той час було вже аж три церкви.

⁷⁾ Див. це потвердження, а так само пізніших царів, у „Книгѣ крѣпостной большой...“ (арк. 77 та ин.).

воєнного значіння. Про міцний укріплений замок згадує також і Андрій Целларій (у Київському палатинаті) 1659-го року, в своєму описі Польщі¹⁾. І не дурно тому підчас звзятих воєн 1650—60-х років Васильків має чимале значіння і притягає увагу супротивників. Так, наступаючи на Київ 1658 р., Виговський посилає у серпні здобувати Васильків полковника Гоголя з левенцями; це дуже стурбувало київських міщан²⁾. У жовтні цього року проти війська Виговського, що стояло у Василькові, вирушив з Києва князь Юрій Борятинський з російським військом та й розбив Костянтина Виговського з козаками й татарами. Але після відходу Борятинського, Васильків зайняв Данило Виговський з козаками і почав силоміць забирати собі у військо людність як міста, так і сусідніх сіл³⁾.

Наступного року, відступаючи з Лівобережжя, польське військо на чолі з обозним Андрієм Потоцьким спиняється у Василькові, але, не втримавшись там, відступає до Білої Церкви⁴⁾.

Намагається захопити Васильків згодом і Дорошенко, він посилає сюди „5 знамень казаків“, щоб від Києва на Білу Церкву „дороги отнять и провзду не было“⁵⁾.

Це значіння Василькова, як опірною пункту, тривало проте не довго. Разуразні зачіпки з польським військом і напади, що робить на них залага цього міста, намічає нарешті необхідність знищити його. А тому 1671-го року полковник Пиво-Запольський здобув місто, зруйнував і дуже понищив околичну людність⁶⁾. А тимчасом місто тоді було чимале. У реєстрі маєтків Київсько-Печерського монастиря від 1682 р., що їх дістав від польського короля Йосип Шумлянський, єпископ Львівський в 1673 і 1682 р.⁷⁾, згадано й місто Васильків, власне місто з фортецею і передмістям, 3 церкви, 906 дворів, дворець монастирський (з нього виходило 4 плуги), 5 млинів (2 млини по 4 кола, 1—2 кола; про два не зазначено), ступи й валюші⁸⁾. А все це „запустѣло от того времени, какъ Пиво полковникъ Васильковъ разорилъ и людей побилъ“⁹⁾.

Правда, що-до кількості дворів є великий сумнів, чи правдива показана цифра. Гадаємо, що оскільки оригінал не зберігся й друкувалося цей документ з копії, цю цифру можна пояснити помилкою копіїста. У копії стоїть ЦС дворів (906), в оригіналі-ж, можливо, було ЧС (96); літери Ч і Ц в тодішній транскрипції досить подібні; через це копіїсти могли помилкою одну літеру замінити на іншу.

1686-го року Васильків остаточно перейшов до Гетьманщини (згодом він належить до сотні Київської)¹⁰⁾. Чималою мірою, окрім бажання придбати таке колись укріплене місто, мусіли грати ролю в цьому приєднанню ті постійні заяви та обстоювання його, як монастирського міста, монастирського

1) Сборникъ матер. для истор. топограф. Киева, отд. II, с. 100.

2) Акты Южн. и Зап. Р., т. XV, с. 253. 3) Акты Ю. и З. Р., т. XV, с. 253.

4) *ibidem*, с. 440. 5) Акты Ю. и З. Р., т. VII, с. 30.

6) Костомаровъ, Руина (Спб. 1905), с. 177. Порівн. у Руліковського *Sl. g.*, XIII.

7) „Книга крѣпостная большая“, арк. 70 і далі.

8) Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. X, с. 262; копія опису є в „Книгѣ крѣпостной большой“, арк. 65.

9) *ibidem*. 10) Максимовичъ, *op. cit.*, с. 706.

добра, з яким Лавра ні за що не хотіла розставатися, або залишити його на той бік кордону¹⁾.

Перейшов він, звичайно, досить спустошений, але, в кожному разі, не остільки, як згадує тогочасний опис його, 1687 року: „Васильковъ нынѣ пустъ, жителєй никого нѣтъ“²⁾. Це мусіло бути досить сильно прибільшено; тим більше, що в тому-ж самому описі трохи далі згадано деякі подробиці, що суперечать цьому. А саме: на р. Стугні є гребля й міст, на якому збирають мостовщину на підданого Київо-Печерської Лаври Максима Риндаря (орендар?). На нього-ж збирається й сіно з васильківських сіножатей. Він-же заводить також під Васильковом салітряні майдани „и работнихъ людей нынѣ на томъ майданѣ сорокъ человекъ“³⁾. Очевидно, рештки людности в ці часи; зараз-же по переході Василькова остаточно до Гетьманщини, ще мусіли бути; вони могли давати робітників на промислові заклади, дають погребельні збори (мостовщикові) і т. и.

Принаджував Васильків у ці часи і селян та козаків, що були не від того, щоб там оселитися й, можливо, знову відновити тут сотенне правління, яке було на початку Хмельниччини. Так, напр., 1694-го року Палій прохав у гетьмана Мазепи: коли той не може дати йому допомоги, то нехай хоч дозволить перейти з своїм військом до Гетьманщини у Васильків або Трипілля („абы рачилъ милосердно южъ позволить мнѣ зъ тимъ людомъ рушиться и сѣсти в Трипольѣ албо Васильковѣ, якіе обоѣ запустѣлые суть мѣста“, зазначаючи, що в противному разі йому доведеться передатися на бік Туреччини)⁴⁾.

Бере участь Васильків у цих роках і в військовій боротьбі. Можна думати, що не минули його наскоки Орлика з Туреччини, — не дурно там згадуються деякі греблі, що залишилися пусті ще від „татарского нахождения (тоєсть Орликовщини)“⁵⁾. Бере активну участь у цій боротьбі і васильківська людність, про що свідчать численні списки полонених обивателів Василькова⁶⁾; стоїть він також на сторожі всієї української людности, як певний опірний пункт, посилаючи розвідувачів до Польщі й на південь, збираючи певні відомості про можливий напад ворогів — турків і татар⁷⁾.

Нове інтенсивніше залюднення Василькова припадає вже на самий кінець XVII і початок XVIII ст. В ці часи тут ставиться форпост, з'являється певна охорона, починають селитися мешканці. Печерська Лавра всіма силами намагається тут збільшити кількість своїх підданих, надто після 1720 року, коли вона дістає potwierдження на володіння цим містом від Петра I-го⁸⁾, і дістає більше певности для дальшої своєї експлоатації цих дібр. Щоб притягти людність, вона роздає їм у користування земельні наділи иноді в чималій

¹⁾ У Руліковського оп. cit.   ²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. I, т. I, с. 538.

³⁾ *ibidem*, с. 539.   ⁴⁾ Величко, т. II, с. 133, т. III, с. 208.

⁵⁾ К. Ц. Іст. Арх., Підвід. Культів, Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 1343, від 1749 р., „О уступки въ Лавру от Антоновой Максимовичовой на гребле в Васильковѣ на рѣчцѣ Здравовцѣ...“

⁶⁾ Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 1278, з „записами именованными взятыхъ татарами Васильковскихъ людякъ въ неволю...“ 1713—1736 р. Тут і надалі для скорочення ми покликаємося просто на Лавр. арх.

⁷⁾ *ibid.*, 1736-го року послано розвідувачів у Гуманський, Лисянський і Богуславський пов.

⁸⁾ Рум'янцівський Опис, опис цього міста (переховується у бібліотеці ім. Антоновича у В. У. А. Н.) № 67.

кількості (буває, правда для пізніших часів, по-над 40 днів на господаря), а так само сіножаті та ліси¹⁾). Вважаючи на це, людність починає тут швидко збільшуватися. Хоч головна колонізація припадає, можна думати, на 1710—20 роки, але й в 1740—50 вона провадиться досить інтенсивно, що видно з того, що ще в 1766 р. мало не половина всієї людности вважається за зайшу, яка прийшла саме якихось років 10—20 тому²⁾). Впливає на цю колонізацію й те значіння, яке набуває Васильків у ці часи, — значіння як торговельне, так і адміністраційне прикордонного, митного, торговельного та військового пункту. Рівночасно міцні укріплення його запевнюють людності спокійне життя. А укріплення міста ми бачимо, напр., 1737-го року, коли після того, як генерал Кейт оглянув прикордонну лінію, починають укріпляти м. Васильків. Власне вже 1735 р. за наказом контр-адмірала Неплюєва вжито було певних заходів на випадок війни з Туреччиною. Було полагоджено всі маяки, рогатки й курені у Васильківській дистанції, а так само поставлено в багатьох місцях нові³⁾).

Але 1737 року цю працю поведено інтенсивніше і, зокрема, головну увагу було звернено на укріплення самого Василькова. Було полагоджено вали, палісади, брами, то-що. Дійшло до того навіть, що людність, що жила за цими укріпленнями, почали за наказом київської влади переселювати трохи не силою в межі міста на випадок наступу ворожого війська, причому поля і городи їх, а почасти й худоба, лишалися по-за містом⁴⁾).

Укріплення 1737—8 років були такі поважні, що викликали певну увагу і у поляків; польські газети зазначали: „miasteczko Wasylków także wałem i inną obroną zmaspiją“⁵⁾). Хоч з другого боку таке значіння Василькова і наявність форпостів у звязку з пізнішим закриттям кордону (про це далі) призводили иноді до незадоволення місцевої людности і вона часом утікає до Польщі. Так, 1732 р., мешканці Василькова скаржилися, що їх не пропускають у Польщу і з Польщі до них, а тому вони не мають де купити збіжжя й сіна для коней того війська, що його розквартировано в них, і т. и.⁶⁾). Мешканці у цьому випадку загрожують навіть розійтися, і, як бачимо далі, справді розходяться.

Але на взаємовідносинах мешканців з адміністрацією та на переходах людности ми спинимося в інших місцях. Тепер ми хочемо спинитися трохи на самій людності Василькова XVIII ст., оскільки це нам дозволяють матеріали.

II.

Місто Васильків лежить, як вже згадано, по-над р. Стугною і р. Здорівкою в горяній місцевості. Це протягом цілого XVIII ст. ми бачимо певні ознаки його як опірнього пункту, хоч воєнне значіння його зникає від початків цього століття.

¹⁾ Це видно з описів Василькова.   ²⁾ *ibid.*

³⁾ Лавр. Архів. вочч. в., спр. № 1463, „о устроєнии въ мѣстечкѣ Васильковѣ васильковскими обывателями ретрашемента и другихъ фортификаціонныхъ работъ“, з 1735 до 1755.

⁴⁾ *ibid.*   ⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, с. 3. № CXIII, с. 236.

⁶⁾ Андриєвській, Историч. матеріали, в. 4, с. 102.

Як видно з Рум'янцівського опису, місто обведено валом, на горі стоїть дубовий палісад; але, як і взагалі по інших містечках такого типу, від недогляду вал пообсипався, а палісад погнив.

А втім присутність форпостів у Василькові й значіння його як прикордонного міста призводило до того, що укріплення його існують і в пізніші роки. Докладно описує їх невеличкий але цікавий опис його від 1780-го року ¹⁾. „Оное мѣстечко обнесенное землемъ валомъ съ порядочными раскатами и внутрѣ оногo имѣется батареи, окружностію всего начавъ отъ восточной стороны, отъ называемыхъ печерскихъ воротъ на правую сторону въ кругъ 1000 тряршинныхъ саженой, но въ многихъ мѣстахъ повреждена. В той крѣпости состоитъ замокъ старой земляной, здѣланній по старинному окружностію въ весь до колокольнѣ, в коей и брама каменная имѣется, в 360 тряршинныхъ саженой, въ оному замку состоитъ монастирскій дворъ; поуѣ сей замокъ отъ печерскихъ воротъ въ лѣвую сторону въ низъ, чрезъ мѣстечко, в бѣлоцерковскіе ворота прямо чрезъ плотину на рѣки Стугнѣ лежашую, за границу улица, к коей присоединилась также большая улица отъ Кіевскихъ воротъ идучая, и другіе маленькіе переулки для проезду и проходу къ жиламъ; окружностію жъ жильямъ, за городомъ состоящимъ, но не порядочному ихъ поселенію, не поставляется“.

Ці укріплення Василькова збереглися навіть до самого кінця XVIII ст. Опис 1795 року так описує місто ²⁾. „Оное мѣстечко бывшого владѣнія монастиря печерского при столбовой дорогѣ, от Кіева в 39, а отъ границы польской в 4-х в., положеніе имѣеть на високой горѣ и скосогорамъ по обѣимъ сторонамъ р. Стугны. Нѣкоторая часть строеній обнесена землянымъ валомъ, отъ ветхости уже розввалившемся. Черезъ то мѣстечко обыкновенный переѣздъ бываеть изъ Польши в Россію и изъ Россіи въ Польшу и другія иностранныя города, гдѣ и учреждена пограничная таможня“.

Як бачимо, певні укріплення збереглися аж до цього часу.

Місто має чотири брами: Печерську, Київську, Трипільську й Білоцерківську. Біля кожної брами 1766 р. стара казарма для варти. Назви вулиць невідомі, але зате, опис 1755 р. ³⁾ дає нам назви кутків, а саме: Містечко, Здоровка, Западнці, Піски, За Стугною.

1766-го року ми бачимо у місті чотири церкви. Дві з них, обидві в ім'я святих Антонія і Теодосія Печерських (одна нова кам'яна ⁴⁾), друга стара

¹⁾ Лаврський архів, вочч. ф., спр. № 4025 „по промеморіи полковой Кіевской Канцелярії, о учиненіи въ подвѣдомыхъ Лаврѣ Кієво-Печерской мѣстахъ противъ сообщенного формуляра обстоятельного о огородахъ, селахъ, деревняхъ, футорахъ, о воздухахъ, погодахъ, рѣкахъ, каналахъ, о числе жилиевъ и жителей, о выгодахъ упражненія и обрядахъ ихъ, и о протчимъ описани“. 1780 рік.

²⁾ Саме під цей час з Василькова утворено повітове місто Київської губернії; з цього приводу й було переведено цього камерального опису, рівночасно з описом м. Богуслава, Корсуня й ин. На жаль, описано Васильків найгірше й найкоротше. Подає ці описи Андрієвський, „Историческіе матеріалы“, в. X, с. 150 і далі; Опис Василькова — ст. 195—6.

³⁾ Лавр. Арх., вочч. ф., спр. № 2015 „Об уволеніи Васильковскихъ обывателей отъ панщини...“

⁴⁾ Була збудована протягом 1755—1758 р., див. у Похилевича „Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губ., К. 1864, с. 471, а також Лавр. Арх., вочч. ф., спр. № 1946, „О строеніи новой соборной въ Васильковѣ церкви...“

дерев'яна) стоять у самому місті, власне замку, бо оселі людности в ці часи виходять далеко по-за його межі. Перед церквою кам'яна дзвіниця (з дзигарем до 1764 р. коли його було забрато до Лаври)¹⁾. Дві інших церкви дерев'яні: одна (стара) Покрова Богоматери, інша (нова) св. Миколи.

Кількість церков, що правда, згодом зменшується. За описом 1780-го року їх згадано вже 3 (очевидно без старої Покровської церкви, дерев'яної, що вже не існує), за камеральним описом 1795 р. теж 3, дві кам'яних, одна дерев'яна.

1766-го року, за Рум'янцівським описом, що ми кладемо в основу дослідження й станів людности, ми бачимо у місті три школи; одна з них при новій кам'яній церкві св. Антонія й Теодосія, нова; дві інших — старі.

Всі вони містяться у 3 хатах, при яких живуть і вчителі-дяки: у першій — аж 3, в двох інших по одному (в одній з родиною). При церквах та школах є й два шпиталі, де живуть 5 жебраків (2 чоловіки, 3 жінки). Шпиталі складаються з 2 хат і однієї комори.

Біла церкви св. Антонія й Теодосія міститься велика казарма, комора (амбар) для артилерійської клажі й пороховий льох.

В самому замку у 1766 р. 6 „казених“ дворів:

- 1) для штаб. офіцерів форпосту,
- 2) для обер-офіцерів форпосту,
- 3) для варті салдатів,
- 4) для козаків і „малоросійських чинов“ при форпості,
- 5) для лікаря, і
- 6) казарма для салдатів.

Всього в цих дворах (5) стояло — 21 хата, 19 господарчих будівель і 1 лазня.

Серед міста, замка, міститься монастирський „дворець“, оточений палисадом з дубових паль. Спереду велика брама з вежею, „в двор уездная з дерева рубленая башта, з двома в низу боковими коморками“²⁾. У „дворці“ двір управителя й інші будівлі.

Окрім того є ще шість дворів монастирських економічних. Чотири з них було збудовано за тисячу, 300, 150, 150 крб., — про два невідомо (в них хат всього — 26, господарчих будівель — 11).

Розгляньмо побіжно апарат монастирського управління й монастирське господарство у Василькові, що його це управління відало.

На чолі економії, а так само й усього Василькова, як головний управитель і уповноважений монастиря, стоїть городничий, чернець. Хоч у рідких випадках, міг бути, очевидно, городничий не тільки з ченців; можна гадати, ці вийнятки залежали від протегування архімандритів Лаври деяким особам.

¹⁾ Лавр. арх., фонд маловажн. д., спр. № 138.

²⁾ Переховується він, як згадано, у бібліотеці ім. Антоновича, на 220 аркушів (без оправи); деякі аркуші, особливо на початку, почали гнити, а тому трапляються іноді місця, що їх прочитати власне не можна. Переводили цього опису, як і взагалі в Київському полку, прем'єр-майор Аршеневський та бунч. тов. Савич, а за його відсутністю значк. тов. Ів. Шаула.

³⁾ Лавр. Арх., воч. ф., спр. № 3607, „О непорядочномъ правленіи хозяйства Васильк. тамошн. прикащикомъ“. 1775 р.

Так, напр., в 1775-х р. ми бачимо городничим Василькова кол. сотника 2-го компанейського полку Остапа Смільського, сина підданого лаврського с. Лосинівки¹⁾.

Цивільна влада була проти монастирського звичаю призначати городничого з ченців. Так, про це писав 23/XI 1763 р. мітрополітові Київському гетьман Розумовський, зазначаючи, що ці ченці „будучи удалены от начальниковъ своих, многіе забываютъ званіе и долгъ монашества своего, и видимы бывають от нихъ ежечасно происходиміе соблазненія и крайне монашескому чину предосудительніе поступки“, окрім того деякі з них (це є очевидно головний мотив) не коряться світській владі, вважаючи, що не підлягають цивільному судові²⁾. Але, як видно, у Василькові це побажання гетьмана, щоб призначали городничих з осіб світських, загалом позитивних наслідків не мало.

У різних роках ми бачимо таких городничих; еромонах Іларіон (1717 р.), еродиякон Помпей (1724 р.), еромонахи: Поліян (1729—1732 р.), Гервасій (1733—36 р.), Нікодим (1737—8 р.), Глікерій (1741—3 р.), Іезекіль (1743 р.), Максим (1744—48 р.), Іустиніян (1752 р.), Рафаїл (1754—58 р.), Ананія (1759—60 р.), Іларій (1763 р.), Фалалей (1767 р.) Віталій (1767—1774 р.), кол. сотник Остап Смільський (1775 р.), ером. Паїсій (1777—8 р.), ером. Ілля (1778 р.), еродиякон Арсеній (1781—1785 р.).

Окрім городничого, бували тут ще їхні помічники (як напр., 1743 р. чернець Фавст), а так само писарі й кілька чоловіка слуг.

Писарів звичайно наймали з приватних по-за монастирем осіб. Так, напр., в 1750—60-х р. ми бачимо найнятого писаря Петра Родзівського, в 1770-х роках — Василя Доброгорського, з лаврських підданих. Призначалося їх деколи з лаврських канцеляристів, як от Доброгорського, що почав свою службу як прикажчик економії, потім став лаврським канцеляристом, а звідти перейшов на посаду писаря Васильківського, де одружився, дістав від Лаври двір і на деякий час міцно тут заснувався³⁾.

Поруч з писарем ми бачимо у Васильківському дворці для догляду за монастирським господарством ключника, — звичайно з ченців. Поруч з тим ми бачимо служників та робітників: куховарку, сторожів, плугатаря, воловиків, скотарів і т. и., іноді, як, напр., 1758 р., до десяткох⁴⁾. В пізніші часи кількість їх іще зростає; так 1774-го року всього постійних робітників, окрім городничого, у Васильківському господарстві Лаврському було 40 чоловіка. Всі вони одержували відповідну платню від монастиря. Найбільше (оскільки про городничого відомостей немає) діставав писар, який мав, „кромѣ громад-

¹⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 3607, „О неперядочномъ правленіи хозяйства Васильковского тамошнимъ прикащикомъ отставнимъ компанейскимъ сотникомъ Остапомъ Смільскимъ...“ Цікавий випадок, коли з посполитих за якихось 8 років (з 1762 р.) вислужується козак на сотника.

²⁾ Справи Канцелярії Київського мітрополіта, т. II, не пагінований, Бібліотека Київського Софійського Собору.

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3316, „по доношенію Васильковского писаря Василя Доброгорского об отводѣ ему к жительство... двора“. 1771 р.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2207, „о порученіи Болдаевки Васильков. управителю Ананіи въ смотреніе“.

«скихъ», 10 крб. річно, а також натурою: хліба й крупи 4 чтв., 6 чтк., 2 гарці, соли 36 ф. та сала 36 ф. річно. Ключник діставав 9 крб. річно. Взагалі-ж всі ці робітники, разом з писарем і ключником, окрім тільки прикажчика застугнянської гуральні і 3-х винокурів, що діставали платню відрядно (10 коп. від кожної діжки горілки), мали річно 225 крб. 50 коп. (або на одного пере-січно 6 крб. 26 коп. річно) ¹⁾.

Погляньмо трохи на функції різних урядових осіб. Почнімо з управителя — городничого.

Управитель являється найвищою владою в Василькові, — владою як господарчою, так і адміністративно-судовою. Він керує внутрішнім життям міста, провадить суд і розправу над монастирськими підданими (завзято змагаючись за це своє право з російською військовою й цивільною адміністрацією), призначає й збирає податки з них, наділяє їх землею і т. и. Рівночасно збирає й податки (поки ще існують вони, — про це далі) з проїжджих купців та інших осіб (погребельне). Нарешті відає і доглядає управитель господарство самого монастиря у т. зв. Васильківській вотчині. Підлягає він тільки Соборові Лаври.

Ключник доглядає переважно саме монастирське господарство, а так само почасти й господарство підданих. Нарешті писар провадив канцелярську справу у всіх вищезазначених галузях. У галузі адміністраційній допомагали й виконували управителеві розпорядження війт, десятники й бояри на чолі з боярським отаманом.

Що-до війта, то треба сказати, що в Василькові він цілком зійшов на ступінь допоміжного агента монастирського замку, агента як поліційного, так і фіскально-господарчого. Жадної юрисдикції він не має, так само як і будь-якої адміністративної самостійности: він повинен тільки виконувати розпорядження городничого; за головні обов'язки війта стають з часом догляд за панщиною міщан і контроль її.

Переходячи тепер до монастирських прибутків з міста Василькова, можемо відзначити три головні їх групи: 1) погребельне, 2) прибуток з монастирського господарства та промислових і торговельних закладів, і 3) податки з міщан.

Чималі прибутки Лаврі в Василькові дає погребельне, — певний податок, що його збирали з проїжджих купців через Васильківську греблю й міст до Гетьманщини з чужих країв. Ця, так звана, велика гребля була самотнім сполученням з Польщею. Правда, окрім неї існувала здавна ще друга гребля, що мала назву Степанишиної, проти монастирського, так званого, Великого лісу, а згодом (протягом 1758—60 р.) було збудовано ще одну греблю на р. Хорватці ²⁾. Але на тих греблях стояли рогатки й застави і їздити ними заборонялося. Правда, другу греблю на Стугні проти монастирського лісу на прохання Лаври що-року, звичайно в липні, „роспечатовали“ і пропускали підданих, що везли хліб (у снопах) з застугнянських полів. Робилося це через те, що

¹⁾ Лавр. арх., вотч. в., спр. № 3488, „о освидѣтельствванні соборнимъ іером. Леонтіем Васильковскою, Безрадицкою (та инш.) господарствъ“. 1774 р.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2196, „о новоустроенной в Василькове гребль“ 1758 р.

проїздити через велику греблю з важким вантажем заваждали великі горби. Пропускали підданих на підставі посвідчень городничого¹⁾.

Це погребельне, „мостовщину“, збирали у Василькові завсіди у всі часи, навіть коли саме місто було таке спустошене, що фактично сливе не існувало як місто (напр. 1686 р.)²⁾. Правда в такі часи, а так само і в перші часи залюднювання Василькова, Лавра охітніше здає це погребельне в одкуп. Так того-ж 1686 р. збирає його Максим Рандар (очевидно орендар)³⁾, 1710-го р. Лавра також здає збір погребельного, а рівно-ж і шинкування та млинарство у місті, кільком обивателям васильківським⁴⁾. Так само-ж і року 1719, коли здає в оренду „мѣстечко наше подданое Васильковъ“ — очевидячки з погребельним — кільком мешканцям його на 1 рік за 800 злотих⁵⁾.

Згодом погребельне збирає певна особа за дорученням од монастиря, а далі сам управитель⁶⁾. Розмір його відомий, напр., для 1737 р., коли збирали: з возів важких грецьких по 2 гривні, з бути вина по 8 шагів, з возів легких із сливками, з анусом по 1 гривні, з горіхами й тютюном — 4 шаги, од мажі соли по 60 гусок, від возів парокінних з яким-будь крамом — по 44 коп., від возів порожніх — 2 коп., з волів та коней, що їх переганяється на продаж, „по деньги“ від кожного⁷⁾.

Підупадає збирання цього мита після того, як запроваджено індуктний збір. Правда, в 1720-х роках Васильків зміг відстояти своє особливе становище. Але в 1740-х р. всі внутрішні збори покасовано, а натомість запроваджено обов'язкове скрізь збирання індукти. Лавра довго протестувала й, спираючися на декого з Малоросійської Колегії, намагалася відстояти свої права, — але безрезультатно. В другій половині 1740-х років було вже заведено при карантинному домі у Василькові спеціального фактора, що оглядав крам купців та збирав з них індуктний збір⁸⁾.

Правда, Лавра, головне в особі васильківського управителя, кілька разів (як от 1755 і 1757 років) порушувала справу про дозвіл збирати їй у Василькові мито. Вона мотивувала це тим, що в неї немає коштів лагодити велику греблю, через яку лежить шлях до Польщі і яку лагоджено неначеб-то з сум зібраних з погребельного⁹⁾, тому ця гребля руйнується¹⁰⁾. Але це клопотання лишилося без наслідків, митний збір назавсіди від Лаври відпадає.

Перейдімо тепер до інших джерел монастирських прибутків з Василькова. Спинімося спочатку на хліборобстві.

Кількість земель, записаних за Васильківським двором монастирським, та їхня площа в різні роки коливається. Залежить це значною мірою від того, що в різні роки інтереси монастиря йшли в різних напрямках: іноді,

¹⁾ Лавр. арх., вочч. спр. 2865, „по рапорту Васильков. управ. ієрея Виталія о представленіи куда надлежитъ, дабы большую Васильк. греблю назыв. Степанишина... распечатать“. 1766—78.

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. I, № LXXVIII, с. 538—9. ³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 1274, „об отдачи от Лавры Васильковскихъ шинков и мита въ откупъ“. 1710—1751 рік. ⁵⁾ *ibid.* ⁶⁾ *ibid.* ⁷⁾ *ibid.* ⁸⁾ *ibid.*

⁹⁾ Хоч переважно лагоджено цю греблю силами підданих.

¹⁰⁾ Лавр. Арх., вочч. ф., № 1508, „о починки имѣющихся в Васильковском владѣніи Лаврскихъ гребель“. 1739.

надто в раніші часи, ми бачимо багато сіножатей, — очевидночки у ці роки монастирські інтереси було скеровано на скотарство, — у пізніші часи кількість їх значно зменшується, а натомість дуже зростає кількість ріллі: останнє зростання можна почасти пояснити й розчищуванням зарослів та лісів, що провадиться в 1770-х роках у Васильківській вотчині.

Подивімося на кількість земель монастирської економії у ці часи.

Рік	Рілля	Сіножаті	Ліс
1758	400 дн.	880 коп.	—
1763	300 дн.	1580 коп.	—
1766	380 дн.	1860 коп.	1 участ.
1785	651 дн. ¹⁾	1130 коп.	—

Відомості, як бачимо, не зовсім докладні. Докладніші подає Рум'янцівський опис 1766 р., отож на їх ми тепер і спинимосся.

Ріллі було 1766 року — як згадано — 380 днів, сіножатів на 1.860 коп., вигін у квадратову верству і лісу дільниця 7 верстов завдовжки і 6 завширшки. Проте, можна гадати, що окрім цього до цих монастирських дворів почасти тяжить ще якась рілля за містом; за це промовляє хоч-би кількість хліба, що його висівають ченці цих дворів:

Жита	110 чтв.	Коноплі	2 чтв. і 4 чтк.
Пшениці	10 чтв.	Проса	2 чтв. і 4 чтк.
Вівса	80 чтв.	Гороху	10 чтв.
Ячменю	26 чтв.	Гречки	70 чтв.
		Разом	311 чтв.

Як бачимо, беручи загальну норму Рум'янцівської ревізії, — 2 чтв. на один день, ми матимемо по-над 620 днів ріллі; а тимчасом, як показано, її є тільки 380. Але худоби, зокрема робочої, зазначено не так і багато: волів — 10, корів — 20, биків — 20, коней — 8, телиць — 6, телят — 17, свиней — 83, поросят — 40, овець — 42, баранів — 2, ягнят — 18, кіз — 14. Всього великої худ. — 58, з неї робочої — 38, молодой — 23, дрібної — 199; а разом усякої — 280.

Проте в різні часи кількість худоби змінюється. Іноді її кількість збільшують, іноді зменшують, а іноді у неврожайні роки за браком сіна переганяють на зиму зовсім з Василькова в інші місцевості, на хуторі, — напр., на зиму 1763-го року — у хутір Козин²⁾.

¹⁾ Тут згадано про 222 дні ріллі, що її недавно розчищено з зарослів.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 2598, „о перегонѣ з господарства Васильковского разного скота, за неимѣніемъ при томъ Васильковскомъ господарствѣ довольно корму, на зимовлю в хутор Козинъ“. 1763 р.

В різних роках монастирської худоби було стільки:

Назва худоби \ Рік	1758	1763 початок	1763 кінець	1766	1785
Великої	29	72	} 150	58	41
З них робочої	22	29		38	27
Молодої	12	71		23	15
Дрібної	37	291	362	199	247
Усякої	78	434	512	280	303

Як бачимо, отже, цифри коливаються. Залежало це як від перегону в деякі роки худоби до інших місцевостей, так, можливо, почасти й від зловживання управителів, що, як доносили піддані¹⁾, показують куди меншу кількість худоби, щоб непоказану худобу продати на свою користь.

Але все-ж-таки, у звязку з зменшенням сіножатей, монастирська худоба, як бачимо, певною мірою зменшується.

Проте брак робочої худоби значною мірою компенсувався тим, що поля монастирські обробляли звичайно піддані з своєю здебільшого худобою.

У руках монастиря скупчена також більшість промислових закладів і продукції м. Василькова. Його заклади, нечисленні здебільшого кількістю, впадають в око своїми, можна гадати, розмірами та продукцією. А саме, 1766 року, монастиреві належить тільки один млин на р. Стугні, але цей млин має 3 камені і 2 товчеї (одна круподерка і одно валило). Продукція цього млина невідома, але чималий прибуток з нього, — 50 чтв. хліба і 1 чтв. пшона річно, — дає підставу говорити про її чималі розміри²⁾. Окрім того є 6 млинів обивательських у Василькові, та ще й 1 на хуторі коло нього. Ця приблизна кількість — 1 монастирський та 6 обивательських млинів, — спостерегається як у раніші часи (роки 1758, 1763), так і в пізніші (1775 рік)³⁾; тільки року 1778-го кількість їх зростає до 8 (монастирських 2, обивательських 6), але 1780 року знов спадає до 7.

Обивательські млини беруть за помол одну десяту частину; з неї й вони теж мусять давати $\frac{2}{3}$ на монастирський дворець, а третину лишати собі; такий великий відсоток мусять давати на монастир, не вважаючи на те, що будували й лагодили млини обивателі власними силами й коштами.

Прибутки ці чималі, для прикладу наведемо самий податок з млинів на монастир за скільки років⁴⁾ (див. табл. на стор. 53).

¹⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 2493, „по доношенію Васильковского пограничного док-тора“ ... 1762 р.

²⁾ За пропорцією, що здебільшого трапляється в Рум'янцівському описі, прибуток з млинарства дорівнює одній десятій продукції; очевидно продукція цього млина виносить по-над 500 чтв. хліба річно.

³⁾ Можливо, що в ці роки не пороховано 1 млина на хуторі під Васильковом, про який згадано 1766 р.

⁴⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 3313, „по доношенію Васильковского управителя ієромонаха Виталия о содержаніи Лаврских в вѣдомствѣ Васильковскомъ состоящих мельницъ“. 1771 р.

Роки	Жита			Пшениці			Гречки			Пшона			Разом		
	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.	Чтв.	Чтк.	Гарн.
1761	27	5	5	3	6	3	9	2	5	—	—	—	40	6	5
1762	36	3	—	4	5	1	19	6	—	6	1	—	66	7	1
1763	44	3	—	1	5	—	14	4	1	3	2	—	63	6	1
1564	43	6	1	4	5	—	13	5	—	—	3	—	62	3	1
1765	38	3	—	3	—	—	5	2	—	2	5	—	49	2	—
1766	19	—	—	—	—	—	4	5	—	—	5	—	24	2	—
1767	21	7	—	1	—	—	7	2	—	2	—	—	32	1	—
1768	23	6	—	—	6	—	6	3	—	2	3	—	33	2	—
1769	13	7	—	1	7	—	9	1	—	—	2	—	25	1	—
1770	16	4	—	2	1	—	14	1	—	1	4	—	34	2	—
Разом . .	285	4	6	23	3	4	103	7	6	19	1	—	432	1	—

Як бачимо, прибуток чималий, — на 1 рік пересічно припадає 43,2 четв. хліба. Проте, треба одзначити, що прибутки з млинарства де-далі загалом падають. Управитель Василькова пояснював цей факт тим, що людність зменшує перед ним кількість помолу, щоб давати як-найменше податку, і робить це що-року в усе більших розмірах, бачучи свою непокараність¹⁾.

Через це управитель рекомендував перевести власників млинів на постійний оклад. Лавра це й ухвалює, а саме 5 млинів мають платити 20 крб. на рік кожен, і один — 24 крб.²⁾.

Гуральня, що постачала васильківським шинкам горілку, знаходилася в першій половині XVIII ст. не в самому Василькові, а недалеко від нього, в с. Болдаївці³⁾. Але через те, що підданам доводилося возити туди хліб на гуральню і назад вино, що було для них заважко, управитель порушив 1763-го р. клопотання, щоб збудувати гуральню у самому Василькові, на тому місці, де колись стояла одна підданська гуральня⁴⁾. Лавра погодилася, і гуральню збудовано. Гуральня ця, як видно з Рум'янцівського опису, була аж на 7 казанів, з продукцією 2.400 відер річно. Продається це вино в манастирських шинках і дає 1766-го р. 1.500 крб. прибутку. Кількість манастирських шинків у різні роки неоднакова. Так 1744-го року їх є 5⁵⁾, Рум'янц. опис нараховує 4; далі знов кількість їх зростає; різні господарські описи Василькова їх рахують: 1755 р. — 7, а саме: 2 на базарі (один під назвою „трактирного“), за замком до р. Стугни 1, за р. Стугною в кінці

1) *ibid.*2) *ibid.*

3) Лавр. арх., спр. № 2602, „о устроєніи в Васильковѣ за Стугною вновь винокурнѣ“. 1763 р.

4) *ibid.*

5) Лавр. арх., вогч., спр. № 1629, „о порученіи Васильков. шафарства Васильковскому жителю П. Радзіевскому“. 1744 р.

греблі — 1, далі так званий „мостовий“ шинок, на проїзді від Київа так званий „уездний“, і один поблизу каплиці за 4 вер. від Василькова; окрім того цього року показано й трьох обивателів, що шинкують вино у своїх домах за десяту кварту. Далі 1778 р. шинків є тільки 6, але зате 1780 р. ми бачимо аж 8: 7 шинків у місті і один за 5 верстов від нього, очевиднож той, що стояв біля каплички. Що правда, 1795 р. їх показано тільки 4. Будував ці шинки городничий і монастирським коштом, хоч иноді й просто забирали чиюсь відповідну хату або комору, заплативши гроші за неї¹⁾.

Хліб для гуральництва закупають звичайно в Польщі (400 чтв. хліба річно)²⁾. Але траплялося, що хліб звідти привозити було неможливо, як от 1757 року, коли польські жовніри за наказом влади не пропускали хліба через кордон³⁾, або р. 1761-го⁴⁾, — через карантинні труднощі; тоді управитель або закуповував хліб в інших місцевостях, переважно за Дніпром (напр. у Броварах 1761 р.), бо, як доносив управитель, тут (біля Василькова) покупити нема де⁵⁾; або горілку видавав для Василькова лаврський шафар з інших гуралень (напр. 1757 р.) з умовою негайної заплати з суми Васильківського дворця. Хліб господарства Васильківського витратити на гуральництво заборонялося.

В дуже нечастих випадках купували горілку й у сторонніх осіб. Але ці купівлі підказувало переважно дипломатичне міркування, — зробити прислугу якійсь впливовій особі. Так, напр., 1776 року куплено 8 діжок „пѣнной“ горілки й сім „полугарной“ у секретаря Малоросійської Колегії Михайла Лустя (приставив її у Вишеньки Барішпільський сотник Максим Афендик, а звідти Лавра перевезла її до Василькова власним коштом)⁶⁾. Зроблено це було в надії на те, що це „одолженіє послужить кь лучшему поощренію его впредь оказывать по дѣламъ Лаврскимъ усердіе и всѣвозможныя услуги, кои и нынѣ кажутся бытъ не недѣйствиемыми“⁷⁾.

Прибуток з шинкування був дуже великий. Ми маємо, напр., звістку про прибуток з васильківських монастирських шинків 1774—5 р.⁸⁾. Продається в ці часи горілка по 90 коп. за 16-квартне відро, а з чарки по 6 коп.; усього було продано за 6 місяців 1774-го року (з III до VIII включно) 1.224 відра і 1/2 кварта горілки (в шинках 995 в. і 1/2 кв., „в рознь“ — 229 від.), на суму 1.155 крб. 81 коп.; за ті-ж самі 6 місяців 1775-го року продано всього горілки 792 відер і 13 1/2 кв. Але чи відра ці більші за перші, чи горілка дуже подорожчала, чи, нарешті, — що найправдоподібніше, — це була горілка кращої якості, але продано цю горілку по 2 з гаком карбованці за відро, — всього на суму

1) Лавр. арх., воч., спр. № 2559, „о заплате Васильк. замков. ктитору за поставленную на базарѣ избу“. 1768 рік. 2) Рум'янц. Опис 1766 р.

3) Лавр. арх., воч., спр. № 2156, „о отдачи шинков Васильковских шафарю питейних заводов“...

4) *ibid.*, спр. № 2435, „о употребленіи имѣющагося при господарствѣ Васильковскомъ складного и клунного хлѣба в Васильков. винокур. заводѣ“.

5) *ibid.*, спр. № 2436, „дѣла поточніе вѣдомства Васильковского“.

6) Лавр, арх., воч., спр. № 3872, „о привозѣ в Васильковское вѣдомство малоросійской коллегіи секретаря Михайла Лустя горѣлки“... 1776 р.

7) *ibid.* Подібні послуги робилося зрідка й іншим впливовим особам.

8) Лавр. арх., воч., спр. № 3607, „о непорядочном правленіи ховаяства Васильковского“...

1.561 крб. 99 коп. Як бачимо, вищезгадана гуральня, що давала 1766 року 2.400 відер горілки річно, могла як-раз більш-менш задовольнити попит на горілку у Василькові. Але прибуток з шинкування 1774 р. (рахуючи за цілий рік) мало не вдвое більший за прибуток 1766 р., а 1775 р. навіть більш як удвое.

Згодом кількість вина, що його продають у Василькові, ще зростає, дарма що прибуток з шинкування трохи падає. Залежить це, можна гадати, від того, що горілка подешевшала: так коли 1774 р. відро простої горілки продавалося за 90 коп., 1775 р. — відро пінної, очевидно, горілки по-над 2 крб., то 1784 р. відро простої горілки коштує 75 коп., а пінної 1 крб. 50 к. ¹⁾.

Всього за першу третину 1784 р. продано 1.749 відер простої й пінної горілки, а так само 720 гарнців меду питного (7 коп. гарн.) та 7.650 гарн. пива (2 к. гарн.). Всього продано на 1.851 крб. 15 коп. Правда, наприкінці року продаж зменшується і цілий річний прибуток з шинкування дорівнює всього 2.893 крб. 5 коп. ²⁾. Цікаво. одзначити, що серед проданих 1784 р. напоїв згадано й волоське вино, якого продано всього на 230 крб. 10 коп. ³⁾; раніше-ж згадок про продаж закордонних вин не було.

Ще більше дає прибутків гуральництво й шинкування пізніш, коли Лавра віддає їх у Василькові в одкуп. Так перед самою секуляризацією монастирських маєтків, 1785 р., Лавра наміряється віддати (чи віддала на-решті — невідомо) в одкуп колезькому асесорові Дмитровичеві шинки Васильківські (а також Болдаївський і Кожухівський), а так само й гуральню, — на 4 роки за 5.000 крб. річно ⁴⁾. Йому дозволяється збудувати собі у Василькові двір, хати, льохи і т. ин., а в разі потреби й ще одну, нову гуральню ⁵⁾.

Треба сказати, що окрім тієї горілки, що йшла на продаж, невелика кількість її йшла весь час і на монастирський двір — на городничого з його слугами. Так за 6 місяців 1774 р. пішло 32 відра і 12 кварт (5 відер і 14 кв. пересічно місячно). Окрім того деколи уживали горілку й на те, щоб долляти у вишняк, що його робили у Василькові для Лаври. Так у липні 1774 р. надіслано до Лаври діжку вишняку, куди доллято 6 відер горілки, а в липні 1775 р. — ужито на вишняк для Лаври аж 183 відра горілки; до того-ж з 15 відер перероблено міцнішої горілки, — так само для Лаври. Ці факти свідчать, що ченці, як городничий, так і в Лаврі, любили випити. Цікаво одзначити, що різні ревізори лаврські, як от соборний старець Феофілакт 1775 року, приїздячи до Василькова, найчастіше йшли передусім одвідати всі монастирські шинки, щоб подивитися, „какої доброти тамь горѣлка продається“ ⁶⁾.

Прибутки з шинкування були отже чималі. Але, щоб діставати їх, Лаврі доводилося витримувати велику конкуренцію. Як ми вже згадували, грамоти

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 4374, „третняя вѣдомости за 1784 г.“. Припустити, що відра цього року менші — важко, бо в монастирському господарстві Василькова рахунок іде, можна гадати, весь час на однаковій мірі. ²⁾ *ibid.* ³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. арх., ф. „маловажныхъ дѣлъ“, спр. № 440, „о желательствѣ жительствующимъ въ Кіево-Подоль коллежскимъ асесоромъ Алексѣемъ Дмитровичемъ взять на откупъ Лавр. Васильковскіе шинки“. 1785 р. ⁵⁾ *ibid.*

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3607, „о непорядочном правленіи хозяйства Васильковского“...

королів польських дозволяли людині Василькова шинкувати горілкою, але у XVIII ст. випадки, коли шинкують посполиті, трапляються дуже нечасто й то монастир завзято з ними бореться.

Насамперед бореться Лавра за гуральництво. Вже 1737 р. людині скаржиться, що їй, усупереч давнім уставам, забороняють вільно „курити вино и в продаж пускати“¹⁾. 1743 р. людині скаржиться, — що управитель не дозволяє їм по-старому гнати горілку й варити пиво²⁾. Причини заборони з'ясувала, Лавра так: платиться за гуральництво по 60 коп. від казанів річно; а в цей час у Василькові у підданих є 18 казанів, у попів — 2; отже прибутку Лавра має 12 крб. річно. Шкода-ж монастирському гуральництву виходить далеко більша. Тому Лавра забороняє гуральництво (правда, з деякими винятками у 1744—8 рр.)³⁾ і відхиляє пізніші клопотання про це⁴⁾. Скаржаться також 1761 р. обивателі на те, що раніше на весілля вони мали право шинкувати горілку (давши за це монастиреві 1 дійницю вівса за кожне вишинкуване відро), а тепер їм це заборонили⁵⁾.

А втім броварювати в 1740—50-х р., очевидно, ще дозволяли. Проте в пізніші часи починається боротьба й з цим промислом⁶⁾; закінчується ця боротьба перемогою Лаври на початку 1760-х років.

Трохи більш волі що-до гуральництва мало духівництво. Йому дозволяли курити горілку, але так, щоб на кожного припадало не більш як один казан, найбільше для власного вжитку, а хоч лишки і пускати в продаж, але „не мелкою посудой“, а тільки куфами й з відома та за дозволом управителя⁷⁾. Мотивувалися ці дозволи тим, що приходи у священників невеличкі, а людині бідна⁸⁾. Але очевидячки, священники намагаються збільшити кількість казанів (напр. до двох) і продавати горілку вроздріб, можливо дешевше за горілку монастирську, — як от у роках 1747⁹⁾, чи 1763¹⁰⁾. Це викликає на них нагінку з боку монастирської влади, що й примушує їх гнати горілку тільки на один казан і то виключно для власного вжитку¹¹⁾.

Поруч з цим провадять гуральництво й шинкування і деякі інші особи, переважно „разночинцы малороссійской и великороссійской породы“, що з ними боротися буває куди важче. Це, по-перше, дехто з місцевої світської влади

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечкѣ Васильков... шинковать“...

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1634, „о запрещеніи Васильковскимъ обывателямъ винокурения“. 1743 р.

³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1690, „о дозволеніи от Лавры.. винокурения“. 1744—48 р.

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2593, „о доношеніи от Васильковск. жителіокъ... об дозволеніи имъ имѣть въ мѣстечкѣ Васильковѣ пивную продажу“. 1763 р.

⁵⁾ *ibid.* спр. № 2432, „о увольненіи... Васильковского вѣдомства подданныхъ отъ денежного и хлѣбн. оклада“. 1761 р. ⁶⁾ *ibid.* спр. № 2594 (вище цитов.).

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 655, „по доношенію Васильковского управителя іероманаха Максима, о запрѣщеніи покровскому священнику Аѳанасію продажа горѣлки“. 1748 р.

⁸⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1690, „о дозволеніи от Лавры въ вѣдомствѣ Васильк. священникамъ... винокурения продолжать“. 1744—8.

⁹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 655, „по доношенію Васильков. управителя“...

¹⁰⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2557, „о запрещеніи Васильковскимъ тромъ священникамъ... имѣть винокурение“. 1763 р. ¹¹⁾ *ibid.*

(доктор карантину), маркітанти військові та одставні салдати, а головне козака команда.

Боротьба з першими групами почалася досить рано. Вже 1733 року надходять скарги васильківських управителів на шинкування салдат; 1737—41 роками ці скарги все збільшуються. Салдати спиняються як у таборах, так і у обивателів міста, або й просто в шатрах на ринку, і продають горілку як посполитим, так і залозі та військові, що проходить ¹⁾).

Скарги Лаври викликають відповідні розпорядження російської влади; забороняє курити вино 1735 р. генерал-губернатор фон-Вейзбах; 1736 р. ген.-губ. Сукин, що знов поновлює цю заборону 1737 р., загрожуючи штрафом; 1738 р. — державної військової колегії президент фон-Мініх ²⁾). Але ці накази особливого значіння не мають. Салдати їх не виконують; коли управитель Василькова вдається до командира форпосту, то той переважно (як, напр., майор Беклемішев 1737 р.) ³⁾ відповідає, що заборона торкається тільки козаків. Доведений до розпуки управитель уживає тоді іноді рішучіших заходів, як от відбирає в салдатів та виливає наготовану на продаж горілку і т. и. ⁴⁾).

Але спинити цілком шинкування салдат ці заходи не можуть.

Уперту боротьбу за монопольне шинкування доводилося витримувати управителям Василькова й з місцевою загальною адміністрацією, — насамперед з докторами ⁵⁾). Доктори місцевого карантину увесь час намагаються заснувати в своєму казенному дворі гуральню, де спочатку починають курити горілку на 1 тільки казан, — буцім-то на виготовання „спиритуса и медикаментов“, і далі, збільшуючи кількість казанів та продукцію, починають отверто шинкувати нею. Так робить лікар Ломан 1752 р., лікар Нік — 1763, лікар Полетика 1764—1769 і т. и.

Був ще випадок, коли форпостна команда 1771 р. захопила силоміць найкращий монастирський шинок на базарі і віддала його в оренду роскупцям (Карпову з Тули й Заозерському), за наказом од генерал-губернатора Воейкова для заснування харчевні („трактира“), де-б могли годуватися перейжджі штаб-офіцери та „генералітет“ ⁶⁾).

Але найбільшу шкоду в шинкуванні монастиреві робили козаки; власне не сами козаки, а козака старшина. Вона, ставлячи у Василькові своїх уповноважених, часто осавулів і отаманів городових, а то й сама, чи доручаючи козакам залоги, — коли такі були з сотень цих осіб, — вишинковує багато вина. Очевидячки, шинкування у Василькові дає великі прибутки, — мабуть через присутність військової залоги, а так само проїжджих купців. Через це багато представників старшини тяжить до Василькова ⁷⁾). Напр., ще 1733-го року

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1480, „о запрещеніи въ мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

²⁾ *ibid.*   ³⁾ *ibid.*   ⁴⁾ *ibid.*

⁵⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2557, „о запрещеніи Васильковскимъ тремъ священникамъ...“ 1763, „о устроеніи Васильковскимъ докторомъ Ивановъ Андрѣевичемъ Полѣтикою... винокурнѣ“... 1764 р.

⁶⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3331, „о ассигнованіи на нужное время от г-дина гвардіи маіора Шипова... лаврского дворца“. 1771 р.

⁷⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1480, „о запрещеніи в м. Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

ми бачимо, що в місті шинкують вином 5 сотників (Піщанський — Кандиба, Переяславський — Щербина, Стародубівський — Данченко, Чернігівський — Булавка і Мглинський) та багато козаків; шинкують вони у 5 найманих хатах у Василькові і в 13 під містом. Далі бачимо, що 1737-го року шинкують знов три сотники з вищезгаданих (Кандиба, Булавка й сотн. Мглинський), а так само сотник Микола Тризна та Григорій Покотило (яких саме сотень — невідомо), осавул генеральний Йосип Рославець і козаки. Всі старшини шинкують в одному дворі, а ос. генеральний аж у 3. Потім 1741-го року начальник козачої команди бунчуковий товариш Прилуцького полку Михайло Стороженко не тільки сам шинкує горілкою, але й роздає її на шинкування козакам своєї команди. Далі 1742 р. шинкує вином у Василькові новий начальник козачої команди бунчуковий товариш Стародубського полку Іван Шкурупа. 1753-го року шинкує в Василькові сотник Кролевецький, мабуть начальник козачої команди, а так само ловить рибу в монастирському ставку. Нарешті 1754 року новий командир козачої команди сотник 3 полкової сотні Ніженського полку Григорій Лахневич, здебільшого не перебуваючи сам навіть у Василькові, шинкує вином через свою команду на чолі з осавулом Кошелем.

Проводячи боротьбу з цим козачим, чи правдивіше старшинським шинкуванням, Лавра найчастіше намагається припинити його скаргами до різних командних осіб. Так, напр., у справі з Лахневичем вона скаржиться й полковникові Ніженському Петрові Розумовському і вдається до генерального обозного Семена Кочубея й до Генеральної Канцелярії¹⁾.

Накази цих високих урядових осіб та установ, надто після кількох повторень, звичайно впливали на старшину. Але траплялися випадки, коли ці накази таки не впливали. В таких випадках, іноді, управитель Василькова намагався ліквідувати суперникове шинкування. Він наказував поконфіскувати або повилити його вино, — коли це не була впливова особа; бо, в протилежному разі, траплялося, що в таких конфіскатах управитель натрапляв на несподіваний рішучий опір. Найяскравіший факт такого опору — епізод з бунч. товаришем Стороженком 1741-го року, коли дійшло до справжньої бійки між управителем з підданими, з одного боку, і козачої команди, з другого. В результаті була ціла низка побитих і поранених з обох боків, причому було побито як управителя ченця Глікерія, так і Стороженка (йому розбито носа й перебито руку)²⁾.

Доводилося іноді боротися і з конкурентами випадковими, тимчасовими. Напр., у 1758—60 рр. під той час, як будували греблі на р. Хорватці, головний майстер, що його надіслала Лавра, поставив свій тимчасовий шинок (очевидячки шатро) і почав продавати горілку робітникам та обивателям³⁾.

Але з такими випадковими поодинокими конкурентами боротися на місці було куди легше, як за допомогою Лаври, так, навіть, і місцевими засобами.

Окрім шинків належали монастиреві броварня (звістки з 1758, 1766, 1785 рр.), солодовня і воскобійня (ті ж роки), а так само кузня (1758 р.).

¹⁾ *ibidem.*

²⁾ *ibidem.*

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2196, „о новоутворенной в Васильковѣ гребль“. 1758 р.

Окрім того належить йому й цегельня. Збудовано її 1755 року, спеціально для будування нової церкви в ім'я Теодосія й Антонія Печерських¹⁾. Першого-ж року в ній виготовлено 140.000 цегли. Роблять цеглу й у 1760 році²⁾, по збудуванні церкви; згадано про цегельню й 1763 року³⁾. Спочатку працюють у ній приїжджі майстри з Києва⁴⁾, але згодом (1760 р.) ми бачимо вже серед мешканців васильківських „кирпичних заводів мастера“⁵⁾.

Щодо монастирського пасічництва, то розвинено воно було у Василькові мало, дарма що згодом кількість вуликів і зростає. А саме 1758 р. згадано про пасіку на 250 вуликів, а 1766 р. ми бачимо їх 5 на 570 вул.

Нарешті був у Василькові ще один промисловий заклад, що належав монастиреві і віддавався в оренду. Була це салітряна буда. Поставив її ще 1686 року Максим Риндар⁶⁾, а 1735-го року знов відновив на землях васильківських київський міщанин Гарасим Холявка, що за користування мав платити Лаврі орендну платню. Правда, можна думати, що ця буда проіснувала не довго; але 1760-го року знов був поставив салітряну буду заводчик Степан Кирияков⁷⁾.

Не кажучи тепер про монастирські прибутки з обивателів (податки), згадаймо ще тільки про те, що певний зиск мав у Василькові монастирський скарб ще й з лихварства. Він часто давав гроші у позику мешканцям міста; оскільки-ж ті часто не могли їх сплатити своєчасно, то монастир забирав у них за цей борг майно. Так, напр., було 1724-го року з обивателькою васильківською Максимовичкою, що, позичивши в монастирі 30 крб. під заклад коштовних перлів, не могла їх викупити і мусіла віддати монастиреві належну їй греблю⁸⁾.

Загалом беручи, ми бачимо, що господарство Василькова мало переважно промисловий характер і було скеровано не на задоволення лиш власних потреб монастирської братії, а головне для певного зиску, певного прибутку. Щодо характеристики самої промисловости Василькова, мусимо визнати, що головною рисою її було перероблення сільсько-господарських продуктів і торгівля ними.

Окрім вищезгаданих (ст. 47) „казених“ дворів ми бачимо у Василькові двори тільки Київ-Печерської Лаври. Правда, в них живуть не виключно піддані Лаври; так у 5-ох дворах живе місцеве духівництво: чотири священники і один диякін (церковно-служителі: ктитори, паламарі і т. и. сюди не ввійдуть; їх призначається з підданих, звільнюваних за це від панщини, інші-ж повинності вони одбувають⁹⁾).

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1946, „о строеніи новой соборной в Васильковѣ церкви“.

²⁾ *ibid.*, спр. № 2335, „о устроенных от инженерной команды при м. Васильковѣ... кирпичном заводѣ“... 1760 р.

³⁾ *ibid.*, спр. № 2555 (вже цитована). ⁴⁾ *ibid.*, спр. № 1946 (вже цитована).

⁵⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. III, т. III, № CCCXXXV, с. 709.

⁶⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, № LXXVIII, с. 513.

⁷⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1460, „о дозволеніи жителю Киевскому Герасиму Холявцѣ избрать около Василькова угодную землю“ 1735 р. В справі є план міста Василькова 1760-го р.

⁸⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1343, „о уступкѣ в Лавру данной от Антоновой Максимовичовой греблю в Васильковѣ на рѣцѣ Здоровцѣ состоящую“... 1724—93 р.

⁹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2608, „о отбуваніи Васильковским тромъ ктиторамъ конси-стенскихъ дач“... 1763 р.

У цих дворах 19 хат і 22 господарчі будівлі, на 1 дв. пересічно припадає 3,9 хати і 4,4 госп. будівлі. Живуть у цих дворах окрім самого духівництва, — про якого відомостей, як звичайно в Рум'янцівській Ревізії, немає, — ще й їх родичі і робітники, всього 19 душ (10 чоловіків і 9 жінок). Земельні вжитки й худобу мають три священники й диякін; вони мають: ріллі — 99 днів (30, 24, 24, 21 день), сіножаті на 120 коп. (40, 30, 30 і 20), лісу 2 діляниці (3 і 1½ верстви довкола). З худоби їм належало: волів — 27, корів — 11, биків — 6, коней — 11, телиць — 15, телят — 7, свиней — 52, овець — 8. Або великої — 55 голів (робочої 44), молоді — 22, дрібної — 50 (на 1 двір пересічно — великої 11, робочої 8,8, молоді 4,4, дрібної 11,8). Як бачимо, духівництву належало чимало худоби, зокрема робочої, тимчасом як землі у них показано небагато; очевидно у них могла бути ще земля під Васильковом, або вони орендували землю від підданих.

Земельні наділи дає духівництву Лавра. Ці наділи бували не однакові: розмір їх залежав чималою мірою від уміння випрохати від Лаври. Проте ці наділи не лишалися однаковими; іноді кількість землі у священників перевірялося і в разі потреби відбиралося¹⁾. Бували в таких випадках деколи й зловживання з боку управителів. Траплялося також, що після того, як попередній священник виходив вже за штат, земля лишалася за ним і новим священникам доводилося випрохувати наділу й собі²⁾. Продавати-ж свої хати духівництву (як і піддані) без дозволу Лаври права не мали³⁾.

З промислових закладів духівництву належить — 3 гуральні на 6 казанів (кожна на 2 к.), що в них гонять 776 відер (220, 256, 300 від.). Цим вином двоє з них і шинкують: один на ринку⁴⁾ (очевидячки, в коморі), а один у своєму домі. Належить їм також і 3 пасіки на 135 вул. (30, 80, 25 в.).

Окрім духівництва в одному, правдоподібно, монастирському посполитому дворі живе син військового товариша Чернігівського полку Василь Асакукин, глухівчанин, з родиною. Служить він у Васильківській митниці; жадного майна (окрім двох коней) він не має.

III.

Перейдімо тепер до посполитої людности Василькова. Спинімося спочатку взагалі на тому, як його залюднено та які зміни сталися в його людності протягом XVIII століття.

Але, щоб виразніше уявити собі правдивість і докладність наших відомостей, за якими ми збудували нижчеподану таблицю, скажемо скількись слів про їх джерело.

За головне джерело стали нам описи м. Василькова, що їх складали мало не що-разу, замінюючи одного управителя Василькова на іншого. Описи

¹⁾ Лавр. Арх., вочч., № 3010, „об отводѣ Васильковской препод. Антонія и Θεодосія церкви священнику... сенокосу“... 1767 р.   ²⁾ *ibid.*

³⁾ *ibid.*, спр. № 3315, „по рапорту Васильков. управителя иеромонаха Виталія“... 1771 р.

⁴⁾ Має прибутку 50 рублів річно.

ці складено загалом досить дбайливо й докладно (але за скороченими зразками), хоч подекуди є сумнів, чи обраховано усіх обивателів, чи ні (напр., чи пораховано мешканців хуторів Васильківських, а в них є до десятка дворів). Проте у випадках можливих прогалин ми намагаємося їх, оскільки можливо, докладно розглянувши опис, заповнити на підставі інших даних; хоч усе-таки іноді коливання цифр доводять, що не всі групи людности Василькова завсіди потрапляли до описів¹⁾.

Цінні відомості дають і так звані „сповідні списки“. В них подається кількість дворів і людности, а іноді, навіть зазначається, чи живуть у них цехові, то-що. Такі сповідні списки ми маємо з 1740-го по 1767 рік. Проте, можна з певністю сказати, що ці списки не завсіди повні, тому ми ними користуємося обережно, беручи їх для тих тільки років, для яких інших відомостей у них немає.

Окрім цих двох важливих джерел для виявлення колонізаційних стосунків у Василькові протягом XVIII ст., ми користуємося ще такими матеріалами: Генеральним слідством для маєтностей Київського полку, списком посполитої людности Київської сотні 1756 р. для обрахунку збору консистенції у 1757 р.²⁾, ревізькими сказками 1763-го року, Рум'янцівським описом м. Василькова 1766 р. та поодинокими принагідними звітками з різноманітних матеріалів переважно Лаврського Архіву.

Хронологічно перші відомості для Василькова, власне лиш згадку про кількість дворів, маємо ми для 1720-х років. А саме, згадано 1738 р., що „в городъ Васильковъ около сѣмисотъ дворовъ прежде имѣлось, а нынѣ едва сотня“³⁾. Оскільки нам відома кількість дворів у 1730 році⁴⁾, а саме — 435 дворів, то доводиться припустити, що 700 дворів було десь раніше, мабуть у початку 1720-х років. Далі ми маємо згадку про кількість дворів р. 1734—397 дворів⁵⁾.

Далі відомості дають сповідні списки⁶⁾, потім ті деякі, хоч і примітивні, описи, що про них згадували ми раніш, а саме 1755 і 1756 р.⁷⁾, далі списки Київської полкової канцелярії усіх дворів Київської сотні⁸⁾, господарчі описи Василькова підчас змін управителів за р. 1758⁹⁾ і 1763¹⁰⁾, ревізькі сказки

¹⁾ Іноді це й виявляється, наприклад: не пораховано дворів духівництва, монастирських і т. и.

²⁾ Оpubліковано його в нашій статті під заголовком „Київська сотня Київського полку“, Істор.-Географ. Збірник У. А. Н., т. II.

³⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 1480, „о заперещені въ мѣстечку Васильковѣ никому из живущих тамо разночинцевъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁴⁾ Генеральн. слѣдст. о маєтн. Київ. полку, с. 33.

⁵⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 1450, „о опредѣленія пѣхотному Суждальскому полку винтеръ квартирою стоять въ мѣстечкѣ Васильковѣ“. 1734 р.

⁶⁾ Лавр. Арх., від. „б. Лаврскихъ владѣній“, №№ 19—82.

⁷⁾ Лавр. Арх., спр. № 2015, „о увольненія Васильковскихъ, Болдаевскихъ, Кожуховскихъ и Багринскихъ обывателей от панщины“. 1755—1760 р.

⁸⁾ Лавр. Арх., воч., № 2176, „по письменному полковой Киевской канцелярії сообщенію“.

⁹⁾ *ibid.*, спр. № 2207, „о порученія Болдаевки Васильковскому управителю“...

¹⁰⁾ *ibid.*, спр. № 2555, „о перемѣнѣ іером. Ананія з Васильков. управит.“...

1763 р. ¹⁾, Рум'янцівський опис 1766 р. ²⁾, господарчі описи 1755 ³⁾, 1778 ⁴⁾ і 1780 р. ⁵⁾, і нарешті, Камеральний опис Василькова 1795 р. ⁶⁾.

Роки описів	Двори ма-настирські	Двори дучівництва	Двори підданих і підсусідків	Двори різноч. (уряд. ос.)	Р а з о м
1720-і роки	—	—	—	—	700
1730-й рік	—	—	—	—	435
1734	—	—	—	—	397
1738	—	—	—	—	100
1740	—	7	152	—	159
1745	—	11 ⁷⁾	207	—	218
1750	—	—	—	—	257
1755	—	—	—	—	235
1756	—	—	—	—	240
1757	—	—	—	—	252
1758	2	—	236	—	238
1763	4	—	265	—	269
1766	6	5	293	7	311
1775	3	—	240	1	244
1778	4	—	247	—	251
1780	—	5	272	8	285
1795	1	3	217	29	250

¹⁾ *ibid.*, фонд „Лавр владѣній“, спр. № 118. Ревізькі сказки.

²⁾ Рум'янц. опис Василькова переходується, як згадано, в Бібл. І-го Відділу В. У. А. Н. ім. Антоновича. Треба сказати, що переведено його взагалі добре, уважно й докладно, хоч переводили його самі російські офіцери. Про це свідчив і управитель Васильківський, що писав у січні 1768 р.: „которая Генеральная Опись в вѣдомствѣ Васильковскомъ какъ сочинялась, то самими офицерами описывано и тѣхъ описаній отнюдь нѣкому не било от них показываемо; а сочиняли опись порядкомъ таковымъ, что не толко сѣлокъ в дворѣ хатъ, порознь и под единою кровлею состоящих, и как огорожен дворъ; но во всякомъ дворѣ и найпоследнійшіе хлѣвцы и хижки все до найменшого описивано“ (Лавр. арх., воч., спр. № 3117, „по рапорту Васильковск. управителя іером. Виталія о продажі Васильк. подданнымъ... двора“. Порівн. нашу статтю про Баришпіль у II т. Істор.-Географ. Збірн.).

³⁾ Лавр. Арх., воч., спр. № 3607, „о непорядочномъ правленіи хозяйства Васильковского тамошн. прикащикомъ“...

⁴⁾ *ibid.*, спр. № 3903, „о переѣнѣ Васильк. добр наблюдателя іером. Паисія“...

⁵⁾ *ibid.*, спр. № 4025, „по премеморіи полков. Київск. канцеляріи“...

⁶⁾ Андрієвскій, Историч. матер., в. X, с. 195—6.

⁷⁾ Тут, як, можливо, і в попередніх реєстрах пораховано разом з дучівництвом і титарів та церковних старост. В інших-же реєстрах їх зараховано до посполитих. Додаємо, що иноді подано загальні цифри, не зазначаючи про групи людности (переважно до 1757 р.). Цілком можливо, що там пораховано лиш посполитих.

Як бачимо, загалом намічається в цілому (бо певні невеликі прогалини по окремих роках дуже змінити справи не можуть) такий рух. Кількість дворів у Василькові надзвичайно сильно зростає протягом 1690—1720-х років і досягає великої цифри—700 дворів. Далі ця кількість починає спадати, особливо протягом 1730-х р., можливо 1740-х років. Далі, мабуть у другій половині 1740-х років і головне в 1750-х, кількість їх починає зростати і досягає тепер свого найвищого розквіту в 1760-х роках (не вважаючи на пожежу у 1763 р.)¹⁾, після яких, коливаючись, знов починає поволі спадати. Постараймося з'ясувати причини цього.

Головне збезлюднення Василькова припадає на 1730-і роки. І на ці часи припадає як-раз погіршення економічних умов життя людности. На ці часи припадає велике збільшення проїжджих урядовців та колосальне збільшення їх вимог. Про це свідчать низки скарг Лаври, на різні „несносныя обиды и разоренія“; на те, що подорожні, не показуючи навіть пашпортів, забирають усе, що забажають, беруть підводи без прогонів, забирають сіно, овес і харчі безплатно, б'ють і тероризують людність²⁾). Через це руйнується господарство васильківських обивателів, вони кидають свої господарства й тікають. До того на другу половину 1730-х років припадає час укріплення Василькова; усю роботу провадять силами його обивателів і їх підводами. Людність терпить величезні утиски й тяготи. Так 1737-го року, коли людність Василькова ледві чи могла виносити більш якихось 150 дворів, бралось що-дня на роботи 50 чоловіка піших, 40 підвід з кіньми й 25 возів (під козацькі коні). Щоб закінчити-ж укріплення, протягом пізніших років наказано з обивателів брати робітників скільки потрібно. До того обивателям доводиться виконувати повинності й на монастир, що хоч і зробив деякі полегкості людності, але все-ж від повинності їх не звільнив.

Насамперед постраждала людність, що жила за валами. Почали її, як згадано, переселяти у саме місто, залишаючи їх майно, хати і т. и. за валами, руйнуючи цілком їх господарство. Кінець-кінцем ця людність, не знісши „несносных трудностей... за границу Полскую всѣ воровскимъ образомъ переходили“³⁾). Але й инша людність почала хвилюватися: поля їх лишалися за валами, худобу випускати за вал їм забороняється⁴⁾ і т. и. Наслідком цього починається голод. Голодуючи, людність або тікає, або починає відмовлятися виконувати повинності і т. и.; як доносив Васильківський управитель, „все люде ослушніе и уже як в отчаїаніе пошли, что ни себѣ, ни монастыреви ни государу весма не хотятъ робить“⁵⁾). Але, звичайно, робити все-ж доводилося, і людність, одчайвшись, починає масами тікати, переважно до Польщі. Манастир намагається спинити цю втечу, сам зменшує різні повин-

¹⁾ Пожежа ця почалася у монастирському дворі, де жив доглядач митниці Молчанов. Згоріло тоді 3 хати у 3-х дворах, та 6 комор на ринку з крамом. Лавр. арх., вотч., спр. № 2507, „о бывшемъ 1763 г. в м. Васильковѣ пожарѣ“...

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1463, „о устроєніи при мѣстечкѣ Васильковѣ... ретрашмента...“.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1729, „о побитом стоящими в Васильковѣ солдатами за ретрашментами подданныхъ скотѣ и свиньях“... 1737—40 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1463, „о устроєніи при м. Васильковѣ... ретрашмента“.

ності й прохає звільнити людність і від різних державних, бо й так людності лишилося небагато, бо „многі нестерпѣвъ впустѣ оставја жилля своя в разне походили“¹⁾. Рівночасно ловлять утікачів на форпостах і силоміць повертають їх назад²⁾. А втікало їх справді дуже багато. Самого 1738-го року, очевидно, втекло 122 господарі з своєю худобою (забрали 464 воли, 273 корів, 74 коня і 84 вівці)³⁾. На 1740-ий рік було всього обраховано втікачів з Василькова до Польщі за роки з 1715 по 1740-ий — 491 господар⁴⁾. Безперечно, це була для Василькова колосальна втрата і хоч її почати надолужував прихід нових колоністів, як з Лівобережжя, так і з Правобережжя, але все-ж цілковито поповнитися вона не змогла.

Вплинув почасті на збезлюднення Василькова, можливо, й певний новий згін на Лівобережжя у 1730-х р. за часів Турецької війни. А саме, у травні 1736 року влада наказує всім мешканцям Правобережжя перейти „в глубь Малой Россіи, ради опасенія и разоренія і (что Боже сохрани) от неприятелского нападенія с турской стороны“⁵⁾. Між цими мешканцями вказано й васильківців; про це повідомляв Лавру уповноважений у цій справі, сотник полковий Козелецький Олексій Підвисоцький 29 травня 1736 р.⁶⁾. Правда, очевидно, цього згону в Київській сотні не було. Але вже самий наказ і певна діяльність у цьому напрямку військових уповноважених мусіли, безперечно, викликати серед людности певну паніку і втечі чи на Лівобережжя чи — це швидше, — як-раз на Правобережжя, в Польську область. Але заходи Лаври у 1740-х роках все-ж-таки спинили втечу. Потроху становище Васильківської людности кращає (цьому значною мірою сприяло й запровадження чиншу замість панщини в 1750-х р.)⁷⁾, розцвітають промисли й торгівля, впорядковується потроху внутрішнє життя, зростає добробут мешканців. У звязку з цим з'являються нові колоністи з Гетьманщини і з Польської області. Починають навіть повертатися й деякі старі втікачі. Кількість виходнів з Василькова до Польської області тепер не тільки не зростає, а навпаки зменшується. Так на початку 1750-х років всього втікачів до Польщі з 1715 року рахується вже не 491 господар, а тільки 468 родин⁸⁾.

Найбільшу кількість дворів тепер має Васильків у 1760-х р. (1766 р., як згадано, 293 д. підданих, та й ще у сусідніх хуторах — 11 дв.)⁹⁾. Далі знов вона починає зменшуватися.

Причина цього зменшення, гадаємо, полягала в тому, що на початку 1770-х років у місті відбулася епідемія якоїсь пошесної хороби („зараза“, як коротко зазначають джерела)¹⁰⁾. Через це частина людности втікала, певна кількість люду вимерла, — і в результаті кількість дворів трохи зменшилася.

¹⁾ *ibid.*   ²⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1447, „о бѣжавшихъ людѣхъ з Василькова и другихъ пограничныхъ вотчинъ Лавры Печерской за границу“. 1734—1755 р.

³⁾ *ibid.*   ⁴⁾ *ibid.*   ⁵⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1278, „въ записами именными о взятихъ татарами“...   ⁶⁾ *ibid.*

⁷⁾ Лавр. арх., воч., № 2015, „о уволеніи Васильковскихъ обывателей“...

⁸⁾ Лавр. арх., воч., № 1447, „о бѣжавшихъ людѣхъ“...

⁹⁾ Див. Рум'янцівський Опис Київської сотні, хуторі під Васильковим за Стугною.

¹⁰⁾ Лавр. арх., воч., спр. 3338, „о выслаки въ м. Васильковъ подводъ для подъему обоа тайного совѣтника Обрѣзкова“. 1774 р.

Наприкінці 1770-х років місто знов починає хоч і поволі зростати, а особливо це помітно вже у 1780-х р. Отже загалом ми бачимо у Василькові таке: наприкінці XVII і початку XVIII ст. місто починає дуже зростати і досягає кульмінаційного пункту свого розвитку десь у 1720-х роках. Далі воно знов починає занепадати. Нове відживлення помічається у 1750–60 р., після нього місто знов занепадає і не може вже оправитися до кінця століття. Той факт, що місту не пощастило знов цілком оправитись в 1780—90 роках, можна проте тлумачити підупадом його значіння, як прикордонного митного міста, що поволі зменшується в другій половині XVIII ст. й зникає цілком в 1790-х роках, після приєднання Правобережжя до Росії.

Наостанку, мусимо ще підкреслити на підставі поданого матеріалу величезну мобільність пограничної людности XVIII ст. й швидке зростання та занепад прикордонних міст.

Говорячи про кількість дворів у Василькові, ми не виділяли з загальної кількості дворів посполитих невеликої групи іншої людности, що безперечно заслуговує на певну увагу. А саме, за описом 1755 року, між дворами посполитих згадано й 10 дворів „бояр Васильковских“, що „состоятъ на службѣ и подать государеву отбываютъ“.

Підписав реєстр чиншу 1757 р. на першому місці „отаман боярський“ Андрій Дерев'янський, а далі вже вїйт Васильківський. Згадують про цю групу й інші документи. Очевидно, бояри ці являються певним пережитком колишніх бояр путних, щось середнє між посполитими й шляхтою, і виконують різні доручення замку Васильківського монастирського.

Напочатку ці доручення мають переважно характер розвідної служби. Так 1713-го року управитель Васильківський посилає розвідати про татар та їх заміри, „васильковских боjar за границу на провѣрку, а именно Юска Чепурду с товарищемъ Данилом в повѣты Лисянскій и Богуславскій, а Івана Калачника с Мироном въ Уманскій повѣтъ“¹⁾. Але в пізніші часи становище бояр трохи міняється. Мирні часи не дають боярам можливости далі провадити розвідну службу і головне їх зайняття стає тепер виконання різних доручень управителя в межах Василькова та піддержання звязку з Лаврою. Їх посилають з дорученнями вїйт до городничого, і навпаки; посилають у разі потреби конфіскувати щось, як, напр., 1724 р. у салдата Васильк. форпоста крадену олію²⁾; за їх допомогою городничий переселяє силоміць людність, як було 1737 р., — в місто за вали³⁾ і т. и. В разі суперечок з сусідніми селами бояри виступають разом з вїйтом і городничим на оборону Васильківської людности. Так 1746 р., коли піддані Софійського монастиря з с. Боярки почали косити сіно Васильківських обивателів, вїйт Васильківський з кількома боярами виступив проти них і силоміць відбив їхню худобу в рахунок певної компенсації⁴⁾.

¹⁾ Лавр. Арх., вотч., № 1228, „з записами именными“.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., № 1393, „о взятой в драгуна въ васильковскій замокъ подъ при-
смотръ двухъ бочокъ олѣи“. 1729 р.

³⁾ Лавр. Арх., вотч., спр., № 1463, „о устроении при мѣстечки Василькове“...

⁴⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1737, „о заграблени Васильковскими боярами в Боярского войта... пары волов“. 1746 р. Про бояр путніх див. мою статтю в Студіях з Історії України, К. 1928 р., т. II.

Нарешті, додаємо, хоч подекуди в монастирських маетках ці бояри виступають як спадкоємці колишніх бояр пугних, чи панцерних, — часів до Хмельниччини¹⁾, але у Василькові бояри походять з селян, підданих, і боярство є швидше служба, аніж верства.

Перейдімо тепер до дальшого огляду міста. Забудування двору у Василькові 1766-го року — невелике. Всього є 428 хат і 720 господарчих будівель; на 1 двір (чи бездвірну хату) пересічно припадає 1,39 хати й 2,37 господ. будівлі.

Р і к	Кільк. поспол. дворів і бездв. хат	Кільк. хат у них	На 1 дв. пересічно припадає хат
1755	235	298	1,23
1758	236	277	1,18
1763 поч.	265	330	1,25
1763 кінець	274	328	1,20
1766	293	408	1,39
1775	240	313	1,31
1778	247	339	1,37

Як бачимо, загалом кількість хат зростає відповідно до кількості дворів. Але з 1766 р., хоч кількість дворів падає, все-ж кількість хат лишається мало не та-ж сама²⁾.

Перейдімо тепер до кількості господарств підданських у Василькові. Про це ми маємо відомості що-до років 1755, 1766, 1775 і 1778-го. А саме, в першому разі їх було 268, або на 1 двір пересічно припадало 1,1 госп., в другому — 350, а з хуторами (які ми прилучаємо тепер до огляду, їх є — 6, або 11 дворів) — 364, — на 1 двір пересічно теж 1,1 госп.; 1775-го року — 266 госп., — на 1 дв. знов 1,1 госп., і 1778-го року — 267 госп. — знов та-ж сама пропорція до двору, — що тримається весь, як бачимо, час однакова.

Беручи тепер дані 1766-го року (надалі нам доведеться взагалі переважно триматися опису цього року, лиш деколи рівняючи з даними інших, за браком у них відповідних відомостей), ми бачимо, що значна частина усіх 364 господарів³⁾ (рахуючи з хуторами) — зайшла; а саме таких є 159, або 43,7% усіх; місцевих-же 205 (56,3%), але очевидно, що й більшість цих місцевих чи оселилася сами тут років 20—30 тому, чи їх батьки.

¹⁾ Напр. у маетку тієї-ж Лаври в м. Омбиші; див. спр. № 1164, з фонду монастирських справ, К. Ц. Арх. давн. актів, і мою статтю в час. „Україна“ 1928 р., кн. VI.

²⁾ Треба завважити, що хати будувалося, як з монастирського лісу, так і з того, що купили піддані. В першому разі піддані зовсім не мали права розпоряджатися своїми хатами, в другому все-ж деякі права на них мали, але обмежені, так, хоч продавати чи купувати їх вони й могли, але виключно за дозволом Лаври. Порівн. в справ. Лавр. Архіву, вотч. ф., № 3315, „по рапорту Васильк. управителя ієромонаха Вытадія о дозволеніи купити таможни обѣзчику... дворь“. 1771 р., і № 3117, „по рапорту Васильк. управ. ієром. Виталія о продажѣ Васильк. подданимъ двора“ 1768 р., № 4419, „о позволеніи б. Васильков. писарю... продать собственный его жилой дворь“. 1784 р.

³⁾ Сюди входять 5 господарів підусідків; оскільки всі вони з посполитих, ми не вважаємо за потрібне виділяти окремо, до того таку невеличку, групу.

Походили ці 159 господарів з таких місцевостей:

З Польської області — 54 госп., або 33,8 ⁰ /о.	З Гадяцького полку — 1
З Київського полку — 43	З Чернігівськ. „ — 2
(з них з самого Києва — 15)	З Задніпря „ — 1
З Ніженського полку — 28	З Сумського „ — 1
З Прилуцького „ — 14	З Волошини „ — 1
З Переяславськ. „ — 6	З Австрії (Цісарської землі) — 1
З Лубенського „ — 3	З Ароватки (?) — 1
З Полтавського „ — 2	
З Миргородськ. „ — 1	

Як бачимо, більшість зайшлих господарів походили з Гетьманщини. З Прабоережжя походить лиш третина усіх зайшлих господарів. Трапляються зайшли з досить далеких країв, як от з Галичини (з Коломиї), або навіть Австрії та Валахії.

Цікаво одзначити, що чимала частина зайшлої людности прийшла не з сіл, а з міст. Так 15 господарів прийшли з Києва, з Ніженя — 6, з інших містечок Київського полку (Кобижчі, Носівки й ин.) — 7, з міст Прилуцького полку — 5 і т. и. Всього прийшло з міст 44 господарі, або 27,6⁰/о усіх прийшлих. Треба сказати, що кількість міських колоністів мала бути ще більша, бо що-до виходнів з Польської області відомості про те, звідки саме вони виходять, ми маємо лиш про половину всіх господарів.

Взагалі-ж найбільше виходнів з Гетьманщини дали такі міста та села: Київ, Ніжень, Носівка, Кобижча та инші, себ-то Київська та теп. Ніженська округи (кол. Борзенський пов. переважно). З південних полків колонізація невеличка.

На перехід вказують і деякі прізвища Васильківських мешканців: Турчин (1 госп.), Литвин (1 госп., — „з поляков“), Литвиненко (1 госп.), Волошин (1 госп.)¹⁾; Звонковська, — очевидно з с. Звонкової тієї-ж сотні, Васильковець, Васильківська, — правдоподібно давні мешканці цього міста. Треба сказати, що німісцеві прізвища зберігаються у Василькові і пізніше. Напр., в описі м. Василькова 1775 року ми бачимо мешканців з такими прізвищами: Турчин — 2 господарі, Литовченко — 1, Волошин — 1, Гужовський (можливо недавно переселився з с. Гужовки Прилуцького полку, з якого і 1766 р. ми бачимо пересельців) — 1 господар.

Мало не всі господарі з посполитих; з інших верстов є тільки 6 господарів, що перейшли до цієї верстви з козаків (1740, 1750, 1757, 1760 років; про двох не зазначено).

Всі господарства васильківських підданих нараховували в собі 503 родини. На 1 двір пересічно припадало 1,7 родини, на 1 господарство — 1,4.

Ми маємо деякі відомості і про кількість родин у різні роки (Див. табл. на стор. 68).

Як бачимо, з зростанням кількості дворів весь час зростає ще швидше й кількість родин у них. Правда, це дані тільки до 1766 року включно (Рум'янцівський опис); пізніше подібних відомостей ми в описах не знаходимо.

¹⁾ Але показано його вже як місцевого. Справжнього-ж волоха, про якого згадували ми вище, звать Василь Великий.

Р і к	Кільк. дворів посп.	Кількість родин	На 1 дв. пересіч. припад. род.
1755	235	300	1,2
1758	236	277	1,2
1763	265	338	1,3
1766	293 (або з хут.) 304	503 (або з хут.) 520	1,7

Людности підданської у Василькові (разом з робітниками, про яких ми скажемо кілька слів згодом) було 1766 р. 2463 душі. А саме:

Чоловіків робочого віку	— 679	— 53%
„ неробочого „	— 602	— 47%
Разом . .	1281	— 100%
Жінок робочого віку	— 638	— 56%
„ неробочого „	— 544	— 44%
Разом . .	1182	— 100%

Чоловіків — 52%, жінок 48% усієї людности.

Людність, як бачимо, не дуже численна. Хоч, коли зарахувати сюди ще духівництво, — про яке докладних відомостей ми не маємо, а так само місцеву адміністрацію та службовців з їх родинами та залогу з форпостом, то кількість людности буде значно мабуть перевищувати 2¹/₂ тисячі: — цифра більша навіть ніж у деяких більших і впливовіших містах, як напр., полкове місто — Козелець¹⁾. У Козельці Рум. Опис зазначає всього 2283 душі²⁾, в Острі — 2007 д.³⁾, у Воронкові — 2723⁴⁾, у Барішполі — 4490⁵⁾, у Кобижчі — 6357⁶⁾.

Таким робом людність Василькова своєю кількістю у 1766 р. не поступалася багатьом, ще впливовішим і значнішим містам Київського полку.

Порівняймо тепер кількість людности Василькова (без духівництва) у 1766-му році з кількістю її у інших роках (Див. табл. на стор. 69).

Коли ми подивимося на кількість чоловіків, про яких відомостей є більше ніж про жінок, то ми побачимо цікаве явище. Кількість їх дуже зменшується у 1780-му році, щоб знов раптом сильно зрости 1782-го року. Очевидно, в цих цифрах помилка, бо якихось ясних причин для такого раптового зменшення їх кількості у 1780-у році — немає. Але, що найцікавіше, всупереч зменшенню кількості дворів, кількість людности безперервно, хоч і поволі, зростає. Пояснити це можна, на нашу думку, тим, що Васильків поволі з села, яким власне по суті була більшість тогочасних містечок, перетворюється

¹⁾ 1766-го року залогі було коло сотні людей.

²⁾ Пустовійт, М. Козелець у 1760-х роках. Записки Істор.-Філ. В. У. А. Н., т. VI, с. 114.

³⁾ Ткаченко, М. Остер у XVII—XVIII вв., там-же, с. 189.

⁴⁾ Федоренко, Воронковская сотня Переяславского полка по Румянц. описи.

⁵⁾ С. Шамрай, М. Барішпіль у XVIII ст. Істор.-Геогр. Зб., т. II.

⁶⁾ С. Шамрай, М. Кобижча у XVIII ст. (рефер. в Іст.-Геогр. Ком. 1927 р.).

Рік опису	Чоловіків	Жінок	Р а з о м
1740	432	404	836
1750	—	—	1.073
1755	1.021	991	2.012
1760 ¹⁾	1.073	1.155	2.328
1763	1.214	—	—
1766	1.281	1.182	2.463
1780 ²⁾	1.094	1.136	2.230
1782 (початок) ³⁾	1.564	—	—
1782 (кінець) ⁴⁾	1.613	1.576	3.189
1785 ⁵⁾	1.605	1.608	3.213
1795	1.571	—	—

у справжнє місто. Оскільки кількість хат зменшується, так само як і кількість дворів, то очевидно ці хати стають далеко більшими, можливо почасті й двохповерховими і т. и., себ-то значною мірою набувають наприкінці XVIII ст. вигляду справжнього міського будинку. Це видно хоч-би з пересічного залюднення двору. Коли 1763 р. на 1 двір посполитський припадало 4,4 чоловіка (не рахуючи жінок, оскільки дані про них є не завсіди), 1766 року — 4,2 чоловіка, 1780-го — 4, то вже 1795-го року припадає на двір 7,2 чоловіка. Хоч загалом це зростання людности не таке вже велике і тому говорити про зовнішню колонізацію тут, безперечно, не доводиться.

Дорослою чоловічою силою 1766-го року були піддані забезпечені середньо, а саме (беручи разом із робітниками, оскільки таким робом ясніше виступить забезпечення поодиноких господарств):

Кільк. доросл. чолов. на 1 господарство	Без доросл. чол.	Мало забезпеч.	Серед. забезпеч.	Добре забезпеч.
0	19 г.	—	—	—
1	—	155 г.	—	—
2	—	—	100 г.	—
3	—	—	62	—
4 і більш	—	—	—	28 г.
Разом . .	19 г.	155 г.	162 г.	28 г.
	5,2%	42,6%	44,5%	7,7%
			27,4%	24,7%

¹⁾ Відомості за 1740—1760 рр. подають „исповѣдныя“ списки, Лавр. арх.

²⁾ Ми подаємо тут цифри, як і скрізь, людности без духівництва (цифри посполитих і різночинців), але за цей рік маємо відомості і про духівництво, було їх чоловіків 54, жінок — 30, разом 84.

³⁾ Всенар. бібл. Укр., Рукописн. відд., підвід. документів, № 3984 або Київ. Центр. арх. давн. актів, фонд стар. справ. XVIII в., № 14943.

⁴⁾ Про це у м. Євгенія Описаніє, документи № 50, с. 276: тут подано кількість підданих Лаври 1785 р. (з ревізії 1782 р.).

⁵⁾ Лавр. арх., вочч. ф., № 4434, „о переменѣ Васильков. управителя іером. Ілія“.

Як бачимо, домінують середньо забезпечені господарства; хоч мало не стільки-ж є й господарств малозабезпечених. Це зрозуміло: людність Василькова, переходячи від хліборобства до міської властивої праці, переставала потребувати багатьох робітників, дробилася на менші господарства, а почасти, можливо, йшла (з дрібніших господарств) у робітники до заможніших верстов людности.

Переходячи тепер до забезпечення Васильківських мешканців землею, мусимо зробити деякі завваження. Власної землі (ріллі, сіножатей і т. и.) та інших ужитків (ставків, гребель, і т. и.) піддані не мають ¹⁾. Наділяє землею їм монастир у користування; за яким саме принципом наділяє він — сказати важко; часто спостерегається, що господарства на 13—15 душ, не маючи до того ніби-то підсобних зайнят, мають якихось 3 дні ріллі; натомість інші господарства, з 2 душ, мають на багато більше, напр., 36 днів. Отже мусимо в кожному разі зазначити, що наділ землі не залежав тільки від безпосередньої потреби того чи іншого господарства в ньому.

Певний принцип, та й то не для всіх часів, ми можемо простежити в розподілі землі, — це великий переважно наділ у бояр Васильківських. Про інші-ж групи людности говорити важко.

Думаємо, що тут мусів відбуватися такий процес: всю землю ділилося на всіх господарів залежно від їх можливости відробити (наявність худоби) та їх зайнят (хлібороби чи ремісники) по 3, 6, 9, 18 і т. д. днів. Але згодом розподіл мінявся; дехто скупчував у своїх руках багато землі, дехто лишався безземельний. Іноді управитель звертав на це увагу й намагався забрати у декого лишки землі (правда, не для збезземелених, а під монастирську оренду), але це йому не завсіди щастило, бо Лавра часто ставала в оборону покривджених ²⁾. Зрідка провадився новий капітальний (напр., 1755 р., можливо також на початку 1760-х в.) переділ землі; але гадаємо, що бував він не часто; адже-ж, це було занадто дражливе питання для заможніших обивателів, що були найцінніші для монастиря.

Ріллею були піддані загалом забезпечені мало. Але ще менше, ніж ріллею, були забезпечені вони наділами сіножати та лісів. Що-до забезпечення всіма цими вжитками піддані поділялися так. Мали:

	Госп.	‰
Ріллею, сіножать, ліс . . .	—	—
Ріллею й сіножать . . .	33	9,1
Ріллею й ліс	3	0,8
Тільки ріллею	175	49,1
Тільки сіножать	2	0,5
Р а з о м	213	58,5
Не мали ніякої землі . . .	151	41,5

¹⁾ Лавр. Арх, вотч., спр. № 3139, „по письму Васильк пограничн. доктора...“ 1769 р., або № 1343, „о уступкѣ в Лавру... гребли“. 1724—49 р.

²⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 2603, „по доношенію Васильк. жителя... об опредѣленіи ему в дачах Васильков. пахотного поля“. 1763 р.

Як бачимо, мало не половина усіх господарств була безземельна; але й ті, що мали землі, пересічно не дуже добре були забезпечені ріллею. Проте в пізніші часи кількість забезпечених ріллею зростає. За даними 1776-го року забезпечення землею виглядало так. Мали:

	Госп.	‰‰
Ріллю, сіножать, ліс	—	—
Ріллю й сіножать	116	43,6
Ріллю й ліс	—	—
Тільки ріллю	60	22,6
Тільки сіножать	2	0,8
Разом	178	67
Цілоком безземельних	88	33

Кількість безземельних господарств отже мало не через 10 років зменшилася. Але це зменшення залежало переважно не від нової землі, що її було надано васильківцям, а від меншої кількості господарів у ці часи.

Порівняймо ще з даними 1778-го року. Мали:

	Госп.	‰‰
Ріллю, сіножать і ліс	107	40,1
Ріллю і сіножать	4	1,5
Тільки ріллю	81	30,3
Разом	192	71,9
Цілоком безземельних	75	28,1

Як бачимо, кількість безземельних господарств ще зменшилася. Але коли ми пригадаємо, що хоч господарств поменшало, але людей побільшало, — то земельне забезпечення, що нехай і зросло трохи, все-ж не стало таке високе, бо мусіло годувати більшу кількість їдців.

Всього належить підданим у 1766 р. землі: ріллі — 2.615 днів і 1 упруг; сіножати — 35 дільниць на 1.836 копен; лісу — 6 дільниць на 6 днів оранки. Відомостей про вигони й городи немає. Мабуть городи мали піддані біля своїх хат, — такі в описі не завсіди фіксувалися, — а вигоном, правдоподібно, користувалися вони монастирським. На 1 господарство пересічно припадало:

Ріллі	7, 2 дні
Сіножати	0, 7 дні ¹⁾
Лісу	0,02 дні
А всякої землі	7,92 дні ²⁾

¹⁾ За обрахунком, що його звичайно вживалося в Рум'янцівському описі: 10 копен — 1 дес. — 1¹/₂ дні.

²⁾ Про засів в Описі відомостей немає.

Порівняймо пересічні земельні наділи посполитих у різних роках¹⁾.
Всього було:

Роки.	Рілля	Сіножати	Лісу
1755 ²⁾	1.152 дн.	—	—
1766	2.450 дн. і 1 упр.	1.836 копен	6 дн.
1775	2.485 дн.	1.942 копен	—
1778	2 525 дн.	1.790 копен	—

Кількість землі, отже, значно зростає у 1766 р., що залежало від того, що по переході васильківських мешканців од чиншу до панщини 1756 р. їм було наділено багато монастирської землі. В пізніші часи кількість землі сливе не зростає, надто в останні (1778 р.), коли рілля зростає коштом сіножати.

На 1 господаря пересічно припадало за різні роки:

Роки	Рілля	Сіножати	Лісу	Разом
1755	4,3 дн.	—	—	4,3 д.
1766	7,2 дн.	0,7 д. (5,2 копен)	0,02 д.	7,92 д.
1775	9,35 дн.	0,97 д. (7,3 копен)	—	10,32 д.
1778	9,41 дн.	0,89 д. (6,7 копен)	—	10,35 д.

Як бачимо, кількість землі зростає у посполитих за 1766—1778 рр. мало, очевидно, коштом монастирської землі, а ще швидше зростає коштом землі пустовської, непридатної до хліборобства, вирубуваних зарослів, то-що. Але, як ми вже згадували, що кількість людности у господарствах загалом зростала, то це невеличке збільшення наділів фактично не завдовольняло попиту людности на землю.

До того землю було поділено дуже непропорційно.

Земельні наділи загалом були невеличкі; візьмімо для початку найраніші відомості, що у нас є, себ-то за 1755 рік.

Кільк. днів на 1 господ.	Без рілля госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	59	—	—	—
3	—	124	—	—
6	—	55	—	—
9	—	—	7	—
12	—	—	19	—
15	—	—	1	—
18	—	—	8	—
Разом .	59	179	35	—
%/о/о	21,6	65,6	12,8	—

¹⁾ За тими нечисленними даними, що ми їх маємо.

²⁾ Лавр. Арх., вотч. ф., спр. № 2015.

Як бачимо, різко домінує група малозабезпечених господарів. Переважає наділ у 3 дні (45,4% усіх господарів). Група безземельних проте невеличка; групи добрезабезпечених немає цілком.

Змінюється становище у 1766 році.

Кількість днів	Без ріллі госп.	Мало забез- печ. госп.	Середньо забезпеч. госп	Добре за- безпеч. госп.
0	153	—	—	—
До 1 дня включно	—	—	—	—
Від 1 до 5 „	—	16	—	—
„ 6 до 8 „	—	37	—	—
„ 9 до 15 „	—	—	94	—
„ 16 до 20 „	—	—	42	—
„ 21 до 30 „	—	—	—	15
„ 31 до 40 „	—	—	—	6
Більш як 40 днів	—	—	—	1
Разом . . .	153	53	136	22
%/о/о	42	14,6	37,4	6

Коли виключити домінуючу групу безземельних, то найбільша буде група середняцького типу господарств. Група багатоземельних зовсім невеличка. Але в порівнянні з 1755 р. впадає в вічі за рахунок малоземельних зростання інших груп.

Краще виглядає становище 1775-го року, знов-таки через те, що зменшилася кількість господарів (хоч можливо й зросла кількість душ). А саме:

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забез- печ. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре за- безпеч. госп.
0	90	—	—	—
До 8 днів включно	—	1	—	—
Від 9 до 15 „	—	—	118	—
„ 16 до 20 „	—	—	32	—
„ 21 до 50 „	—	—	—	23
„ 51 до 100 „	—	—	—	2
Разом . . .	90	1	150	25
%/о/о	33,8	0,4	56,4	9,4

Як бачимо, в порівнянні з 1766 р. зросла група середньо й багатозабезпечених, мало не зникла група малозабезпечених і зменшилася група господарів без ріллі. Хоч треба сказати, що переважна кількість господарств

середньозабезпечених мала всього 9 днів ріллі; такі є всі 118 господ., що стоять у графі „від 9 до 15 днів“.

Подібно стоїть справа і в 1778 р.

Кільк. ріллі на 1 госп.	Без ріллі госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	79	—	—	—
До 8 днів включно	—	1	—	—
Від 9 до 15 „	—	—	132	—
„ 16 до 20 „	—	—	36	—
„ 21 до 50 „	—	—	—	17
„ 51 до 100 „	—	—	—	2
Разом . . .	79	1	168	19
‰	29,6	0,4	62,9	7,1

Тепер ще більш зросла група середньо забезпечених, коштом добре забезпечених і господарств без ріллі. Але знов-таки, переважна кількість господарств середньо забезпечених має 9 днів, а саме їх є 132 госп., або мало не половина всіх.

Все-ж не вважаючи на невеличку, порівнюючи, кількість землі, мали худоби піддані все-ж. досить. А саме 1766 р. їм належало¹⁾: волів—574, коней—243, биків—210, корів—554, телиць—183, телят—412, лоша—1, свиней—888, підсвинків—5, овець—581, ягнят—241, кіз—67, козенят—10. Або великої худоби—1.581 (з неї робочої 1.027), молоді—596, дрібної—1.792, всякої—3.969. На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худ.	4,4	Дрібної худ.	4,9
Робочої „	2,8	Усякої „	10,9
Молодої „	1,6		

Або переводячи все на велику худобу²⁾—5,2.

Цікаво відзначити, що кількість худоби проти 1755 років дуже зросла. Тимчасом як кількість дворів зросла лиш відсотків на 25, кількість волів зросла на 73,4‰ (з 331 на 574), а кількість коней на 232,9‰ (з 73 на 243).

Забезпечення різною худобою у підданих було 1766 р. таке. Мали:

Всяку худобу	226 госп.
„ „ окрім робочої	21 „
Тільки молоду й дрібну	1 „
„ дрібну	4 „
Разом	252 госп. або 68,9‰
Не мали жадної	112 госп. або 31,1‰

¹⁾ Особливо багато худоби у господарів, що живуть на хуторах.

²⁾ За нормою полтавських статистиків: 1 великої худ. = 5 — молоді, = 10 — дрібної.

Як бачимо, господарств без худоби було куди менше, аніж безземельних. Подивімося тепер, як було забезпечено поодинокі господарства великою лиш худобою:

Кількість голів великої худ. на 1 госп.	Без вел. худоби госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	117	—	—	—
1	—	22	—	—
2—3	—	—	64	—
4—5	—	—	54	—
6—10	—	—	—	61
11 і більш	—	—	—	46
Разом	117	22	118	107
%%	32,1	6,1	32,4	29,4

Як бачимо, домінує (переважаючи групу без худоби, хоч і на дуже малу кількість) група середньозабезпечених господарів. Дуже значна також і група добрезабезпечених. Власне кажучи, усі господарства тут розбиваються на три значніші групи: без худоби, середняцьку та добрезабезпечену. Гірше виглядатиме справа, коли ми візьмемо забезпечення тільки робочою худобою.

Кількість голів робоч. худ. на 1 госп.	Без роб. худоби госп.	Мало забезпеч. госп.	Середньо забезпеч. госп.	Добре забезпеч. госп.
0	138	—	—	—
1	—	41	—	—
2—3	—	—	78	—
4—5	—	—	42	—
6—10	—	—	—	51
11 і більш	—	—	—	14
Разом	138	41	120	65
%%	37,9	11,3	33,0	17,8

Тепер домінує група господарств без робочої худоби, дарма що група середньозабезпечених усе-ж ще дуже значна. Натомість група добрезабезпечених сильно знизилася, а група малозабезпечених зросла.

У теперішньому своєму вигляді забезпечення робочою худобою більш-менш відповідає забезпеченню господарств ріллею. Але все-ж ще забезпечення худобою вище за забезпечення ріллею, що видно з нижченаведеної таблиці.

Припадало пересічно на 1 господарство:

Безземельного типу	1	голова великої худоби
Малоземельного „	4	„ „ „
Середняцького „	6,4	„ „ „
Багатоземельного	15,2	„ „ „ ¹⁾

Як бачимо, забезпечення великою худобою далеко перевищувало забезпечення рільню. Можливо, піддані орендують ще десь рільню; а швидше, можна припустити, плекають худобу, зокрема волів, на продаж, продаючи їх у Шлезьку, або й місцевим російським військам. Почасти теж пояснюється велика кількість худоби й значною кількістю коней (зокрема у безземельних). Не потрібуючи коней для військової служби, як козаки, і обробляючи рільню переважно волами та биками, піддані тримали коней переважно, можна думати, для перевізного промислу, який був дуже розвинений у Василькові, про що свідчать згадки у джерелах ²⁾.

Перейдімо тепер до зайнять людности.

Піддані живуть з таких зайнять:

З хліборобства	169	госп.	З промислу	11	госп.
З хлібороб. і ремесла	24	„	З платні	2	„ ³⁾
З хлібороб. і промислу	12	„	З заробітків	27	„
З хлібор., ремесла і промислу	1	„	Невідомо з чого, але не з хлі-		
З ремесла	35	„	боробства	83	„
			Разом . . . 364 госп.		

Господарства, що живуть з хліборобства, становлять 46,4% усіх; хоч треба сказати, що кількість їх у дійсності повинна бути менша, бо до цієї групи ми зарахували всіх, хто має землю і про кого немає згадки, що він цією землею не користується або не зазначено іншого зайняття. Тимчасом певна частина цих господарств, у кожному разі, не могла прожити з самого хліборобства, маючи тільки 2—3 дні рільні на все господарство. Але оскільки їх підсобні заробітки не вказано, ми занесли їх до тієї групи, що живе з хліборобства. Господарств, що хліборобили і працювали ще над чимось, було 10,2%; але мало не всі вони живуть переважно не з хліборобства, а з ремесла, чи промислу; хліборобство-ж становить ще у них певне підсобне зайняття. Нарешті, господарств, що цілком порвали з хліборобством, було 43,4% усієї кількості.

Загалом треба тут визнати дві великі, мало не однакові, частини людности: одна цілком відірвалася від хліборобства, інша ще живе виключно чи переважно з хліборобства. Між ними ще є прошарок, невеличка проміжна група, що поволі відривається від хліборобства й переходить до інших міських зайнять: промисла, ремесла, то-що.

Не вважаючи на таку чималу групу з міськими зайняттями людности, ремісників і промисловців серед них мало. Так, напр., ремісників усього

¹⁾ Сюди-ж зараховано й 1 господарство малоземельного й 6 середняцького типу, що не мали цілком великої худоби.

²⁾ Про це скажемо далі.

³⁾ Один як доглядач за млином (на греблі), другий як писар на монастирському дворі.

60 господарів, або 16,5% усіх. Можливо, що це залежало від близькості до Києва, який постачає сюди свої вироби; хоч з другого боку, біля самого Києва, у Баришполі, ми все-ж бачимо 20% всієї людности ремісниками (103 господарі). Правда, в Рум'янцівському описі є й деякі прогалани.

Ремісників ми бачимо таких:

Ч.	Назва фаху	Кількість госп.	З них цехо- вих госп.
1	Ткачів	19	19
2	Кушнірів	10	8
3	Ковалів	7	7
4	Ганчарів	7	6
5	Шевців	5	5
6	Чоботарів	4	4
7	Кравців	4	3
8	Котляр	1	1
9	Слюсар	1	1
10	Бондар	1	1
11	Музика ¹⁾	1	—
	Разом	60	55

Найбільше, отже, ми бачимо тут ткачів. Цікаво одзначити, що шевці, які часто в містечках торговельного значіння стоять трохи не на першому місці (напр., м. Баришпіль), тут не грають великої ролі; разом навіть з чоботарями вони стоять тільки на третьому місці й становлять 15% усіх ремісників.

Проте, як ми сказали, в Рум'янцівському описі є деякі пропуски ремісників. Так за відомостями „ісповѣдныхъ“ списків того-ж-таки 1766-го року²⁾, коли провадили й опис, — а рівно-ж і попередніх років, ми бачимо в одній парафії цехових: кравців 9, теслів 12, ткачів 8, шевців 8 (можливо, разом з чоботарями) і окрім того в другій парафії 23 цехових; в третій невідомо-скільки було. Таким робом, доповнюючи з даних однієї лиш парафії, ми побачимо такий стан:

Ч.	Назва фаху	Кількість госп.	З них цехо- вих госп.
1	Ткачів	19	19
2	Теслів	12	12
3	Кушнірів	10	8
4	Ковалів	7	7
5	Ганчарів	7	6
6	Шевців	5	5
7	Чоботарів	4	4
8	Кравців	9	8
9	Слюсар	1	1
10	Бондар	1	1
11	Музика	1	—
12	Котляр	1	1
	Разом	77	72

¹⁾ Грає на цимбалах і з того живе.

²⁾ Лавр. арх., б. лавр. вл., № 81.

Таким робом, за цим реєстром (неповним усе-ж) ремісники становили у Василькові 21,1% — кількість досить поважна ¹⁾.

Цікаво одзначити, що під цей час величезна більшість ремісників (93,5%) цехові. Хоч цехів бачимо ми в Василькові тільки чотири, а саме, існують з найдавніших часів у місті цехи: шевський, кравецький, ткацький й тесельський. Але пізніш тесельський цех занепав і з невідомих причин був ліквідований. Натомість 1757 року майстер тесельський Йосип Мельниченко подав прохання до Лаври „вновь завести цехъ майстерства тесельского“, для теслів, бондарів, тертичників і мірошників.

Городничий Васильківський ером. Рафаїл підтримав це прохання, мотивуючи його збільшенням прибутків. А саме, всі інші ремісники, об'єднані в цехи, збирають з канунів та інших прибутків до церковної карнавки і тим самим чинять допомогу церквам; тимчасом як теслі й інші ремісники вищезгаданих професій працюють де хтять і як хотять і нічого з ремесства ні на дворець, ні на церкву не платять.

Коли-ж дозволити цех, то вони платитимуть на церкву, будуть „канунній медь сытить“, і на перший канун сам майстер Мельниченко обіцяв дати 10 крб. А на монастир вони платитимуть по 4 коп. від кожного заробленого карбованця і робитимуть безплатно потрібні ремонти в замку ²⁾.

Лавра завдовольняє прохання теслів і 20-го лютого видає їм наказ запроводити цех тесельський у Василькові, на тих умовах, які згадає городничий. Окрім того, тут зазначається, що сторонні теслі не мають права працювати у Василькові без дозволу од цеху, під загрозою штрафу. Дозволяється ситити щорічно мед і за те канунні та інші прибутки класти до „збору цехового“, а потім ці суми мають іти на церкву Теодосія й Антонія у Василькові. Цехмистра Мельниченка повинні слухати всі цехові під загрозою кари й штрафу. Всі спільні справи має розв'язувати все товариство разом, спільно й згідно. Робити повинності й ремонти в замку, платити консистенцію, то-що повинні теслі по-давньому ³⁾.

Таким робом, ми бачимо у Василькові чотири цехи й чималу кількість ремісників, — мало не всі цехові. Але згодом число цих ремісників збільшується мало.

Так, рівняючи кількість ремісників 1766 р. з даними інших років, ми побачимо, що загалом кількість їх зменшувалася. Напр., 1755 р. їх було 102, тимчасом, як 1766 р. — 76, а 1780-го — 64. Або коли взяти фахи—вийде так (Див. табл. на стор. 79).

Як бачимо, загальна кількість ремісників дуже впала. До того зникли цілком деякі поширені ремесства, що мали в Василькові розвинену цехову організацію, напр., теслі. Можливо, це залежало від кінця тих фортифікаційних робіт, що так руйнували господарство інших обивателів Василькова, але зате давали роботу теслям. Проте, можна швидше припустити, що в описі

¹⁾ До того, знов підкреслюємо, неповна (напр., хоч-би що-до теслів), взагалі-ж за аналогією, з 1755 р. (про це далі) ремісників у Василькові було мабуть із сотню.

²⁾ Лавр. арх. вочч., спр. № 2155, „о заведенні въ Васильковѣ тесельского цеху“. 1757 р.

³⁾ Ibidem.

Назва ремесла	О п и с и		
	1755 р.	1766 р.	1780 р.
	господарів		
Ткачі	24	19	18
Кушнірі	9	10	—
Ковалі	7	7	8
Ганчарі	10	7	8
Шевці і чоботарі . . .	16	9	18
Кравці	4	9	3
Котлярі	—	1	—
Слюсарі	—	1	—
Бондарі	3	1	—
Музика	—	1	—
Стельмахи	2	—	4
Скляр	—	—	1
Кожом'яки ¹⁾	—	—	4
Теслі	21	12	—
Різники	4	—	—
Тертичники	2	—	—
Разом	102 ²⁾	77	64

1766 р. і пізніших є деякі прогалини. Взагалі Рум'янцівський опис Київського полку не є цілком певний. Зокрема, як ми вже зазначили що-до Кобижчі ³⁾, там трапляються пропуски зазначень ремесла. Можливо, аналогічні пропуски є й тут. Принаймні важко припустити, щоб через якихось 14 років раптом позникали чисто всі теслі, або за 11 років зменшилася мало не вдвоє кількість шевців, щоб знов-таки через 14 років зрости в два рази.

На розвиток ремесла в Василькові (чи тепер в половині XVIII в., чи в колишньому) — а почасти й на недавню його колонізацію (оскільки нових оселенців часто й досі по селах називають назвою їх професій, а потім ця назва існує поруч з їх дійсним прізвищем), вказують і численні прізвища підданих, що походять од назви їх зайнять. Ми бачимо тут господарів на прізвище:

Швець — 5 (один з них швець з фаху)	Бондар — 3
Швачиха — 1	Бондаренко — 2 (один бондар)
Кравчиха — 1	Ганчар — 1 (ганчар)
Коваль — 1 (коваль з фаху)	Ткач — 1
Слюсар — 2 (один слюсар, один коваль)	Кобзар — 1
Котляр — 1 (котляр)	Музика — 1 (музика)

¹⁾ Чи не називав опис 1780 р. кушнірів кожом'яками?

²⁾ Окрім того 8 мірошників і 1 рибалка, яких опис зараховує до ремісників.

³⁾ В нашій праці про Кобижчу (зачитана в Істор.-Географ. Комісії У. А. Н. 1927 р. і призначена до друку).

Для пізніших часів відомостей про ремесла ми сліве не маємо. Нам відомі прізвища 1775 року, що вказують на зайняття людности ремеслом; а саме:

Бондаренко	5 госп.	Кушнір	1 госп.
Слюсаренко	2 „	Слюсар	1 „
Ткач	2 „	Ганчар	1 „
Коваль	1 „	Кравець	1 „
Котляр	1 „	Кобзаренко	1 „

Промисли у Василькові розвинені були не дуже сильно, але, коли взяти на увагу, що шинкування вином, яке було найрозповсюдженішим промислом по невеличких містечках, тут було в руках монастиря, їх треба визнати за чималі. Напр., у Барішполі разом промишляє 1766 р. 32 господарі (або 6,1⁰/₀), але коли відкинути шинкування, то власне тільки 13 госп. (у Василькові без шинкування й без млинарства — 12).

Всього промишляють в 1766 р. у Василькові 23 господарі (6,6⁰/₀ усіх господарів). А саме:

Млинарством зайняті	7 госп.	Торгують рибою	1 госп.
Торгують білим хлібом	3 „	„ вином	1 „
„ сіллю	3 „	Шинкують вином монастирським	
„ олією, рибою та сіллю	2 „	з десятини	2 „
„ олією, рибою та хлібом	1 „	Шинкують вином за платню	1 „
„ рибою й сіллю	1 „	Зайнятий перевозом	1 „

Разом . . . . . 23 госп.

Де закупають крамарі свій крам не завсіди відомо. Ми знаємо, що по сіль двоє господарів їздять до Польщі („на бань“?)¹⁾, а один їздить у Січ. Два господарі, що торгують рибою, сіллю й олією, купують їх у Києві гуртом і продають у Василькові, як і інші крамарі, на ринку у своїх коморах²⁾. Один-же господар купує сіль і рибу гуртом тут-же, в Василькові. Нарешті один господар закупає рибу аж на Дону й продає її як у Києві, так і в Василькові.

Кількість тих, що займаються промислом, власне ніби-то не зростає й згодом. Так 1780-го року існують такі промисли. Займалося

Млинарством	6 госп.
Шинкують монастирським вином	3 „
Торгують ³⁾	10 „

Разом . . . . . 19 госп.

За цих часів торгівля провадиться в Василькові раз на тиждень на торгах, що-понеділка, і тричі на рік на ярмарках.

Треба зазначити, що хоч кількість промисловців неначе-б не зростає, але комор на ринку та крамниць показано чимало. Так 1780-го року їх згадано 15, з них м'ясних — 6, дарма що про торгівлю м'ясом згадок у виказі

¹⁾ Один з них має від того 10 крб: прибутку на рік.

²⁾ Відомостей про те, скільки було всього комор, немає.

³⁾ Чим невідомо.

торговлі немає, очевидно, там подано неповні відомості; 1795-го — 34. Очевидно, в описі 1780-го року в зазначенні промислів є прогалини.

Що-до перевозу вантажів, то хоч показано цей фах тільки за одним господарем, але, безперечно, він мусів був бути поширений далеко більш. За це промовляє як кількість коней (напр., у безземельних), так і потреба в таких візниках, щоб перевозити матеріяли для форпостів, вантажі до митниці і т. и. За це свідчить хоч-би така архівна згадка.

Протягом 1765—67 років викликав з-за кордону охочих селитися в Росії людей ¹⁾ полковник Филипович. Їх надсилають до Василькова, де вони сидять у карантині, після чого їх посилають на обивательських підводах до Києва. Цим обивателям, у значній мірі, очевидно, фахівцям, візникам, платить скарб. Посилають таких підвід чимало. Напр., у квітні 1765 р. 30 підвід, у липні стільки-ж, іноді менше ²⁾.

Ці-ж візники часто перевозять вантажі для державних установ Василькова та нових будувань. І, треба сказати, заробіток їх був чималий. Напр., 1772 року підчас будування нового карантинного дому куплено в Києві 11^{3/4} пуда заліза за 11 крб. 75 к., приставка-ж його підводами коштувала 12 крб. 33 к. ³⁾. Того-ж року куплено пожежного приладдя у Києві на 72 крб. 16 к., а за приставку заплатили 73 крб. ⁴⁾. Що часто возили-ж як-раз васильківські візники, видно з того, що цей другий вантаж возили 2 візники васильківські і 2 візники з підданих Києво-Печерської Лаври з Києва ⁵⁾.

Але за головне джерело прибутку для фурманів було перевезіння з карантину проїжджих купців з крамом. Іноді їх перевозили тільки до Василькова, але здебільшого все-ж ті-ж самі васильківські візники везли їх і далі, на Київ, Ніжень і інші міста Гетьманщини. Напр., за січень 1756 року поїхало тільки до Ніжня 42 фурмани з Василькова (35 підводою на 6 волів кожний, 7 по 4) ⁶⁾. Іноді їздили і далі, напр., навіть у Волощину.

Прибутки з цих купців мали васильківські фурмани чималі. Але на перешкоді їм стала місцева російська адміністрація. Річ у тому, що звичайно фурманів для купців давав городничий, призначаючи їх за певною чергою, вони-ж за це платили на рік по золотому на монастир. Але російська адміністрація намагається заробити собі на цій справі. Так 1744-го року начальник форпосту майор Кульнев починає дозволяти везти тільки тим фурманам, що платять йому за це гроші — переважно по 10 коп. від фури. Так за липень 1744 р. він узяв хабарів 26 крб. 20 к. ⁷⁾.

¹⁾ Судячи з прізвищ — українців.

²⁾ Київ. Центр. Архів давніх актів, фонд Київ. Губ. Канц., справа № 2482, „Ращотная книга по содержанию в Васильковском карантине и отправлению в Киев чужестранцев визванных из-за границы полк. Филиповичем“.

³⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., спр. № 5780, „о выдачѣ за купленное для карантинного строения в Васильковѣ желѣзо мѣщанину Левиту 11 р. 75 к. и за доставку 12 р. 33 к.“.

⁴⁾ Там-же, спр. № 1772, „об изготовлении Киево-Подольск. кузнечн.-цеховым Козырем для карант. строения в Васильковѣ пожарн. инструментов, крочевъ, виль и проч.“.

⁵⁾ *ibid.* ⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр № 1946, „о строеніи новой соборной в Васильковѣ церкви...“ 1755—60 р.

⁷⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1683, „по представленію Васильковского городничого иеромонаха Максима на маіора Кульнева...“ 1744 р.

Та ще й прапорщик на тому-ж форпості зумів здерти й собі 5 крб. 75 к. ¹⁾. З 1760-х років цю практику роздавання дозволів на перевіз бере собі доктор карантину: у 1759—60 р. доктор Ломан заводить своїх власних кількох фурманів, що перевозять вантажі купців з карантину до Василькова ²⁾. Мотивує він це тим, що ніби-то городничий ером. Ананія дає фури по-за чергою тільки тим, хто дає йому великі за це хабарі. Через те васильківські фурмани беруть значно дорожче, а купці незадоволені й викликають фурманів ніженських та київських ³⁾.

Від 1762 року ми маємо скаргу Васильківської громади на те, що доктор карантину Нік дозволяє брати перевіз вантажів тільки тим, хто робить йому певні прислуги, возить йому дрова й дає датки (хліб, баранів, то-що) ⁴⁾. Далі, 1763 року дійшло до того, що 40 господарів почали систематично робити докторові панщину за те, що той давав їм дозвіл перевозити вантажі ⁵⁾.

В таких випадках Лавра вперто обстоює інтереси своїх підданих, скаржиться генерал-губернаторові, в Губерніяльну Канцелярію і т. и., і домагається здебільшого, щоб її бажання задоволено.

Доводилося також деколи виконувати васильківським фурманам і державні повинності, часто безплатно. Так, вони дають підводи для переїзду урядовців у 1770-х роках, — бо поштових магістратських (Київ) коней за цих часів на це не стає ⁶⁾. Дають і одноразово підводи в різні моменти: возять, напр., 1774 р., морські припаси з карантинного Васильківського будинку до Києва, дають того-ж року підводи для обозу тайн. сов. Обрезкова, і т. и. ⁷⁾. Первозять вони також і урядовців митниці з грішми ⁸⁾; все це здебільшого без заплати. Правда, коли городничий 1764 р. перестав давати підводи і доводилося забирати їх силоміць, Київська Губерн. Канцелярія наказала платити прогони.

Але в кожному разі, такі безплатні подорожі траплялися, очевидно, не дуже часто, а торговельні підряди траплялися дуже часто й давали васильківським фурманам добрий заробіток.

Треба сказати, що на промисли взагалі вказують і деякі прізвища людности. Ми знаходимо тут 3 господарів з прізвищем Мірошник (два з них є мірошники з фаху), 1 — Чумак, 1 — Дехтяр, 1 — Пивовар (він з фаху й броварник), 1 — Калачник, 1 — Мельниченко. Подібні прізвища трапляються й згодом; в описі 1775 р. ми бачимо такі прізвища: Пивовар — 1 госп., Дьогтяр — 1 госп., Чумак — 1, Мельниченко — 2, Рибалка — 1.

Промислових закладів належить підданам, порівнюючи, небагато. Правда, вони мають аж 7 млинів (п'ять на р. Здоровці, 1 на Стугні і один у хуторі

¹⁾ Ibid. ²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2367, „о приключенномъ Васильков. управителем іером. Ананіемъ Васильк. жителю Яковенку бою...“ 1760 р. ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2491, „по доношенію Васильков. всѣхъ подданихъ об опредѣленіи имъ найматься под фуры поочередно, какъ и прежде того было“. 1762 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2554, „о роботаніи Васильк. подданными состоящему в Васильковѣ доктору Никѣ панщины“. 1763 р.

⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3538, „о высылки в м. Васильковѣ подводъ...“ 1774 р.

⁷⁾ Ibid. ⁸⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2785, „по письменному Киев. Губ. Канцеляріи софбщенію о даче под отправляемую с Васильковской таможи казну... подводъ“.

під Васильковом)¹⁾. Але млини ці невеличкі, з незначною, порівнюючи, для млина продукцією. Шість млинів на одно коло, один — на 2; окрім того на одному є й 2 товчеї. На одному мелють річно 200 чтв. хліба (прибуток 20 чтв. річно), на 3 по 100 чтв. (кожний має 10 чтв.). На трьох останніх продукція невідома; але оскільки відомий прибуток у двох з цих млинів — 15 чтв. і 26 чтв. хліба, 6 чтв. пшона, то можна приблизно визначити й продукцію у 150 чтв. і 260 чтв. хліба річно. Нарешті, що-до останнього млина нам відомо тільки, що з нього дістають прибутку 20 крб. річно.

Гуральню мають піддані тільки одну на 2 казани, на якій гонять 200 відер річно.

Нарешті, підданим належить 9 пасік на 282 вулики (на 1 пасіку — 31,3 вул. пересічно²⁾).

Нам треба тепер зупинитися на податках і повинностях підданих. Головна з них тут є, як і скрізь, консистенція. Накладається її у Василькові переважно на двір, хоч зрідка трапляється, що в одному дворі на двох господарів зазначена консистенція окремо на кожного. Частину господарів від консистенції звільнено: 3 — як причетних до церкви (титар, паламар і дяків тесть), 1 — як писаря монастирського двору, 1 — як ключника цього двору, про 10 не зазначено чому звільнено. Про трьох є згадка, що їх консистенція „сложена на других“. Про 8 господарів консистенції цілком не зазначено.

Платять звичайно як норму 1 крб. 2 к. від хати; хоч на декого накладено більше, на декого менше, а декого, як ми сказали, навіть звільнено цілком. Взагаді-ж платять:

40 копійок	1 госп.	2 крб. 4 коп.	34 госп.
50 „	1 „	2 „ 40 „	2 „
80 „	1 „	2 „ 75 „	1 „
1 крб.	72 „	3 „ — „	6 „
1 „ 2 коп.	140 „	3 „ 6 „	4 „
1 „ 4 „	1 „	4 „ 8 „	1 „
1 „ 12 „	1 „	6 „ — „	1 „
1 „ 50 „	2 „	14 „ 70 „	1 „
2 „ — „	22 „		

Разом . . . . . 291 госп.

Отже, платять за нормою 179 госп., або 61,5%, не за нормою 112, або 38,5%.

Окрім консистенції роблять піддані й панщину на монастир. Норму панщини простежити важко. Ми зустрічаємо тут панщину по 5 день на тиждень (3 дв.), 4 дні на тиждень від двору (38 дворів), по 3 дні (8 дв.), по 1 дню (1 дв.), 21 двір звільнено цілком від неї, решта-ж робить по 2 дні, причому іноді зазначено від хати, іноді не зазначено цілком. Думаємо, принцип панщини був від двору 4 дні на тиждень по одному дорослому чоловікові; іноді для декого панщину зменшувалося. Більшість-же господарів роблять панщину по 2 дні від хати, а не від двору, отож, коли, напр., у дворі

¹⁾ На якій річці — невідомо.

²⁾ Одна пасіка на 110 вул., дає прибутку 15 крб. річно.

4 хати, з двору роблять — 8 день на тиждень; у дворі 2 хати — панщини 4 дні, у дворі 1 хата — 2 дні на тиждень. Очевидно накладалося цю панщину залежно від заможности двору й від кількості в ньому дорослих чоловіків, а почасти можливо й залежно від земельного наділу, — але з таким розрахунком, щоб кінець-кінцем загалом з усіх дворів виходило по 4 дні від двору 1 дорослому чоловікові. Нарешті, п'ять господарів-ремесників роблять панщину на монастир „мастерствомъ своимъ“. Треба додати також, що дехто панщини не робить.

Панщина не завжди була за звичайний спосіб відробляти повинності у Василькові. Зустрічаємо її ми у мешканців Василькова вже у 1720—30-х роках (хоч поодинокі особи були й на чиншовому окладі)¹⁾: в якому розмірі тоді її виповняли — невідомо, але в 1755 р. сталася певна зміна. А саме, цього року Васильківська громада на чолі з війтом Іваном Калачником подала прохання до Лаври про переведення їх з панщини на чинш, на таких умовах: громада платитиме: — від 2 волів — 2 крб. річно; від пішого господаря — 1 крб.; робити — від кожного двору: косити 2 дні річно, гребти 2 дні, скидати й звязувати — 2 дні, звести те все до монастирського двору, давати 2 вози дров від двору, нарешті лагодити греблю. Від інших-же праць та датків (посилання безплатно ремісників до Лаври, від лугового сінокосу, від дачі підвід, то-що) прохала звільнити²⁾. Лавра погодилася перевести на чинш, але встановила інший принцип оплати: не з худоби, а з землі. Для цього було наказано, щоб збільшити монастирські прибутки, поділити всі поля між підданими, не ті лиш, що ними користувалися вони й раніш, але й інші монастирські, залишивши тільки той мінімум, що неминуче потрібний під „подворную нужду“, очевидно тамошнього замку. Чинш було встановлено такий: з кожних 3 днів орної землі 1 крб. річно, а також озимого хліба: жита — 2 четверички, пшениці — 1 чт-чок, і ярини, яка буде, по 2 чт-чки. Сіна-ж від усякого господаря, незалежно від наділу, по 3 добрих копиці. Окрім того піддані мають робити: нажати хліба по 3 копи на ланах монастирських, звести й змолотити, дров давати 3 вози від господарства, лагодити греблі³⁾.

Нарешті для бояр, що раніш панщини не робили, встановлюється також чинш, у половинному тільки розмірі.

Мешканці Василькова мусіли пристати на ці умови. Що правда, 25 господарів відмовилися від наділів, — через це чинш у них зменшився; окрім того 17 ремісників виявили бажання відробляти чинш своїм ремесством.

Чинш з васильківських мешканців давав чималу суму. А саме було зібрано⁴⁾:

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1387, „о дачи отъ Лавры унѣверсаловъ о дозволеніи в Васильковѣ подданнимъ жить з чиншевого оклада“. 1721—1746 р.

²⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2015, „о увольненіи Васильковскихъ, Болдаевскихъ, Кожуховскихъ и Багринскихъ обывателей от панщины..“ 1755—1760 р.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ Ibid.

1757-го року	235	крб. і хліба різн.	145	чтв.	15	чт-чків
1758-го „	251	„ „ „	151	„	9	„
1759-го „	300	„ „ „	172	„	14	„
1760-го „	270	„ „ „	160	„	10	„

Очевидно, цей чинш спадав не аби-яким тягарем на васильківських обивателів, бо вже 1760 р. вони починають прохати, щоб їх знову переведено на панщину. Це Лавра справді й виконує 1761 р.

Але, правдоподібно, Лавра скористалася з цієї перерви, щоб запровадити панщину куди важчу, аніж перед заведенням чиншу. Управитель Ананія почав надзвичайно гнітити підданих, так що нарешті дійшло до конфлікту. Після одного дуже важкого уроку, коли піддані кілька днів орали поле, управитель наказав їм іще йти косити. Коли-ж ті відмовилися, він власноручно почав бити декого з найрішучіших підданих, і припинив це лиш тоді, коли громада загрозила зараз-же, не заходячи до міста, рушити всім до Лаври скаржитися. Після цього управитель відпустив їх, але пообіцявши, що він ними ще висушить багна й переверне гори¹⁾. Людність скаржилася (у липні 1761 р.), що панщина надзвичайно важка, поїсти й спочити дозволяють раз у день, взагалі працюють „як на каторзі“²⁾. Лавра, розслідувавши справу, мусіла наказати встановити панщину в розмірі до 1755 р., але взяла з підданих зобов'язання виконувати її. Проте, можна думати, що панщина згодом не на багато полегшилася. Принаймні людність і пізніше (1763 р., напр.), продовжує скаржитися на утиски управителя й велику панщину³⁾, а дехто навіть персонально прохає перевести знов їх на чинш (напр., 1766 р.)⁴⁾.

Повинності, які весь час виконують піддані незалежно від того, чи перебувають вони на чиншу, чи роблять панщину, є підвідна і гребельна повинності. Піддані дають підводи для війська і військових вантажів⁵⁾, для проїжджих урядовців⁶⁾ і т. и., причому від цієї повинності сливе ніхто не звільняється. Так само надзвичайно важка була повинність лагодити велику греблю. Цією греблею переїздили й переходили купці й взагалі подорожні з Польщі, через це вона весь час поволі обсипалася та руйнувалася й потрібувала частого ремонту. Бувало навіть (як, напр., у 1730-х р.), що цю, а так само й інші греблі, наказувалося цілком розкопати й обгородити палісадом, щоб ніхто не міг переходити з Польщі й переносити пошесті, коли такі там бували⁷⁾. Лагодити ці греблі потім доводилося знов-таки силами підданих („посполито“)⁸⁾. Правда, можливо, що в першій чверті XVIII ст. ця праця почасти оплачувалася з прибутків з погребельного (мостовщини). Так принаймні пояснював 1755-го року городничий єромонах Рафаїл, зазна-

¹⁾ Лавр. арх., вочч., спір. № 2431, „по доношенію Києвопечерск. Лаври подданных Васильков. жителей...“ 1761 р.   ²⁾ Ibid.   ³⁾ Ibid.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спір. № 2938, „по доношенію Лавр. подданных жителей Василькова... о опредѣленіи на годовомъ чиншевомъ окладѣ“ 1766 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спір. № 1520, „о высылкѣ подводъ для возки въ Васильковскій магазинъ хлѣба“ 1739 р.

⁶⁾ Див. вищенаведені справи Лавр. арх. №№ 3538, 2785.

⁷⁾ Лавр. арх., вочч., спір. № 1508, „о починки имѣющихся въ Васильковскомъ владѣніи Лаврскихъ гребель“ 1739—1755 р.   ⁸⁾ Ibid.

чаючи, що після того, як скасовано ці оплати, лагодити греблю силами самих мешканців Василькова безплатно дуже важко; через це гребля руйнується¹⁾. Таким робом, у кожному разі, в пізніші часи лагодити греблю доводилося підданим цілком безплатно.

У трохи відмінних умовах що-до панщини стояли ремісники, а так само бояри. Ремісники намагаються відробляти панщину своїм ремеслом і спекаються різних повинностей. Так, напр., 1757-го року васильківські теслі на чолі з цехмістром Йосипом Мельниченком звернулися до Лаври з проханням, щоб, через те що вони працюють звичайно не в самому Василькові, залишити з них тільки консистенську дачу й хлібні датки, за це не вимагати з них осип, дрова й підводи²⁾. Лавра на це погодилася, але, як видно, Васильківський управитель на це уваги не звернув, бо примушував їх і далі давати підводи, возити вапно й пісок, цеглу з Либеди, то-що. Це викликало 1758 р. новий протест теслів, причому вони зазначали, що за невиконання цих повинностей управитель заарештовує їх родичів і завдає до в'язниці. Лавра ухвалила по змозі цих повинностей не вимагати, бо настане весна, теслі відроблять своїм ремеслом на Клові, де буде багато роботи³⁾. Але, як видно, утиски управителя не припиняються, бо ми знаходимо скарги теслів ще в 1762—65 роках⁴⁾.

Бояри в раніші часи згаданих повинностей, окрім своєї „служби боярскої“, не робили. Але, як запроваджено чинш, управитель став вимагати його й з них, що правда в половинному розмірі. Це викликало 1757 р. їх скаргу⁵⁾. Оскільки-ж Лавра завдовольнила їх прохання не цілком, а саме звільнила тільки від половини чиншу, то того-ж року вони подали нову скаргу. На цей раз Лавра ухвалила звільнити від чиншу тих бояр, що мають менший наділ землі; за зайві-ж землі вони все-ж мають платити⁶⁾.

Не звільнялися бояри тільки від підвідної повинности; так підчас фортифікації Василькова у 1730-х роках вони так само дають підводи, як і інші мешканці⁷⁾.

Що-до консистенської дачі, то вони платили тільки третину її⁸⁾. Решта-ж її, як рівно і панщина за боярські землі, розкладалася на інших обивателів міста, що приводило іноді до незадоволення і скарг; так, напр., було 1762-го року, коли мешканці, загрожуючи розійтися з міста, примусили навіть змінити бояр і призначити нових з бідніших підданих, які мали небагато землі⁹⁾.

¹⁾ Ibid.   ²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2155, „о заведеніи вновь въ Васильковѣ тесельского цеху“. 1757 р.

³⁾ Треба сказати, що взагалі теслі переважно працюють у Києві, відробляючи повинності монастиреві; найчастіше поперемінно по 10 ремісників за раз.

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2433, „по доношенію подданныхъ Васильковскихъ жителей тесель“. 1761—65 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спр. без номера, „по доношенію Васильковскихъ бояръ“ 1757 р.

⁶⁾ Ibid.

⁷⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1463, „о устроении при мѣстечкѣ Васильковѣ...“.

⁸⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2432, „о увольнении Кіево-Печерской Лавры Васильковского вѣдомства подданныхъ от денежного и хлѣбного чиншевого оклада“ 1761—62 р.   ⁹⁾ Ibid.

Окрім консистенції та панщини у 1766 році деякі заможніші господарі платили ще на монастир податок. А саме: платять по

— крб. 18 коп. річно	1 дворовласник	2 крб. — коп. річно	15 дворовласник
— „ 30 „ „	1 „	2 „ 20 „ „	4 „
— „ 40 „ „	2 „	2 „ 40 „ „	8 „
— „ 80 „ „	9 „	2 „ 50 „ „	1 „
1 „ — „ „	6 „	2 „ 80 „ „	3 „
1 „ 20 „ „	5 „	3 „ — „ „	1 „
1 „ 40 „ „	4 „	4 „ — „ „	3 „
1 „ 60 „ „	4 „	5 „ — „ „	1 „
1 „ 80 „ „	1 „	6 „ — „ „	1 „

Разом . . . 70 дворовласн.

Нарешті є один господар, що платить 2 крб. податку не до монастиря, а до Київської Губерніяльної Канцелярії. Соціяльне становище цього господаря неясне; про нього зазначено, що він родом з Київа, 1757 р. „перешол из козаков в тарифщики“. Оскільки тарифщик є посада при митниці, але ніяк не ціла верства, то таке визначення нічого не дає. Можна-б думати, що він і далі лишився козаком, служить десь на митниці і платить до Київ. Губерн. Канцелярії податок. Але з другого боку живе він у монастирському дворі, має земельний наділ від монастиря, платить йому за нього. Оскільки цей господар є тільки один, ми не хотіли виділяти його окремо від підданих, від яких, до речі, економічно він нічим не одрізняється. Але оскільки, як ми сказали, його соціяльна приналежність до підданих є сумнівна, ми вважали за потрібне про це тут зазначити.

На останку нам треба сказати кілька слів про робітників м. Василькова. Всього їх є одна родина (на 6 душ) і 72 робітники-одинаки. Чоловіків робочого віку 42; неробочого 14; жінок робочого віку 13, неробочого 3. Мало не про всіх їх зазначено, що вони з посполитих; тільки про одного є згадка, що він походить з козаків Лубенського полку, з м. Ромна.

Відомості про походження територіяльне є тільки про 47 робітників: 24 з них місцеві (51,1%), 23 зайшли (48,9%). Отже пропорція між зайшлими і місцевими тут мало не така сама, як пропорція і взагалі серед підданих м. Василькова¹⁾.

Походили зайшли господарі з таких місцевостей:

З Польської області 8	З Слобід. Харківського п. 1
З Київського полку 8	З Слобід. Охтирського 1
З Ніженського полку 2	З Рославля 1
З Лубенського полку 2	

Разом 23

Таким робом 34,8% усіх робітників походять з Правобережжя (власне з Польського Правобережжя), решта з Гетьманщини і почасті з Слобідської України. Цікаво відзначити, що з тих 19, про яких точно зазначено, звідки вони походять, 12 або 63,2% (52,2% усіх робітників зайшлих) походять з міст та містечок, напр., Київа, Харкова, Ніженя, Ромна, Лубень. Найма-

¹⁾ Серед робітників число зайшлих тільки трохи більше (48,9%, а у підданих 43,7%), явище цілком нормальне.

ються мало не всі робітники порічно. Поденно працюють тільки два, дістаючи по 5 копійок денно. Більшість робітників (такі відомості маємо про 62 робітники) діставала річну платню на своїй одязі й на господарських харчах, а саме:

— крб. 50 коп.	1 робіт.	2 крб. 50 коп.	1 робіт.
1 „ — „	4 „	3 „ — „	6 „
1 „ 20 „	2 „	4 „ — „	9 „
1 „ 40 „	1 „	5 „ — „	4 „
1 „ 50 „	6 „	6 „ — „	1 „
1 „ 80 „	1 „	Працювали за науку ремесла	10 „
2 „ — „	6 „	Працювали за одяг і харч . .	10 „
		Разом . . . 62 робіт.	

Як бачимо, становище робітників було не дуже добре; тимчасом як, напр., у Козельці домінує платня робітників від 4 до 7 крб. річно ¹⁾, у Василькові, коли розбити робітників з платнею на 2 групи до 4-х р. і від 4 р., то переважає перша група (27 і 13).

IV.

Форпоста у Василькові було збудовано на початку XVIII ст. Одним з важливих завдань його було зупиряти гайдамацькі напади на польські землі, що вже від другого десятиліття досить сильні, часто навіть в околицях Василькова. Так вже 1713-го року під Васильковом організується гайдамацький загін на чолі з шляхтичем Янковським, після розгрому цього загалу частина його (5 чоловіка) втекла під тим-же Васильковом ²⁾. Участь у гайдамацьких наскоках беруть і васильківці, часто навіть сами нападаючи на польські землі. Так 1734 р. Васильків виступає почасти як місце, де збираються й виступають гайдамаки. А саме, підчас заколотів у с. Рожові, Іван Дегтяренко з Хвасова умовляв, ніби-то з зичливости, жінку посесора Котовського тікати, не чекаючи „Москви и козаков“, бо якийсь Стаповенко хотується вже виступити з Василькова проти них (bo już Stapowenko na siebie popisał się w bunty w Wasilkowie) ³⁾. Року 1742-го мешканці Василькова виступають ще рішучіше: вони нападають сами на купців євреїв у с. Великій Салтановці вночі й грабують їх. Правда, частину грабіжників було у Василькові заарештовано й продано їх рухоме та нерухоме майно для компенсації купців ⁴⁾. Іноді до васильківців приєднуються, можна думати, й люди з форпостних команд. Напр., 1747-го року люди якогось майора Клементовича (очевидно з команди пограничного офіцера) на чолі з Мартином Сербином напали за польським кордоном на село Велику Снитинку; коли вони їхали через польський форпост, то казали, що їх послано захопити й повернути на Васильківський форпост купців (очевидно, ніби-то з контрабандою) з тракту Снитинського ⁵⁾.

¹⁾ Пустовійт, *op. cit.*, с. 150.

²⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № XI, с. 20.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № XXVI, с. 53.

⁴⁾ У Андриєвського, *Историч. матеріали*, в. 4, с. 192—98.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № CLXXXIX, с. 391.

Той факт, що польська варта на форпості їх не затримавши пропустила, свідчить, що це справді були люди з форпостних команд, мабуть у військовій формі і т. и.

Здобичництво в гайдамацьких купах було для мешканців Василькова певним, так мовити, підсобним промислом. Ми бачимо часто в тогочасних загонах мешканців Василькова, що потім після нападу з здобиччю повертаються до свого рідного міста. Так, 1750 р. у загоні гайдамаки Івана Подольки ми бачимо мешканця Василькова Тимоша Котляра; після кількох грабунків Котляр повертається до Василькова, де його й заарештовують¹⁾. Далі, 1758-го року кілька гайдамаків напало в с. Крушинці (що належало в ці часи Софійському монастиреві) на одного заможного підданого й пограбувало його самого й всю його хату. Як з'ясувалося, були це обивателі васильківські, правда, два ватажки їх, хоч були й з Василькова, але оселилися там, порівнюючи, недавно, — родом один з них був з Золотоніської сотні Переяславського полку, другий з Ніженського полку²⁾. Пізніш 1760 р. мешканець с. Синяви Моргун свідчив, що на чолі гайдамаків, що напали на це село, стояв Васильківський мешканець Василь Харченко³⁾. Того-ж року мешканець села Тростянки, Андрій Очкас, якого раніш року 1758-го пограбували гайдамаки, свідчив у пограничній комісії, що зробили цей напад мешканці Василькова Ватаг, Яковченко, Пригода і т. и.; як заявляв він і раніш, після пограбування, слід гайдамаків ішов до самого Василькова⁴⁾. Взагалі Васильків, можна думати, був місцем спочинку й притулку гайдамаків. Так у справах гайдамаків 1753—55 р. ми знаходимо згадку, що один гайдамака, Яким Іванів, з частиною пограбованого майна пішов до Василькова. Тут він оселився у писаря карантину Половчевського, якому подарував за це „зав'язану розбойною табакерку сребряную и один червонець“, а два червінці позичив. Але після бійки в шинку з васильківськими мешканцями їх обох заарештували⁵⁾.

Поруч з гайдамаками форпостам доводилося ловити й затримувати втікачів з Росії й Гетьманщини до Польщі. Хоч кордон, зважаючи на загрози морової пошести з Туреччини⁶⁾, бував часто закритий, але все-ж це було завдання важке й не завжди успішне. Правда, пропускалося через форпост тільки за паспортами, але багато людности тікало просто лісами або навіть через самий форпост під виглядом прочан, фурманщиків або навіть, за згодою з якимось польським паном, челядинців переїжджого польського шляхтича⁷⁾. Щоб затримати сумнівних, звичайно на кордоні уважно оглядали й іноді трусилі, забираючи навіть листування й папери⁸⁾.

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. III, № ССLII, с. 525—28.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2206, „о нападеніи разбойничимъ образомъ Васильковскими жителями... на подданного Катедрального Крушинского жителя...“ 1758—60 р.

³⁾ Ibid., № СССXXXVI, с. 710.

⁴⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. III, т. III, № СССXXXV, с. 709.

Порівн. у Андрієвського, „Историческіе матеріали“, в. 4, с. 160—165.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. III, № СССXI, с. 646—649.

⁶⁾ Стаття Руліковського в Sl. Geogr.

⁷⁾ Київ. Цен. Арх. давн. актів, в. старих справ. XVIII ст., ф. Київ. Губерн. Канцел., спр. № 6949, „о проѣзжающих через Васильковскую пограничную заставу“, аркуш 120.

⁸⁾ Ibid. арк. 161.

У перші роки головну силу в Василькові становила не форпостна команда, що була дуже нечисленна, але переважно розквартировані в місті війська. Так, напр., 1717 р. тут стоїть Енгемоланський полк ¹⁾, 1734 р. піхотний Суздальський полк ²⁾, 1742 р. Ризький ³⁾, і т. и. Але згодом цей постій здебільшого припиняється (відновлюючися тільки в певних випадках, як, напр., підчас війни), але зате збільшується форпостна команда. Так, у травні 1725-го року в Василькові в заставі було 1 обер-офіцер і 7 салдатів. Того-ж року в жовтні було вже: капітанів — 2 (піхотний і кавалерійський), унтер-офіцер — 1, рядових — 15, козаків Київського й Переяславського полків — 9, компанійців — 4 і військової челяди й ремісників — 6. Всього — 37 чоловіка ⁴⁾. Дальші відомості маємо вже для 1757-го року, та й то лиш про частину залоги, про козаків. Їх було всього 38 чоловіка, саме: полков. хоружий — 1, військ. товариш — 1, писар — 1 і 35 козаків ⁵⁾. Далі відомості маємо для 1763 року: тепер застава стоїть як у самому форпості, так і при докторському домі, при карантині, при митниці і т. и. Всього ми тепер бачимо: підполковник — 1 (Петро Сінельников), прапорщик — 1, ротний писар — 1, барабанщики — 2, циліюрики — 2, салдат — 36, далі з козаків: хоружий — 1, писар — 1, козаків — 32. А всього — 78 душ ⁶⁾. Ще більш зростає залога 1766 р. Тепер ми бачимо тут: секунд-майора — 1, прапорщика — 1, сержанта — 1, фур'єра — 1, писарів — 2, циліюрик — 1, барабанщиків — 2, салдатів — 36, козаків — 51, а всього 96 душ ⁷⁾. Можна думати навіть, що тут є ще якісь, не форпостні козаки, бо ми маємо згадку, що того-ж 1766 р. було козаків у Василькові 102 ⁸⁾.

На чолі Васильківського форпосту, а рівночасно й усієї дистанції (пограничних форпостів цього району) стояв переважно секунд або прем'єр-майор, іноді підполковник.

А саме, 1729-го р. ми бачимо тут секунд-майора Дубровського ⁹⁾, 1730 р. с.-м. Христофора Ертмана ¹⁰⁾, в 1730-х (до 1737-го і, потім, 1739 р.) майора Філатова ¹¹⁾, 1737 р. майора Беклемішева ¹²⁾, 1739 р. секунд-майора Горно-

¹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1293, „о причиняемых стоявшими на квартирах в Васильковѣ солдатами Енгемоланского полку жителямъ обидѣ“. 1717 р.

²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1450, „об опредѣленіи пѣхотному Суздальскому полку винтеръ-квартирою стоятъ в м. Васильковѣ“. 1734 р.

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1617, „о приключеннихъ Васильков. обывателямъ от подкоманд. Рижского полку... солдат обидяхъ“. 1742 р.

⁴⁾ Ibidem, арх. 209 і зв. ⁵⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2176, „об устройкѣ в м. Васильковѣ при козачей командѣ для старшины 2 покоевъ“.

⁶⁾ К. Ц. Ар. давн. акт, від. старих справ XVIII в. (Київ. Г. К.) справа № 10717, „дѣло о находящихся на форпостах Васильковской дистанціи...“ 1763 р.

⁷⁾ К. Ц. Ар. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Київ. Г. К., спр. № 10775, „рапорт Васильковского форпоста о числе караульных команд“.

⁸⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3072, „об отводѣ находящейся въ м. Васильковѣ малор. козачей командѣ... квартир“. 1766 р.

⁹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1793, вищенаведена.

¹⁰⁾ Там-же К. Ц. Ар. давн. акт., в. стар. справ. XVIII ст., № 15197.

¹¹⁾ Лавр. Арх., вочч., спр. № 1463 (вищенавед.) і К. Ц. А. давн. акт., в. спр. XVIII ст., спр. № 6717. ¹²⁾ Лавр. арх, вочч. спр. № 1480 (вищезгад.).

стаєва ¹⁾, 1742 р. секунд-майора Кісельова ²⁾, 1743 р. прем'єр-майора Сінельнікова ³⁾, 1744 р. майора Кульнева ⁴⁾, 1745 р. секунд-майора Тарапанова ⁵⁾, в 1747 році майора Немцева ⁶⁾, 1749 р. пр. майора Федора Тарпанова ⁷⁾, 1750 р. майора Василя Горбакова ⁸⁾, 1761 р. підполковника Шмакова ⁹⁾, 1761 р. секунд-майора Гущина ¹⁰⁾, 1763 р. підполковника Сінельнікова ¹¹⁾, 1764 р. підполк. Паніна ¹²⁾, 1765—6 р. с.-майора Бочкова ¹³⁾, 1757 р. секунд-майора Ромадина ¹⁴⁾, 1768 р. секунд-майора Миколу Воейкова ¹⁵⁾, 1769 р. підполковника Кушельова ¹⁶⁾, 1770 р. секунд-майора Корнілова ¹⁷⁾, 1772 р. знов секунд-майора Ромадина ¹⁸⁾, 1775 р. секунд-майора Михайлова ¹⁹⁾, 1778 р. секунд-майора Шультица ²⁰⁾.

На початку ХVІІІ ст. начальник форпосту посідав цей уряд довгий час, може іноді десяток років, але це призводило до того, що такі начальники вважали себе в Василькові як удома й відповідно до цього поводитися. Це викликало певні сварки й скарги людности та Лаври, наслідком цього на початку 1740-х років київський губернатор Леонтьєв наказує надалі, за прикладом начальників козачої команди, і начальників форпосту часто змінити (рівно-ж і інших офіцерів цієї команди) ²¹⁾; можна гадати, що їх змінiali загалом щорічно.

Як ми бачили, чималу частину залоги становили козаки (виборні). Тут ми бачимо козаків Київського й Переяславського полків 1725 р. (про це ми вже згадували), 1742 р. Київського й Ніженського ²²⁾, 1749 р. козаків Чернігівського полку ²³⁾, 1766 р. козаків Переяславського ²⁴⁾, в 1770-х р. Ніженського. На чолі їх стоїть іноді хоружий, іноді писар полковий ²⁵⁾, а часто навіть і сотник ²⁶⁾, чи бунчуковий товариш.

¹⁾ Там-же, спр. № 1508 (вищезгад.).   ²⁾ Там-же, спр. № 1617 (вищезгад.).   ³⁾ *ibidem*.

⁴⁾ Там-же, спр. № 1683 (вищезгад.).   ⁵⁾ Там-же, спр. № 1274 (вищезгад.).

⁶⁾ К. Ц. А. давн. актів, в. стар. справ. ХVІІІ ст. (К. Г. К.), спр. № 5780.

⁷⁾ Рукоп. відділ В. Б. У., п. в. докум. № 3785.

⁸⁾ К. Ц. А. давн. актів, в. стар. спр. ХVІІІ ст., спр. № 12427.

⁹⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. ХVІІІ ст., спр. № 4515, „рапорты начальников форпостов“.

¹⁰⁾ Андриєвскій, Матеріали для історіи Южно-русского края в ХVІІІ ст., с. 391.

¹¹⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. (К. Г. К.), спр. № 4515, спр. № 12459.

¹²⁾ *Ibidem*.   ¹³⁾ *Ibidem*.

¹⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2865, „по рапорту Васильк. управителя“.

¹⁵⁾ Там-же, спр. № 3945, „об отводѣ сѣнокосов...“.

¹⁶⁾ Там-же, спр. № 3206 (вищезгад.).

¹⁷⁾ Там-же, № 2865, „по рапорту Васильк. управителя...“.

¹⁸⁾ *Ibidem*, а також спр. № 3331.   ¹⁹⁾ *Ibidem*.

²⁰⁾ *Ibidem*, а також спр. № 5634, К. Ц. А. давн. акт., ф. К. Г. К., „по рапорту сек. м. Шультица...“.

²¹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1683, „по представленію Васильков. Городничего иер. Максима на майора Кульнева“. 1744 р.

²²⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. ХVІІІ ст., Ген. Військ. Канц., № 17078, „о командированіи бунч. тов. Скоруппы в Васильков. форп.“... 1742—43 р.

²³⁾ Андриєвскій, Ист. мат. в. 4, с. 94—99.

²⁴⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. ХVІІІ ст., (К. Г. К.), спр. № 10775, „рапорт с Васильковского форпоста о числе караульных команд“.

²⁵⁾ К. Ц. А. дав. акт., в. стар. спр. ХVІІІ ст. (К. Г. К.), спр. № 5634, „по рапорту секунд-майора Шультица“.

²⁶⁾ К. Ц. А. давн. акт., від. спр. ХVІІІ ст. (К. Г. К.), спр. № 8276, о воровствѣ сотникомъ Лысянскимъ у жителей мѣстечка Василькова разныхъ вещей“.

Напр., 1741-го року бунч. тов. М. Стороженко¹⁾, того-ж року полковий хоружий київський Ів. Лягур, 1742-го р. бунч. тов. Іван Скоруппа, 1743-го р. полк. хоружий Переяславський Стефан Ілляшенко²⁾, 1753 р. сотник Кролевецький, 1754 р. сотник 3-ої сотні полкової Ніженської Лахневич³⁾, 1760 р. полковий хоружий Ніженський Клецун, або Клецунов⁴⁾, 1764—5 р. Ніженського полку сотник Юрій Сердюк⁵⁾, 1765-го р. полк. хоружий Ніженський Кадигроб⁶⁾, 1769 р. військ. тов. Данило Граєвський⁷⁾, 1770—71, 1773—75 і 1777 р. сотник Заньківський Лисянський⁸⁾, в початку 1776-го р. сотник Борзенської сотні Ніженського полку Семен Паютин, а наприкінці цього року сотник Івангородський того-ж полку Іван Григоровський⁹⁾, і т. и.

Треба сказати, що начальник форпосту иноді міг зловживати своєю посадою, пропускаючи осіб, яких він пропускати не мав права. Взагалі йому доводилося бути дуже уважним і енергійним, щоб добре виконувати покладені на нього функції; за легковажне ставлення до справи звичайно суворо карали, як напр., було 1739 р. з майором Філатовим, що його за легковажне відношення до своїх обов'язків наказано звільнити¹⁰⁾.

Хоч безпосередньо залежав форпост і залага від Київського губернатора й коменданта, але в часи поновлення гетьманства (напр., Розумовського) за найвищу інстанцію, можна думати, був гетьман; до нього й зверталися по остаточне розв'язування форпостних справ. Вказівок-же на те, що в часи управління Малоросійською Колегією цю ролю щодо форпостів виконувала вона, — ми не маємо. Залежність форпостів від гетьмана призводила до того, що навіть російське начальство їх всяково намагається йому догодити. Так, напр., коли 1761-го року до К. Розумовського їхав з Варшави на службу доктор Дуфай з двома „лґкарями“, начальник Васильківського форпосту не тільки поставився до нього з великою пошаною, але ще й позичив йому великі гроші і послав з ним салдата за провідника до самого Глухова¹¹⁾.

Становище козаків у форпості загалом було досить погане, — далеко гірше, напр., аніж російських салдатів. Тимчасом як ті жили в казармах, а для їх потреб, майна та запасів, харчів і т. и. часто реквізувалися різні будинки у монастиря¹²⁾, козацька залага, що була досить таки численна (бо

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1480, „о заперещені в м. Васильковѣ никому из живущих... шинковать“.

²⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Генер. Військ. Канц., спр. № 17078, „о командированіи бунч. тов. Скоруппы...“.

³⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 1480 (вищезгад.).

⁴⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2335, „о устроенных кирпич... заводах“.

⁵⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3063, „по репорту Васильк. управ...“.

⁶⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3072, „по письмен. Киев. Губ. Канц. сообщеніи“.

⁷⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3945 (вищезгад.).

⁸⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3320, „по донош. Вас. управителя... о поворов. вещах“.

⁹⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Киев. Губ. Канц., спр. № 5660, „по рапорту Нежинской полк. канц.“.

¹⁰⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр., спр. № 6777, „дѣло о провозѣ соли...“.

¹¹⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 9565, „о приехавшихъ к Васильковскому форпосту изъ Варшави докторѣ Ивану Дуфай, фершале и двухъ служителяхъ и пяти человекахъ фурманщикахъ, которые слѣдовали до Глухова“.

¹²⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 2640, „по письмен. сообщеніи.. об отводѣ в Васильковѣ амбара“, або № 1571, „о занятіи въ Васильк. Лаврской клуни“, і т. и.

з неї, напр., завсіди давано варту посланцям у Туреччину, — до Бендер), помешкань жадних довгий час не мала. Як доносив ніженський полковий хоружий Клецун 1757-го року до Київ. віце-губернатора Костюріна, що повідомив про це Розумовського, старшина козака живе в хаті у обивателів, разом з господарями її, а козаки живуть у землянках та куренях, від чого дістають чимало хороб. Костюрін пропонував наказати, щоб збудували хату на два покої для старшини, велику хату для козаків і стайню для коней. Для цього ліс мали взяти монастирський, що його мали нарубати тамтешні обивателі. Розумовський цілком погодився з цим проектом і наказав подбати про його виконання Київському полковникові Юхимові Дараганові. Хати справді збудували, але крити їх було нічим і так вони стояли до 1758-го року, аж поки знов порушили цю справу, бо треба було покупити гонту на дах, заліза на пічки, скла на вікна, то-що. Розумовський наказав асигнувати на це гроші з „м'яючихся при том полку (Київському, С. III.) остаточных от препровожденія на указанных консистентовъ комисарских збору денегъ“¹⁾. Цеглу-ж для пічок наказано було наробити на Васильківській лаврській цегельні²⁾.

Але й цей свій будинок козаки мали недовго. Вже 1765 року було наказано цей будинок віддати під митницю, бо давніший її будинок цілком для цього непридатний — старий, малий, то-що; збудувати-ж новий будинок неможливо, бо, не вважаючи на всі публікації, ніхто на себе цього взяти не хоче. Козацьку старшину переводять тепер (вже 1766 р.) у будинок кол. митниці, а козаків розквартировують на помешканнях у обивателів (на це реквізують 81 помешкання для 102 козаків)³⁾.

В новому будинкові козацькій старшині очевидячки було невідгодно і тому один з її начальників, що командує козаками в 1770-х роках, сотник Дем'ян Лисянський виходить з цього становища тим, що 1770-го року захоплює будинок васильківського дячка Якова Здебського. Спочатку він оселяється з ним, потім примушує його переселитися до школи, а нарешті остаточно привласнює собі цей двір⁴⁾.

Окрім важких умов перебування у місті, терпіли козаки ще дуже від важких праць. Піддержання форпостів, що являли собою здебільшого хати оточені палісадами, з вежею й рогатками⁵⁾, вимагало багато праці і, головне, лісових матеріялів; потребували їх і нові форпости та рогатки, що їх увесь час будується у великій кількості. На ці роботи й уживано переважно козаків. Напр., 1766-го р. козаки Переяславського полку виготовляють на форпости й рогатки ліс (бруси, рогатки, дошки, то-що); у Козиному розі було таких козаків 260 чоловіка, в Стаєцькій дистанції 61 козак і т. и.⁶⁾.

¹⁾ Лавр. арх., вочч., № 2335, „о устроеном... при Васильковѣ на Лаврской землѣ кирпичном заводѣ“.

²⁾ К. Ц. Арх., давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), № 3018, „о постройкѣ жилых изб для караульныхъ команд на Васильковском форпосте“. Порівн. Лавр. арх., вочч., спр. № 2176 (вище цитувалася). ³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3072 (вище цитувалася).

⁴⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3315, „по рапорту Васильковского управителя Иеромонаха Выталия о дозволеніи купить таможенѣ объѣзчику... въ дячка... Якова Здебского дворѣ“.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10775, „рапорт с Васильковского форпоста о числе караульныхъ командъ“.

⁶⁾ Ibidem.

До того багато терпіли козаки у Василькові через зловживання в харчовій справі, через це козаки не мали за що жити і мусіли, як згодом признавався їй їх начальник ¹⁾, харчуватися жебраним хлібом.

Важко було козакам і годувати коні. Хоч Лавра мала приділяти їм сіножаті в Васильківських монастирських дачах, як було, напр., 1755 року ²⁾, але це траплялося не завсіди. Через те козаки виходили з цього становища так, що косили сіно біля карантинного будинку, але в 1768 році землі мало не до самого паркану були зорали обивателі ³⁾. Правда, на скаргу начальника форпоста Лавра наказала приділити козакам сіножаті, але це, здається, здійснено не було, бо козаки й далі дістають сіно, переважно крадучи його на обивательських сіножатях ⁴⁾. Тому 1744-го року вийшов новий конфлікт і в цей раз Лавра заявила просто, що в неї сіножатей у Васильківських дачах мало і дати їх козакам вона не може. Вона заявляла, що форпостні козаки, що стоять на кордоні, накошують на нейтральній 12-сажневій прикордонній смузі до 1.000 копен річно й продають їх. Лавра пропонує це сіно повертати на годівлю коней і в Василькові. Проте уряд з цим не згодився й наказом Військової колегії примушував Лавру сіножаті козакам приділяти ⁵⁾.

Васильківська митниця давала скарбові великі прибутки, але через те урядові було досить важко захопити ці митні збори до своїх рук. Як вище зазначалося, збирала погребельне (мостовщину) з краму, що його везли купці через Васильків, на свою користь Лавра, яка довго вперто боронила це своє право. Їй пощастило відборонитися від першого наказу 1722 р. про індуктний збор (Малоросійської Колегії), і поясненням 1723-го року Васильків було виключено з списків міст, де його можна було збирати ⁶⁾; але царський наказ 1737-го року жадних вийнятків не робив і, не вважаючи на довгий опір Лаври і допомогу декого з членів Малоросійської Колегії, їй усё-ж довелося цьому наказові скоритися (1747 р.) ⁷⁾.

Митні збори в перші часи звичайно віддавано на одкуп. Так у 1740-х роках їх мав Київський і Ніженський індуктор Тернавіот, 1752-го року їх узяв на одкуп від гетьмана Розумовського на 6 років у цілій Гетьманщині сотник Глинської сотні Лубенського полку Антін Крижанівський ⁸⁾.

Правда, з певністю сказати, де збирали це мито, у Василькові чи в Києві, — важко. Але саму митницю, як таку, засновано в Василькові вже 1754-го року ⁹⁾, відколи вона вже й існує мало не до кінця століття.

¹⁾ Див. Андриєвскій, Васильковская таможня и городничіе монахи. Киев. Стар. 1883 р., кн. I, с. 196.

²⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 2002, „поточніе ведомства Васильков. разные“. 1755 р.

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 3496, „об отводѣ в Васильковѣ... для накошенію к продоволствію козаких лошадей сѣна“. ⁴⁾ Ibidem. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1274 (вищецитов.).

⁷⁾ Ibidem. ⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1929, „по письменнимъ К. Г. К. сообщеніямъ об отводѣ до устроения в м. Васильковѣ пограничной таможиѣ таможеннымъ управителямъ... квартиру...“. 1754—1764 р.

Ця митниця оглядала крам, що його везли з Росії чи у Росію, та збирала мито. Зокрема доводилося стежити, щоб не вивозилося з Росії деякий заборонений крам і, головне, золота та срібла (як у грошах, так і в виробах, посуді, то-що). Заборонялося, напр., вивозити ревень инакшим шляхом як тільки через порти Росії, соболів, що їх куплено в Росії, то-що¹⁾. Для цього крам уважно оглядав директор митниці і, головне, тарифник або цолнер.

Купці з усіх сил намагалися обійти ці розпорядження, силкуючись обплисти форпости вгору Дніпром, або передати крам через когось з службовців форпосту, митниці, карантину, то-що²⁾.

На чолі митниці стоїть директор. Від цього директора залежало мало не все провадження справи на митниці. Часто такий директор зловживав своїм становищем, возячи свій крам через митницю без мита, пропускаючи за хабарі крам чужих купців без мита, або забираючи мито на свою користь. Так, напр., було з директорами Васильківської митниці калузькими купцями Ланіним і Карасьовим, що дуже зловживали своєю владою і на початку 1770-х р. були заарештовані³⁾. Бувало також, що й директор збирав зайве мито, — на свою користь поверх певних норм (робили таке і вищезгадані директори); не дурно 1764-го року скаржилися на це київські міщани, і, як доводить слідство, небезпідставно⁴⁾.

Васильківська митниця давала скарбові, як згадано, великі прибутки. Не гадаючи зупинятися на справах митних, наведемо лиш невеличку ілюстрацію. За березень 1765 р. зібрано — 2.808 крб. 36 к.; за квітень 1765 року всього у Васильківській митниці — 3.288 крб. 17³/₄ к.; за червень того-ж року — 5.385 крб. 44 к.; за липень — 10.679 крб. 32 к.⁵⁾

Службовці митниці, як і козацька залога, довший час жили без власних помешкань, бо при митниці помешкань не було. Директор і службовці митниці, — деякі в чині обер-офіцерів, наймали кімнати у приватних мешканців і жили без великих вигід. Навіть служники, що мали бути весь час при митниці, жили дуже далеко від неї. Таке становище завдавало багато клопоту проїжджим купцям, яким доводилося йти розшукувати служників, щоб здати крам для огляду, то-що. І що хоч ще 1754 року, коли засновано митницю, Сенат наказав Київ. Губерн. Канцелярії збудувати будинок, але це переведено в життя не було. Не дурно тому ще 1764 р. служителі митниці скаржаться, що вони не мають помешкань, а Лавра не дає їм його у своїх підданих, як мала зробити⁶⁾. Київ. Губ. Канцелярія, правда, суворо наказує

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., (К. Г. К.), спр. № 27, 1747 р., „об арестованных на Васильковскомъ форпостѣ у приказчика грека Афанасія Николаева... соболяхъ, корнѣ ревенѣ, юфтѣ и денгахъ червонныхъ золотыхъ и турецких левов“. ²⁾ Ibidem.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., (К. Г. К.), спр. № 10424, „учрежденной в Кieve по Васильковской таможене о ущербе казенного интереса Комиссии“ та инш. спр.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 13833.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 932, „15 протоколь Губерн. Канц. соединенныхъ съ приказами: о приемѣ денежной казны съ таможенъ и заставъ Васильковской, Кременчуцкой...“.

⁶⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1929, „по письмен. К. Г. К. сообщеніям...“. 1754—1764 р.

Лаврі відвести квартири, але радикально справи це не розв'язує. Тому 1766 р. (наприкінці року; через те цей будинок у Рум'янцівський опис не потрапив) директор митниці Туфанов збудував власним коштом будинок ¹⁾ (за 1.300 крб) і в грудні того-ж року поселився там з деякими найпотрібнішими йому службовцями. На початку-ж січня 1767-го року він удається до київського генерал-губернатора Воейкова, прохаючи, щоб той повернув йому витрачені кошти.

Будинок цей було поставлено коло того місця, де мали будувати нову митницю. Але тепер її ще не будують, а натомість, за наказом Комерц-Колегії, було ремонтвано двір і будинки, що їх приділяла Лавра для козачої старшини у м. Василькові ²⁾, і зроблено там митницю. Тепер з'явилися нові комбінації. Сенат забажав, щоб у цей будинок переведено директора митниці, а в новому директорському домі, дуже великому, де була сила комор, клунь, стаєнь і т. и., було зроблено митницю. Директор як міг боровся проти такого рішення і в результаті з'явилася цілком нова комбінація; вся справа нарешті окошилася на козацькій старшині. У будинок кол. митниці, будинок монастирський, цілком зогнилий і старий, про який сам директор (Болтин) писав, що дощ вільно протікає через діри в даху і леє на папери ³⁾, перевели як, вже згадувано, „малоросійських старшин“ з їхнього двору, порівнюючи, недавно збудованого; двір-же цих старшин забрали під митницю і добудували там казенним коштом хати для цолнера, стемпельмайстра та служників. Побудовано було теж деякі комори. Діставши отак мало не нову митницю, вирішили митниці вже не будувати, і гроші на це відкладені обернено на будівництво нового карантинного дому. Треба сказати, що це вирішення житлової справи не до краю розв'язало, бо об'їжджачі митниці й далі приміщення не мають, і ще 1771 р. з них 28 живуть у обивателів ⁴⁾. Але зате директор своє помешкання відвоював, повернено йому й ті, що витратив, гроші ⁵⁾.

Карантинний будинок являв собою щось подібне до готелю, де зупинялися проїжджі, вичікуючи термін карантину. Заведено його було, вважаючи на різні інфекційні хвороби та епідемії, що дуже часто траплялися в Туреччині і звідти, через Польщу, могли перейти й до України з Росією. В часи-ж, коли жадних епідемій у Туреччині не було, карантину все-ж відкидати не було рації, по-перше через те, що в карантині легше було оглянути крам купців для стягнення мита, по-друге тому, що карантин давав чималі прибутки. Що-до першого, то для огляду купецького краму до карантину призначається навіть спеціального фактора (1745-го року від Київського й Ніженського індуктора Тернавіота, 1749-го року від сотника Крижанівського одкупника і т. и.) ⁶⁾.

¹⁾ До справи додано чудово виконаний план двору і будинків, що вражають своїми розмірами і кількістю.

²⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3072 (вище цитувалася).

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12717.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 3250; „о покрытїи казной расходов понесенных директором Васильковской пограничной таможи Туфановым при постройке директорского дома в Васильковѣ“. 1767—69 р.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 3315 (вище цитов.).

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1274 (вище цитувалася).

Раніше, на початку XVIII ст., спеціального карантинного будинку не було. Купці, що перечікували карантинний термін, зупинялися чи у Василькові, чи ще в польському селі Митницях¹⁾). Але це тягло за собою певні зловживання. Найчастіше купці їхали вперед, зголошувалися про карантин і їхали відбувати його в с. Митниці. Коли-ж дійсно надходила їх торговельна валка, то час карантину звичайно вже мало не закінчувався, і іноді другого-ж дня можна було їхати в Київ²⁾). Щоб уникнути цих зловживань, генерал-фельдмаршал фон-Мініх наказав 1740 року збудувати карантинний будинок. Його й було збудовано за Стугною, на шляху з Польщі до Василькова. До нього прирізано й дільницю сіножати, для годівлі коней купецьких валок³⁾).

Карантинний будинок у перші часи віддається в одкуп різним підприємцям, переважно грекам⁴⁾). Так 1741-го року цей будинок здається „родимцу турецькому“ (македонцеві) Янові Кацелі на 5 років⁵⁾). Далі 1746-го року, вкупі з ніженським греком Анастасієм Клицею, Ян Кацела відновлює контракт знов на чотири роки⁶⁾). Першого разу він мав платити 2.505 крб. за 5 років, себ-то 501 крб. річно. Другого разу — 602 крб. річно. Як бачимо, суми чималі. Нарешті, 1750-го року карантинний будинок було здано в одкуп надвірному радникові Юрієві Томазинові на 4 роки за платню вже 700 крб. річно⁷⁾). Правда, зате було видано наказа, щоб усі купці їхали в цю місцевість тільки через Васильківський форпост⁸⁾). Проте 1759-го року одкуп знов переходить до рук греків, а саме першого березня цього року карантинний будинок віддається ніженським грекам Іванові Маркову та (Марковому помічникові, чи співвласникові) Зафіру Фоеуджоулю, на чотири роки з платежем 612 крб. річно⁹⁾), себ-то майже стільки, скільки платили й попередні одкупники греки перед Томазином. Очевидно суму, що її платив останній, сплатити одкупникові, — залишаючи чималий прибуток і собі, — реальних можливостей не було. Ці-ж греки беруть в одкуп карантин і в пізніші роки (з 1763 на 1767) за 630 крб. річно, але реально закінчується їх оренда 1766-го року, бо один з компаньйонів вмирає, а другий не цікавиться цією справою¹⁰⁾).

Що-до грошей, які платили одкупники карантинного дому, то їх витрачалося звичайно на оплату рейтарів та офіцерів-кур'єрів до Царгорода: на їх утримання дорогою і конвой до Бендер. Це коштувало недешево, бо конвой був чималий; напр., у січні 1746 року оплачувалося утримання стількох людей: поручника і перекладача, 2 толмачів, 2 рейтарів і 50 козаків¹¹⁾).

¹⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ карантинному Васильковскому дому земля“ 1747 р.   ²⁾ Ibidem.   ³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Чи не свідомо віддавалося карантинний будинок грекам, що знали турецьку мову і могли розуміти турецьких посланців та кур'єрів з Туреччини, що їхали звичайно цією дорогою.

⁵⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ карант. Васильк. дому земля“.

⁶⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 4013, „счеть 1746 г. К. Г. К. зборной по контрактамъ за откупъ казенного карантинного дому денежной казны“.

⁷⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1762 (вище цитована).   ⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 13475.

¹⁰⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. Малорос. Колегії, № 16175 від 1766 р., постановою про оголошення про передачу на одкуп карантинного дому.

¹¹⁾ Ibidem, спр. № 4013, „счет 1746 г.“.

Хоч іноді дозволялося, відбуваючи карантинний режим, жити не в самому карантинному будинкові, а в приватному приміщенні, в нечисленних дворах по той бік Стугни (як робив, напр., толмач резидента Обрезкова 1753 р.)¹⁾; але брак там житла, невідповідність його, а так само брак харчів, примушував проїжджих селитися в самому карантинному будинкові. Через це він мав давати чималий прибуток. Цим проїжджим доводилося довгенько проживати в ньому, платячи за приміщення, а так само і за харчі, опал, то-що, як рівно й за простій краму, порядні гроші. Навіть за челядь, селян, фурманщиків і т. и. плачено чимало, значніші-ж особи давали, безперечно, ще більший прибуток. Переглядаючи рахункову книгу цього будинку за роки 1765—67, ми бачимо, що в часи, коли не було якихось значніших проїжджих (тоді прибуток на багато підвищувався), все-ж карантинний будинок давав пересічно на місяць 130—263 крб. валового прибутку, себ-то 1.460—3.156 крб. на рік²⁾. А до того це був, як ми сказали, прибуток з простих людей, а в карантині сиділи й купці чужоземні, та ще й по 6 тижнів³⁾, і навіть посланці як чужоземні, так і свої, — від російського резидента в Царгороді⁴⁾.

Так, напр., у карантині пробував з 20 липня до 24 серпня 1759 року татарський посол казнадар ага Осман з челяддю, що їхав від хана Хадрей-Герая(?) до Росії. Підчас його перебування у карантинному домі на саме його харчування що-дня витрачалося спочатку по 50, далі 61¹/₂, а наприкінці 64 і навіть 65 копійок на день. Купувалося йому пиво, горілку, баранину, масло коров'яче, крашанки, булки, курей, качок, соли, пшона, овочів, квасу, свічок, то-що. Всього було витрачено на його харчування 21 крб. 58 коп.⁵⁾.

Великі можливості визиску призводили до того, що одкупники збільшують свої прибутки часто незаконними засобами. Особливо відзначалися в цій галузі відкупники-греки, зокрема Ян Кацела. Вони сильно збільшують податки з подорожніх. Не дурно 1747-го року купці подорожні скаржаться на таке підвищення карантинних зборів з них; вони зазначають, що раніше бралось за простій караванів у карантині 1 крб. від каравану, а окремо від бути вина— 50 коп.⁶⁾. Тепер-же відкупники беруть за витримання карантину 3 крб. 60 коп. від воза, а від бути вина 3 крб.; окрім того вони беруть і за постій самих подорожніх (за помешкання), з купців — 65 коп., з челядника — 40. Харчі-ж,

¹⁾ Лавр. Арх., вотч., спр. № 1903, „о пропаломъ безвѣстно съ квартиры Василькова жителя Бѣлоусова резидента Обрезкова толмачѣ...“ 1753 р.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2482, „рашотная книга по содержанию в Васильковском карантинѣ и отправлению в Киев чужестранцев визванных из-за границы полк. Филиповичем“.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2902, „о прибывших на Васильковский форпост греках изъ Яссы“.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10787, „о прибывших от резидента Неплюева в Васильков курьерах и доставке по назначению привезенных ими пакетов“ 1748 рік.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2464, „10 журналовъ Губ. Канц., о выдаче прогонныхъ денегъ для офицеровъ отправляемыхъ въ Константинополь и Крымъ...“.

⁶⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 1762, „о принятой къ Карантин. Васильк. дому землѣ“ 1747 р.

напої та їжу для коней відкупники продають дуже дорого й забороняють купувати на стороні; через те, коли на торгу віз дров коштує 5 коп., відкупники беруть за нього з подорожніх—30 коп., і т. и. Купці починають, оскільки можуть, минати Васильківський карантин і загрожують, що зовсім не їздитимуть¹⁾.

Подібну скаргу 1750-го року (у травні) Київський Магістрат подає Колегії Чужоземних справ. У ній зазначалося, що за силою царських указів та грамот кийвських міщан звільнено від усяких податків у карантині, та взагалі указом Ганни Іоанівни 1730-х р. погребельне скасовано. І справді раніш з них у Василькові нічого не збиралося. Але як почали орендувати Васильківський карантин греки, а саме Ян Кацела, то він став брати й погребельне, й мито, й мостовщину і т. и. Беруть як з купців, що їдуть з Росії, так і з тих, що повертаються туди, зокрема з Волощини (напр., з бути вина 1—2 крб.), і не випускають з карантину, аж поки ті заплатять²⁾.

Під цими вимогами розуміти мито, як називає іноді скарга, безперечно, не можна. Мито мала право збирати лиш митниця. Тут треба вбачати платню за перебування краму в карантині підчас сидження там купців, але, безперечно, така платня, та ще й остільки висока, це було, як ми казали, зловживання, яке чинили відкупники, щоб збільшити свій прибуток.

Скарги купців і Київського магістрату мали деякі наслідки. Нової умови з Кацелою вже не складено, а здано натомість карантинний будинок того-ж 1750-го року надворному совітникові Юрію Томазину, — хоч як ми бачили, очевидно, він не спромігся довго його орендувати. Він мав платити, як вже згадано, суму вищу за попередню одкупну платню, а до того він мав брати за постій лиш у розмірі, в якому бралось раніше, і з тих, з кого можна брати. Що-до харчів, то їх могли купувати переїжджі де хотіли. Як компенсацію за це, уряд наказав проїжджати всім купцям, що їдуть у цю місцевість, виключно через Васильківський форпост³⁾. Цей наказ купці цілковито не додержували, через те урядові довелося його повторювати. Так 14/IX 1758 року Сенат видає нового указа, яким наказується усіх купців з Волощини і взагалі з „турецьких місць“ пропускати виключно через Васильківський форпост, де, до речі, їх має оглянути лікар⁴⁾.

Який був самий карантинний будинок до 1770-х років, ми не знаємо. Але в кожному разі нам відомо, що він був дуже малий, а також незручний і невідгидний. Через це в певні часи, коли переїжджих було дуже багато, або коли відразу наїздила велика партія, карантин їх усіх умістити не міг. Ми вже бачили вище, що в таких випадках подорожні селилися іноді в хатах застугнянської людности, біля карантину, або селилися — високі урядові особи — у лаврських застугнянських будівлях, як от, напр., у шинку. Але іноді й тут не ставало місця. Так, напр., було 1781 р., коли в наслідок війни з Туреччиною дуже багато

¹⁾ Ibidem. ²⁾ А. Андрієвскій, Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков. Киев. Старина, 1891, V, ст. 311—312.

³⁾ Лавр. арх., вочч., спр. № 1762 (вищецит.).

⁴⁾ Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів. Секретні справи відносин до Криму, спр. № 3871.

люду, переважно військового, переїжджало через Васильків. З цього становища вийшли так, що забрали лаврський дворець у Василькові, чого до того часу ніколи не було, і поселили туди проїжджий генералітет і штаб-офіцерів¹⁾.

До речі, тут виникло питання з харчуванням переїжджих. Ті, що стояли в карантині, харчувалися там, але інші мусіли купувати харч на базарі, який бував раз на тиждень. Для того влада забрала найкращий лаврський шинок і віддала його двом російським купцям (Федору Карпову — з Тули, та Заозерському — з Торопецька), щоб влаштувати там „трактир“, де-б переїжджі могли діставати харчі та потрібні їм напої (напр., закордонні вина, яких не було у лаврських шинках). Але Лавра запротестувала, бо у Василькові ніхто окрім неї права тримати шинки не мав; в результаті погодилися на тому, що триматиме цей новий „трактир“ Лавра²⁾.

Та повернімося до карантинного будинку. Як згадано, він був дуже незручний, а до того на 1770-ті роки він цілком став старий („ветхий“) і ніякі ремонти не могли його вратувати. Тому вже 1769-го року ухвалено збудувати новий карантинний будинок, — який десь за цих часів переходить у завідування російської адміністрації (напр., 1771-го року на чолі його ми бачимо „доглядача“ лейб-гвардії підпоручника Чемоданова³⁾), і гроші на це асигнується з сум, що їх, як ми вже згадували, було наготовано на будівлю митниці. Але, очевидно, справа проволікалася, бо 1771 року (25/II) наказом цариці Катерини запропоновано негайно збудувати новий карантинний будинок, великий, — на 500 чоловіка. На це гроші наказувано взяти з Київської Губерніяльної Канцелярії. Збудувати його доручено архітектору Карині (він, до речі, оглядав і складав план будинку директора митниці), що служив за доглядача (а раніше за архітекта, — до скасування такої посади там) у Київському царському палаці⁴⁾. За указом Катерини від 1764 р. для будування казенних будинків мають брати приватних архітектів (бо на державній службі спеціально для будування казенних будинків їх немає) і оплачувати їх як за будування приватних будинків. Тому Карині дали самого авансу 500 крб.⁵⁾.

Будувати почато від початку 1772-го року. У січні цього року взято з київської Либедської цегельні Софійського кафедрального монастиря 20.000 цеглин⁶⁾, а протягом червня, липня, серпня й вересня куповано потрібний

¹⁾ Лавр. арх., воч., спр. № 3331, „о ассигновании на нужное время от г-дина гвардии маіора Шипова... лаврского дворца...“ 1771 р.

²⁾ Ibidem. До речі ціни на харч визначено такі: сіна пуд — 8 коп., чтк. вівса 12 коп., яловичини фунт — 2 к., баранини — 3 к., бульйону — $\frac{1}{4}$ к., хліб житній — 1 к. фунт, соли велика ступка — 5 к., мала $\frac{3}{4}$ к., оцет — 5 к., жири — 12 к. фунт, олія — 16 к. кварта, масла 10 к. фунт, квасу ячного кружка — $\frac{1}{2}$ к., риба осетрина — 8 к. фунт, курка — 10 к., гуска — 20 к., збитень — $\frac{1}{2}$ коп. шклянка.

³⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 1912, „о выдачи бумаги для нужд карантина у Трипольської рогатки, о снабженіи Васильковского карантина одеждой для выдачи ее содержащимся в карантинѣ и порохом для обкуриванія их“. 1771 р.

⁴⁾ К. Ц. Арх. дав. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5781, „о выдачѣ г-ну Архитектору Карину в награждение за строение Васильковского карантинного дома въ шоть того строения 500 р.“. 1772 р. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5771, „о взятюмъ кирпичѣ 20000 с Лыбедского Киево-Софійского Кафедрального монастиря завода в новостроющійся Васильковский карантинный домъ“,

ліс¹⁾. Закуповувано так само чимало інших матеріалів для потреб будівлі, зокрема під кінець будування — заліза²⁾. Закуплено було також багато струментів, можливо не лиш на випадок пожежі, але й для дезинфекції, що, як ми бачили, в ті часи відзначалася чималою простотою і потребувала іноді лиш сірки, води й повітря. Насамперед замовлено Лубенському артилерійському осавулові дві пожежні труби на 60 і 40 крб., причому йому дано 50 крб. авансу. Правда, кінець-кінцем зроблено лиш одну трубу, бо другої осавул зробити не встиг; за рапортом, у нього „приключилась такая сильная горячка“, що він уночі з 1 на 2 грудня того року „невѣдомо гдѣ дѣвался“ (!). Оскільки-ж таких майстрів більш не знайшлося, то, правдоподібно, другу трубу так і не було зроблено³⁾.

Чимало, як ми сказали, куплено й різних пожежних приладдів. Отож, київський міщанин Козир мав зробити „8 вил, 16 крючьев“, і належне число кілець та цвяхів. Куплено-ж: 48 пожежних сокир (по 50 к.), 16 діжок великих дубових (по 50 к.) і малих (по 40 к.), відер соснових 80 (по 7 к.). На щити повсти — 24 куски завдовжки 3 арш., завширшки 1 арш., по 50 к., цвяхів залізних щоб набивати її на рами — 1.500 (6000—90 коп.), ременів — 120 (по 1 к.), канатів — 70 саж. (1 саж. — 1 к.), 24 рами для щитків (по 20 к.), для сокир — 48 тспорищ дубових і кленових трьохаршинних (по 6 к.). Окрім того куплено ще 8 діжок дубових (по 1 крб. 20 к.), 24 ушати (по 22 к.), розпусків нових з колесами (по 3 крб.)⁴⁾.

Що-до засобів, що за їх допомогою боролися у карантинному домі проти бацил інфекційних хороб, яких могли перевезти подорожні з Царгороду, то вони були досить прості. Подорожніх просто обкурювано (можевельником, порохом і т. и., а в пізніші часи сіркою)⁵⁾, а речі їх добре просушувано, провітрювано⁶⁾. Потім, перед кінцем карантинного терміну, переїжджих ще уважно оглядав лікар⁷⁾.

Лікар у Василькові посідав досить самостійне становище. Був він власне при карантині (очевидно його й запроваджується десь на початку 1740-х років), але рівночасно він лікував і форпостних, та й узагалі обслуговував прикордонних військових та адміністрацію. Власне васильківський лікар

¹⁾ Там-же спр. № 5777, „о платеже подрядчику Бирюкову к строению карантинному за разные лѣсные припасы...“.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 5780, „о выдачѣ за купленое для карантинного строения в Васильковѣ желѣзо мѣщанину Левиту 11 р. 75 к. и за доставку 12 р. 33 к.“.

³⁾ Там-же, спр. № 5778. „Договоръ Лубенского артилерійского асаула Рублевского о дѣлѣ в Васильковский карантинъ заливчихъ пожарныхъ двухъ трубъ“.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 1772, „об изготовлении Киево-Подольским кузнечн.-щеховым Козырем для карантин. строения в Васильковѣ пожарныхъ инструментовъ, крючьевъ, виль и проч.“.

⁵⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 10787, „о прибывшихъ отъ резидента Неплюева...“.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 2902, „о прибывшихъ на Васильковский форпост грекахъ изъ Ясць...“.

⁷⁾ Ibidem.

був не тільки місцевий лікар, — він є лікар прикордонний. Він відає усі карантини по пограниччю, не тільки в київській сотні, але й у Ново-Слобідському полку, пізнішій Лизаветчині, а також і на Запоріжжю. Тут на форпостах перебувають „лѣкари“, що підлягають васильківському лікареві, виконують його розпорядження, питають в нього інструкцій, повідомляють його про проїжджих, то-що ¹⁾. Доктор-же визначає і термін карантину в різних місцевостях у різні часи, як звичайні, так і в часи епідемії, як, напр., робить доктор Ломан у 1759 р. ²⁾. Як ми сказали, в сферу діяльності васильківського доктора виходило почасти й Запоріжжя. Так, коли 1760-го року, у грудні, розпочалася на Запоріжжі якась тяжка хвороба, що її занесли чумаки з Криму ³⁾ і від якої, — як доносив кошовий отаман Білицький із старшиною, багато чумаків біля Січи у сильній гарячці померли, — було послано з Васильківського форпосту доктора Ломана ⁴⁾. Він мав узяти з собою двох лікарів („лѣкарей“) на вибір з полків київської залоги та двох лікарських учнів; а в цих полках лікувати тимчасом мають лікарі інших полків залоги. У Васильків-же тимчасом замінити Ломана було призначено лікаря ніженського полку Івана Федосієва. Ломан мав пробути в Січі, аж поки ця хвороба зникне ⁵⁾.

Таким робом ціле пограниччя було власне в компетенції доктора, полкові-ж лікарі мали його слухати і підлягати йому. Це говорить за те, що на доктора до Василькова призначалося людину з великою ерудицією і це був пост, з якого цей доктор міг далеко посунутися наперед. Так воно справді й було; напр., вищезгаданого доктора Ломана указом Канцелярії Медичної Колегії від 8 лютого 1761 року було переведено до Москви на головного доктора при московському генеральному шпиталі. На його-ж місце було призначено доктора того-ж шпиталю Ніка ⁶⁾.

Дбав уряд, очевидно, й про умови життя доктора. За це говорять хоч-би накази про полагодження чи збудування нового докторського дому.

Так 14-го жовтня ми бачимо наказ Сенату про полагодження докторського дому в Василькові, 31 травня 1752 р. наказ медичної Колегії про збудування нового дому, 10 червня 1755-го р. аналогічний наказ від Сенату ⁷⁾. Що й правда, можливо, ці накази й не було виконано, бо 15 травня 1758 р. ми бачимо новий аналогічний наказ Сенату ⁸⁾, але тепер, очевидно, будинок було збудовано, бо 1766 р. у Рум'янцівському Описі про нього згадано, як про нового, себ-то недавно збудованого. До того-ж, очевидно, його було

¹⁾ Рукоп. відділ ВБУ, п. в. документів, справи секретні про стосунки з Кримом, № 3870.

²⁾ Ibidem, спр. № 3885.

³⁾ Як доносив з Царгорода резидент Обрезков, там ця хвороба теж дуже лютує.

⁴⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 8863, „о отправленіи пограничного доктора Ломана із двумя лекарями в запорожскую Сечь для прекращенія оказавшейся тамо опасной болезни“. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 3717, „З указа: 1) из Медицинской Коллегии о назначеніи в Васильков доктора Моск. Генерал. Госпиталя Ника для наблюденія за нераспространеніем заразы...“.

⁷⁾ Андрієвскій, Ист. мат., в. I, с. 181.

⁸⁾ Ibidem.

збудовано таки в цих роках, бо 1777-го року будується новий докторський будинок (для доктора Грабовського), бо старий став занадто поганий ¹⁾.

Наприкінці XVIII ст. Васильків чекали чималі зміни. Так, 1786-го року було секуляризовано монастирські маєтки і між ними й Васильків, 1793-го р. було прилучено Правобережжя до Росії. Наслідком цих двох подій був певний занепад Василькова. Він утрачає своє значіння прикордонного центру, касується митниця, карантин і форпост, падає його і торговельне значіння, — Васильків стає звичайним рядовим містом України. Правда, у 1795-му році повстає думка зробити з Василькова повітовий центр, що справді й переводиться в життя, при цьому всі будинки, як карантинний, митниця і т. и., приділяються під нові повітові урядові місця. Засновується поштова контора ²⁾ і т. и. Але все-ж Васильків, як повітовий центр, не грає такої ролі, як коли він був прикордонним містом, і, гадаємо, можна сміливо сказати, що XVIII ст. для нього було часом найбільшого його значіння й впливу на життя цілої України.

ЧАСТИНА II.

ПОЛІТИЧНІ Й ПОБУТОВІ СТОСУНКИ В ВАСИЛЬКОВІ У XVIII ст.

I.

Як ми бачили, м. Васильків у XVIII ст. був чималим на той час торговельно-промисловим центром. Значна частина його чималої людности торгувала, ремісникувала та взагалі промишляла різними промислами, не тільки в межах міста, але й по-за ним. Окрім того він був і адміністративним центром; тут був форпост, головний на всю цю прикордонну територію (він, так мовити, стояв на чолі цілої т. зв. Васильківської дистанції), тут була митниця й карантин для проїжджих купців та їх краму, тут іноді з'їздилися комісари, — російські й польські, щоб розглядати різні прикордонні скарги, то-що. Коротко кажучи, Васильків відгравав чималу ролю не тільки для цієї території (київської сотні, Київського полку), але, мабуть, й для цілої Гетьманщини.

Але в обставинах такого інтенсивного й жвавого життя цього міста мимоволі повставало чимало суперечок, сварок і непорозумінь між мешканцями його та різними урядовими закладами, як військовими так і адміністративними. До того ці сварки та непорозуміння загострювала ще одна річ: Васильків не був, так мовити, повноправним містом, не мав своїх органів, — ратуши чи магістрату, а був містом панським, монастирським. Через це до безпосередніх мотивів боротьби між міщанами та військовими й адміністративними

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст. (К. Г. К.), спр. № 6126, „Три протокола Губерн. Канцеляр., из них в двух сообщении лѣкаря Васильков. форпоста Грабовского об окончаніи постройки лекарского дома...“, і спр. № 1513, „о денежных суммах Васильков, пограничной тамошни“.

²⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12462.

органами, весь час домішуються й інші: мотиви інтересів Київсько-Печерського монастиря, як власника цього міста. На чолі Василькова стоїть городничий, або управитель, — мало не завсіди з ченців, офіційно будучи для людности за єдину місцеву владу. Але в міське життя втручалися часто й представники військової адміністрації (форпосту), або цивільної, — службовці митниці чи карантину і т. и., або й військові залоги, що стояли в цьому місті чи коло нього, — і в результаті починалися постійні сварки й непорозуміння. З одного боку сам управитель дуже часто кривдив васильківських підданих, з другого боку часто кривдять їх і інші згадані органи. В першому випадкові мешканці часто скаржаться в Лавру, в другому шукають захисту у свого городничого, і той справді обороняє права мешканців міста і, за їхньою допомогою, намагається відстояти їх інтереси, або хоч, принаймні, віддячити чим можна за їхні кривди. І от виникає, як згадано, конфлікт, він усе зростає й зростає, виходить за межі й компетенції міста, часто в боротьбі виступають вже й вищі інстанції, — „Святїйший Соборъ“ Лаври та Київська Губер. Канцелярія або й київський генерал-губернатор, і справа, здебільшого дріб'язкова, часто притягає велику увагу й викликає багато суперечок.

А починаються ці справи, як згадано, здебільшого з дрібниць. Починалася справа, напр., з того, що якась військова чи цивільна влада вимагала від васильківських підданих фуражу або підвід. Городничий суворо відстоював „непідлеглисть“ підданих і всяко противився цим розпорядженням. За те покривджена сторона намагалася відплатити, і, впіймавши лаврських підданих на пачкарюванні чи в якихось прикордонних суперечках з мешканцями Польської держави, притягала їх до відповідальности¹⁾). Городничий їх захищав, дрібні сварки трактувалися як порушення „сусідської з Польщею приязни“, боротьба зростала і ставала якоюсь постійною, традиційною.

Загалом беручи, Печерська Лавра, як в особі городничого, так і вищої монастирської адміністрації, дбала таки за свою підданську людність і всяко відстоювала її інтереси. Навіть у випадках, коли вина підданих була очевидна, Лавра намагається відібрати злочинця під свій присуд, щоб не втратити часом свого підданого цілком. Так, коли мешканця Василькова Достоєвського було впіймано 1744-го року у Білій Церкві на крадіжці коней, і білоцерківський комісар зажадав, щоб з Василькова було надіслано когось для присутності на слідстві, архімандрит лаврський відповів, що він у Польщу нікого не пошле, а нехай цього злодія, як підданого Лаври, пришлють йому для слідства у Лавру чи до Василькова. Цю відповідь генерал-губернатор передав білоцерківському комісарові, але той виконати бажання монастирської влади відмовився, заявивши, що у Василькові ченці могли-б цього злодія відібрати²⁾); очевидно, він не сподівався знайти правосуддя у Лаврського суду, що, правдоподібно, покривав підданих Лаври, чималою мірою тому, щоб не втратити певну робочу силу. Яскраво це видно з іншої справи, коли архімандрит печерський 1750 року намагається відібрати з-під варти кількох заарештованих

¹⁾ Андрієвскій, Городничіє монахи, Київ. Стар. 1883, I, с. 195.

²⁾ Андрієвскій, Ист. матеріали, в. 4, с. 198—9.

підданих васильківських, отверто зазначаючи, що їм треба відробляти „роботизни“, їх господарства руйнуються і т. и. ¹⁾). Хоч загалом, лаврська адміністрація завсіди з усіх сил намагалася відбирати своїх підданих злочинців у своє відання, обстоюючи всіма силами право юрисдикції у своїх монастирських володіннях. Обстоює вона й економічно міць своїх підданих, борючися з кривдами й здирствами військово-адміністративних органів; через це, як згадано, провадиться постійна боротьба й суперечки протягом цілого XVIII ст.

Як ми згадували, васильківський управитель, захищаючи підданих, мешканців цього міста, від утисків інших органів, сам був не від того, щоб збільшити прибутки монастиря, або й свої власні, надмірно експлоатуючи цих мешканців. Скарги людности на цю експлоатацію й утиски управителів ми знаходимо вже в досить ранні часи, в другій чверті XVIII ст. ²⁾), але найбільше їх ми зустрічаємо в документах третьої чверти цього століття. Напр., у роках 1753—1754-их ми знаходимо скарги людности на управителя еромонаха Рафаїла, який кривдив васильківських обивателів, збирав зайві гроші з них, забирав у них під різними претекстами худобу і т. и. ³⁾). Подібні скарги ми знаходимо й на наступника Рафаїла, еромонаха Ананія. Що-до цього городничого, то на нього, поруч з скаргами на поодинокі кривди, здирства і т. и. ⁴⁾), ми знаходимо й серйозніші колективні скарги усіх мешканців міста. Напр., 1761-го року ціла громада скаржилася на нього за запровадження неймовірно важкої панщини ⁵⁾). Він примушував їх працювати багато день без перерви, спочиваючи лиш раз на день (тільки підчас цієї перерви їм дозволялося й їсти), і після цього мало не зараз-же вимагав нової панщини. Тільки подача колективної скарги усіх міщан примусила стати трохи менш вибагливим енергійного монастирського адміністратора, але зменшуючи на короткий час панщину, він усе-ж обіцяє відплатити васильківським обивателям, кажучи, що він ще ними висушить багна й переверне гори ⁶⁾).

Чимало скарг на цього управителя ми бачимо й згодом (напр., 1763 р.) ⁷⁾). Іноді вони досить показові, бо виявляють грабіжницькі нахили городничих. Цікаво, що одна скарга 1761 р. (обивательки Домни Пужчихи) на утиски управителя, викриває один із способів, як він збагачувався: управитель записує в господарські книги лиш частину приросту худоби в монастирському дворі

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., спр. № 12427. „Прозьба архимандрита Києв.-Печ. Лавры Іосифа об освобожденіи изъ под стражи... Васильковских жителей...“ 1750 р.

²⁾ Лавр. Арх., фонд вотч., спр. № 651, „о приключенныхъ Васильковскому священнику К. Быковскому от городничого іеромонаха Іезекііла обидяхъ“.

³⁾ Там-же, спр. № 2005, „о отобраніи Васильковскимъ управителемъ бывшимъ Рафаномъ у Васильковскихъ жителей... деньгахъ“, а також № 2367, „о приключенномъ... Васильковскому жителю бою...“ та ин.

⁴⁾ Ibidem, а також спр. № 2157, „о заборѣ Васильк. жителя Сили Ляхова управителемъ Ананіемъ пожитковъ“, та инш.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2431, „по доношенію Києво-Печерской Лавры поданныхъ Васильковскихъ жителей...“.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem.

(економії), а решту вигодовує там і потім продає на свою користь¹⁾; у даному разі, отже, управитель збагачується коштом не тільки підданих, але й самого монастиря. Треба так само відзначити, що, коли траплялося непорозуміння між війтом і підданими, управитель звичайно ставав на бік першого²⁾; очевидно, він брав якусь участь в утисках війта, — можливо дістаючи від нього певну частину заграбованого.

Але коли Ананія, збагачуючися сам, намагався й якомога більше збільшити прибутки монастиря (підвищуючи розміри панщини), то його наступник еромонах Віталій дбає переважно за себе. Збагатитися він намагається всіма способами, не тільки коштом підданих васильківських, але й цілком сторонніх осіб. Такий приклад ми маємо хоч-би 1767-го року, коли троє киян пограбували купця й один з них зайшов до Василькова. Городничий заарештував його і відібрав заграбовані 96 крб. 50 коп., а щоб залишити ці гроші собі, наказав своїй куховарці вночі звільнити заарештованого, дав йому 50 копійок на дорогу й сказав тікати³⁾. Про це довідався Київський магістрат і зняв справу, в результаті чого Віталій мусів гроші повернути. Проте він постраждав на небагато. Після короткого арешту, поки тривало слідство, його звільнено й гроші з нього стягнуто, а його самого покарано лиш за недбайливість (що відразу не переслав гроші до Лаври), накладено тисячу земних поклонів, після цього його відновлюють на посаді управителя Васильківського⁴⁾.

Загалом, отже, справу було поставлено так, щоб міська громада давала як-найбільше прибутків як монастиреві, так і управителеві. Особливо останній намагався всіма силами зробити так, щоб у жадному разі їм не нести збитків. Навіть у промислових закладах, що безпосередньо залежали від управителя, він намагається зробити так, щоб у разі будь-яких збитків цілком не відповідати. Наведемо відповідний приклад⁵⁾: 1772—3-го років управитель той-же еромонах Віталій ставить шинкарями в міський „трактир“ (якого так звали у відміну від звичайних, простих шинків) двох обивателів васильківських. Вони дістають платню, але за це мають платити за всі збитки (напр., хоч-би за пляшки з вином, що тріснули в льоху і т. и.). Але ці збитки швидко перевищують платню цих шинкарів; напр., приїздить до Василькова Дараган, живе у трактирі, багато заборговує, а тоді виїздить назад до Козельця. Управитель його-ж борг стягує з шинкарів, конфіскуючи все їх майно, худобу і т. и., і посилаючи їх доправлятися збитків від Дарагана у Козелець⁶⁾. Отже, управитель, дістаючи чималі прибутки, намагається застрахувати себе від усяких можливих збитків, перекавши їх на інших осіб, навіть без їхньої

¹⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 2493, „по доношенію Васильк. пограничного доктора Анастасія Ника, Кієво-Подольского жителя Д. Бородаєва и васильк. жительки Домахи Пужчихи, о приключенных им отъ Васильк. управителя іером. Ананіи разных обидяхь...“.

²⁾ Там-же, спр. № 2562, „о причиненномъ якобы Васил. войтомъ... увѣчь“.

³⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3011, „по письму г-на генерал-майора Кієвского обер-Коменданта Якова Елчаннинова“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3468, „Доношеніе подданных Лаврских жителей Васильковских... о забратіи управителем іеромонахом Виталієм их имѣнія“.

⁶⁾ Ibidem.

згоди (бо в даному разі шинкарі мусіли взяти цю посаду з управителевого наказу, а не з власного бажання).

Але коли управителі Васильківські та взагалі Лавр'ська монастирська адміністрація вважали не тільки за можливе, а й за потрібне, обдирати й усяково експлуатувати підданих, то дозволяти іншим експлуатувати й кривдити цих підданих було їм зовсім не корисно: чим більше здеруть сторонні особи й навіть державні органи, тим менш залишиться монастиреві. Через це монастир рішуче обстоює своїх підданих у всіх суперечках. А таких суперечок виникало багато і лаврській адміністрації доводилося весь час боротися. Бували ці суперечки й з духовною владою, іншими монастирями, на ґрунті земельних стосунків, оскільки усі сусідні з Васильковом землі належали монастирям¹⁾. Бувало так, що мешканці васильківські виорювали якийсь клапоть землі, що міг належати не їм, — нагадаємо, що границі монастирських земель на правобережній частині Київського полку були ще на початку XVIII ст. не завсіди певні й виразні. У відповідь управитель тих земель, які зачепили васильківці, вдавався з скаргою, починалася справа; так було хоч-би 1728 р., коли управитель с. Плисецького, Київського Братського монастиря, скаржився, що мешканці Василькова зорали деякі землі підданих с. Плисецького²⁾. Але часто бувало й навпаки, напр., 1744—45 років ми знаходимо аж кілька скарг васильківського управителя на городничого с. Рославич київського Софійського монастиря, що захоплює землі мешканців Василькова³⁾, і т. и. Взагалі, треба визнати, таких сварок поміж поодинокими монастирями в Київській сотні бувало досить багато; хоч, проте, далеко частіше, як ми вже згадували, ми зустрічаємо сварки між монастирями з одного й світською владою з другого боку.

Усі суперечки з світською владою ми своєю чергою можемо поділити на дві групи: суперечки з російськими військами та адміністрацією та суперечки з українськими військами (козаками) й старшиною. Розгляньмо спочатку першу групу.

Багато кривд чинили людності, як і всюди, війська. Ці війська спочатку розміщують у Василькові, а потім, коли на їх місці вже з'являється постійна форпостна команда, — в найближчих до нього селах. Але й в цьому і тому випадках ми весь час бачимо кривди людності з боку військ, здирства, грабування і т. и. Вже 1717-го року салдати Василя Петровича Шереметьєва, що ішли до Польщі і стояли в дорозі деякий час у Василькові, дуже пограбували людноість, на що скаржився городничий Іларіон⁴⁾. Пізніш, 1737—40 років дуже кривдить мешканців Василькова інженір-поручник Малигін з командою,

¹⁾ Див. про це нашу статтю „Київська сотня Київського полку“, Історично-Географічний Збірник, т. II, 1928 р.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1382, „о випаханіи плѣсецкими подданными Васильковской земли“, — тут заголовок не вповні відповідає змістові.

³⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1677, „о зораніи Рославским городничим Васильковской земли“, і № 2057, „о поораніи Рославицким городничим Васильковской земли“ та инш.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1293, „о причиненныхъ стоявшими на квартирахъ въ Васильковѣ солдатами Энгемоданского полку Васильковскимъ жителямъ обидяхъ“.

що фортифікує це місто¹⁾. Подібні факти ми знаходимо й в пізніші часи, хоч і меншою мірою, бо війська тепер тут здебільшого не розквартировуються, а стоїть лиш форпостна команда, що про суперечки з нею ми скажемо трохи далі.

Велике незадоволення викликало зайняття помешкань²⁾ для військ. Розквартировані війська окрім помешкання й дров нічого вимагати від мешканців не могли, але, безперечно, це не завсіди виконувалося³⁾. А до того займалося звичайно не тільки хати підданих, а й будинки господарські монастирські, а так само й шинки. Це особливе викликало обурення монастиря, який тим більше мав цілу низку універсалів і грамот (від гетьмана Скоропадського від 30/VIII 1715 року, від гетьмана Апостола з 9/VI 1731 р., від генерала Кейта 1740-го року⁴⁾ і т. и.) з заборонею брати під постої двори Київ-Печерської Лаври. Через це монастир намагався боротися з такими постоями, і справді, в деяких випадках діставав перемогу. Так при розквартируванні 1734-го року у Василькові Суздальського полку (замість Муромського, що стояв тут досі), Лаврі пощастило дістати від влади наказ звільнити від постою „дворець“ монастирський (т. мовити, центральне економічне управління монастиря), шинки й будинки священиків та причетників⁴⁾. Але цей наказ виконується недовго, бо вже 1738-го року ми бачимо скаргу городничого ероманаха Никодима, що розквартировані війська захопили шинки під мешкання: в одному живе полковник, мекленбурзького полку, в другому інженір, в третьому пастор, в 4—5 поручники і т. и.; ці війська дуже кривдять людність, що через це масою розбігається з міста⁵⁾. 1771-го року війська забирають і самий монастирський дворець, виселивши всіх його мешканців; це було зроблено під тим претекстом, що карантин є замалий, а тепер, підчас війни з Туреччиною, проїжджих є дуже багато, то в „дворці“ треба зробити тимчасово карантин для проїжджаго генералітета⁶⁾. Але характерно, що перший хто дістав там помешкання був начальник Васильківського форпосту, який досі жив у селянській хаті⁷⁾. Не менш рішуче захоплюють війська й інші господарські будівлі Лаври; так за термін з 1741 по 1745 рік було захоплено у Василькові клуню під хлібний магазин, церковний двір під житло, амбар для харчів залоги і т. и.⁸⁾ Головне дошкуляло монастиреві зайняття шинків. В ці часи монастирська влада всіма силами бореться за монополію шинкування у Василькові, на що вона має відповідні грамоти й універсали, і на перешкоді цій монополії як-раз стоять війська, з одного боку сами

¹⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1526, „о починенных инженеромъ порутчикомъ Малигиним Васильковскимъ обивателямъ обидяхъ, бояхъ, и о протчемъ“.

²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1450, „об определеніи пѣхотному Суздальскому полку винтеръ-квартирою стоять въ мѣстечкѣ Васильковѣ“.

³⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., фонд монастирських справ, № 1296.

⁴⁾ Лавр. арх., спр. № 1450 (щойно цит.).

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущих тамо розночинцовъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3331, „о асигнованіи на нужное время от г-на гвардіи майора Шипова для видерживанія разнопереезжающим офицерамъ карантина Лаврского дворца“.

⁷⁾ Ibidem. ⁸⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1571, „о занятіи в Васильковѣ Лаврской клуни и другихъ амбаровъ“.

шинкуючи горілкою, з другого займаючи під житло монастирські шинки й перешкоджуючи монастирському шинкуванню ¹⁾). На цьому ґрунті найчастіше й відбуваються суперечки.

Але й узагалі, як згадано, війська кривдять людність. Наведемо приклад, що є досить показовий. А саме 1742 року у Василькові стоять на квартирах в шинках і обивательських хатах (всього у 41 помешканні) офіцери Ризького полку на чолі з підполковником Язиковим. Ці офіцери та їх денщики страшенно кривдять людність; доходить до того, що на скаргу Лаври Київський генерал-губернатор Леонт'єв наказує їм виступити в їх „лагеря“, але Язиков відмовляється, пообіцявши, правда, припинити кривдження людности ²⁾ (виконано це не було). Інтересні способи покривджень. Здебільшого виникають вони на ґрунті пияцтва. Офіцери заходять до шинку й вимагають безплатно горілки; коли-ж шинкар відмовляється дати, то вони б'ють його, а також і його родину, бешкетують і т. и. Буває що й грабують людність, переважно знов-таки шинкарів, як заможніших, очевидно. Для цього вживають іноді такого способу: офіцери з салдатами обходять вночі шинки, ніби-то вилучуючи повій; вони роблять труси й підчас тих трусів і розкрадають майно міщан ³⁾. А проте трапляється й так, що попросту розбивають комори купецькі уночі злодійським способом. Часто б'ють як міщан (зокрема шинкарів), так і монастирську адміністрацію (напр., шафаря, писаря монастирського дворця, а то й самого городничого) ⁴⁾; зокрема часто це буває, коли ця адміністрація намагається зробити будь-який опір салдатам у їхніх грабунках (напр., вахмістр, який толочив хліб монастирський з собаками, на зауваження про це городничого, побив його і т. и.) ⁵⁾. Характерно, що вища командна влада не тільки не спиняє ці грабунки й бешкети, але й сама поводить не краще. Можна навести хоч-би такий приклад поведження командних осіб: вищезгаданий підполковник Язиков, їдучи у вересні 1742 року до Києва, п'яний побачив священника Васильківської Микольської церкви, що сів жито на своєму участкові. Язиков наказав привести священника до себе, спочатку лаяв його і бив, а потім силоміць напоївши горілкою, посадив до себе в колясці, „на шлетвѣ“ і примусив його до самого села Глеваха їхати й співати „сей день господень, радуйтеся людіє“ ⁶⁾. Узагалі, треба сказати, цей підполковник відзначається якоюсь зненавистю до духівництва; так лає він п'яний найгіршими словами й другого васильківського священника, — Покровської церкви ⁷⁾.

Подібно тримає себе й його наступник, капітан Долгорукий, що стоїть з військом у Василькові 1743-го року. Він власноручно б'є мешканців, — зокрема часто жінок, заарештовує їх без вини і т. и. ⁸⁾.

З інших шкод, що власне зачіпали більше монастир, назвемо поруби, що весь час робить військо у монастирських лісах. Салдати того-ж Ризького полку, стоячи в таборі, вирубали 712 дерев лісу на 242 крб. 40 к. ⁹⁾ (за

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1480 (вищезитована).

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 1617, „о приключенныхъ Васильковскимъ обывателямъ от подкомандныхъ Рижского полку полковника Язикова солдатъ разныхъ обидяхъ“.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem.

⁸⁾ Ibidem.

⁹⁾ Ibidem.

обрахунком городничого). Те-ж саме роблять салдати і інших полків, що стоять під Васильковом, як напр., Ніженського полку 1741-го року, або в кінці того-ж року, — Ярославського полку¹⁾, і т. и.

Але ще більші шкоди робила форпостна команда, що постійно стояла в Василькові.

Конфлікти між монастирем і форпостною командою повстають вже на початку XVIII ст. Салдати захоплюють обивательські підводи²⁾, крадуть майно обивателів³⁾, гвалтують васильківських дівчат⁴⁾ і т. и. Начальники команди звичайно потурають їм, та навіть сами часто роблять утиски обивателям, грабують і всяко кривдять людність. Особливо відзначався цим секунд-майор Кульнев, що стояв на чолі Васильківського форпосту у 1744 році⁵⁾. Спи-німося на цьому епізоді, дуже цікавому й показному, трохи докладніше.

У своїй боротьбі з городничим Максимом, яка провадиться в ці часи, не маючи, очевидно, иншого матеріалу, секунд-майор Кульнев вирішує скористатися тим, що останніми часами в Василькові дуже поширилася розпуста, безперечно не без участі його-ж салдатів. Отож він вирішує обвинуватити городничого в бездіяльності. Це було, очевидно, досить безпідставно; ми бачимо все-ж, як тепер, так і згодом⁶⁾, випадки боротьби городничих з розпустою серед мешканців Василькова, причому чужих розпусників і розпусниць карано привселюдно на тілі й вигонювано з міста. Але безперечно, через надзвичайний розвиток цієї розпусти, надто серед удів, що було, певна річ, результатом діяльності форпостної команди, городничий не міг виявити й покарати може й десятої частини усіх винних. Не дивно тому, що Кульневу, пильнуючи відповідних моментів, пощастило впіймати (в вересні 1744 р.) одну васильківську вдову на факті розпусти з салдатом його залоги; він бере її під варту і ставить вимогу городничому еромонахові Максимові „искоренить“ жінок легкої поведінки, що їх останніми часами дуже збільшилося в Василькові. Оскільки-ж городничий „ничего съ тѣми женщинами не учинилъ, кромѣ какъ одобрилъ и объявилъ, что они де добрые люди“⁷⁾, то секунд-майор звернувся в цій справі до генерал-губернатора. Але губернатор не ухвалив зайвої ретельности секунд-майора і повідомив про цю справу архімандрита Київсько-Печерської Лаври, зазначаючи: „понеже м. Васильковъ вѣдомства вашей превелебности зъ братією, а къ кієво-губернской канцеляріи ничѣмъ не присутствуетъ, и того ради къ надлежащей о вишеписанномъ резолюції передано вашей превелебности зъ братією, а секунд-маіору Кульневу изъ кієво-губернской Канцеляріи предложено, даби онъ означенную жонку изъ-подъ караулу

¹⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1552, „о порубкѣ въ Васильковскій пушѣ состоящими при Васильковѣ въ лагеряхъ драгунскими полками много числа деревни .

²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1393, „о взятой в драгунъ въ васильковскій замок под присмотръ двухъ бочекъ олѣи“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2205, „поточніе дѣла господарства Васильковского“.

⁴⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2430, „по рапорту Васильков. управителя...“.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 1683, „по представленію Васильковского городничого іером. Максима на маіора Кулнева...“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2493 (вищецит.).

⁷⁾ Анд р і е в с к і й, Городничіе монахи, с. 195, Историческіе матеріалы, в. 8, с. 140—141.

освободить и отдашь, кому отъ вашей превелебности опредѣлено будетъ, да и впредь бы до поданныхъ Кіево-Печерской Лавры ничѣмъ не интересовался, но представлялъ бы о томъ вашей превелебности“¹⁾).

Хоч ця справа минула Максимові добре, але вона дуже роздратовала його і він намагається помститися. У жовтні того року він пише скаргу до Лаврського собору на майора Кульнева, що той бере за проїзд через манастирську греблю, поставивши там варту, мито з проїжджих. Бере він також проїжджих підданих васильківських у карантин і наказує тримати там їх доти, аж доки вони йому заплатять „искупъ“, тимчасом як московських купців пропускає без жадного карантину (очевидячки, за гроші). Тримає він у карантині навіть і тих васильківських підданих, що їдуть лиш за кілька верстов по сіль, до того-ж тримає їх по кілька тижнів і випускає, взявши викупу у 1½—2 крб. Салдати страшенно грабують людність. Напр., у одного селянина злодії зламали торговельну комору, господар почув і вибіг з хати; після цього злодії втекли, загубивши салдатського палаша. Коли-ж городничий поскаржився на це Кульневу, то той палаш забрав, а справи так і не розглядав. У інших двох мешканців злодії покрали речі, і частину їх упізнали на одному салдаті та салдатці. У підданого Маляра вночі крав один салдат форпосту; Маляр вибіг і, вихопивши в салдата палаш, поранив його. За це Кульнев, аж ніяк не покаравши салдата-злодія, наказав Маляра заарештувати. У іншого підданого салдати крали кавуни; коли господар вибіг, вони почали бити його киями й попробували йому голову в трьох місцях. Сержант Горностаев з салдатами прийшов уночі до шинкаря і силоміць набрав горілки безплатно. Салдати взагалі б'ють і кривдять мешканців. Сам Кульнев грабує ремісників, зокрема ганчарів, а саме: кожного торгу він посилає салдатів і збирає з них за торгівлю посуд, „нѣби в повинности“, безплатно; через те ганчарі убожіють.

На ці скарги городничого Кульнев власне відповіді не дав. Правда, інцидент з Маляром ще раніш він виставив у цілком инакшому освітленню. А саме він пояснив, що п'яний салдат, вертаючися додому вночі, потрапив помилкою до чужої хати, господар-же цієї хати, Маляр, вихопивши палаш у салдата, поранив його²⁾).

Тимчасом городничий Максим і далі скаржить на Кульнева. 9-го листопада він подає новий рапорт з численними пунктами, що повторювали часті попередні й у годовному були такі³⁾):

- 1) Мешканці скаржаться, що окрім погребельного манастирського збирає величезне мито на греблі й Кульнев.
- 2) З карантину випускає він мешканців Василькова тільки за хабарі.
- 3) Коли з карантину виїздять чужоземні купці і їм потрібні хури, щоб перевозити крам, здебільшого вино, то Кульнев дозволяє лаврським підданим брати ці підряди тільки за хабарі, пересічно 50 к. від фури; всього він за один лиш липень 1744 року взяв у 23 фурманів 26 крб. 20 кп., та окрім того прапорщик на Васильківському карантині взяв і собі з цих-же фурманів—5 крб. 75 к.

¹⁾ Ibidem, ст. 195—196.

²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., .спр. № 1683 (вищецит.).

³⁾ Ibidem.

4) Салдати крадуть і грабують мешканців, а коли їх і зловлять, то Кульнев їх не карає і відмовляється арештувати.

5) Через це салдати і офіцери нічого не бояться, нічого не соромляться, людяність грабують, б'ють і мучать, шинки розбивають, то-що.

6) Кульнев грабує васильківських ремісників, зокрема ганчарів.

Підо впливом цих скарг, а так само й клопотання Лаврського Собору та архімандрита Київсько-Печерської Лаври генерал-губернатор Леонт'єв призначив над Кульневим слідство. Що правда, це слідство, очевидячки, мало характер більш формальний, це показало вже те, як його проваджено. Леонт'єв посилав у Васильків для слідства підполковника Неймана з одним ще капітаном, а Лавра дає й своїх депутатів: економа о. Гервасія і ченців Іоакіфа Максимовича та Варлаама. Але Кульнев опротестовує призначення цих депутатів, оскільки, каже він, вони ставляться до нього особисто вороже, і тому Леонт'єв прохає Лавру депутатів змінити. Але архімандрит Тимофій категорично відмовляється і теж виставляє вимогу негайно звільнити Кульнева з посади, щоб він не міг впливати на свідчення людяности Василькова, користаючи з своєї влади начальника форпосту. Леонт'єв погоджується й на це, але далі починається довга слідча тяганина, без жадних результатів і рішень. Кульнев з усіх сил намагається заплутати слідство, відмовляється ставати на очні ставки з покривдженими, відповідати на питання, і нарешті заявляє, що він хорий. Ченці-депутати уперто повідомляють про це собор і архімандрита, ті настирливо скаржаться Леонт'єву, обвинувачуючи його, що він робить Кульневу „потачки и поноровки“.

Так справа тягнеться до 19 березня 1745-го року, коли її передають військовому судові Київсько-Печерської фортеці. Суд вимагає нових депутатів від Лаври. Але та, постановою собору від 27-го березня, ухвалює нових депутатів не посилати, бо справа й так ясна, депутати й так втратили марно чимало часу, і взагалі вся ця тяганина показує лиш небажання губерської влади виявити справедливість супроти Лаври. Тимчасом, поки тягнеться ця справа, майор Кульнев у червні 1745-го року вмирає. Але військовий суд, з властивим для тих часів бюрократизмом, провадить цю справу й далі, знов вимагаючи від Лаври нових депутатів, щоб надіслано з Василькова до Київля свідків, покривджених, то-що. Натомість Лавра у липні, очевидячки цілком зневірившись в справедливості цього суду, досить різко відповідає, що справа й так давно ясна, а тимчасом тягнеться без кінця-краю, тому Лавра надалі нікого надсилати в цій справі не буде, і нехай суд „впредь болѣ такими... требованіями напрасно утруждать себя не извольт“¹⁾.

У цій цікавій справі васильківський управитель виявив мало рішучості й Лавра не вийшла переможцем. Але бували справи й з цілком протилежними наслідками. Подібний випадок ми бачимо 1769-го року, коли начальник Васильківського форпосту підполковник Кушельов скарживсь генерал-губернаторові Воейкову на вчинки городничого Віталія²⁾. Він писав, що Віталій

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 3206, „о побои в дворцѣ Васильковскомъ съ приказанія управительского васильковскому почталіону Журиленку приключенномъ“.

власноручно побив поштаря; коли-ж Кушельов послав його запитати, чому той б'є непідлеглу йому людину, то дістав лиш різку відповідь, що він і надалі поштаря битиме. На запитання Собору з цього приводу Віталій пояснив, що селянин Книша зловив у монастирському вівсі коней цього поштаря Журиленка і повів їх до монастирського двірця. Дорогою його зустрів Журиленко і, побачивши свої коні, прохав їх йому віддати; коли-ж Книша не згодився, то він силоміць одібрав одного коня й одвів його до поштового двору. На другому-ж селянин Книша втік до двірця, куди слідом за ним прийшов і Журиленко і почав „говорить дерзости“; за це Віталій наказав йому дати п'ять ударів нагаєм, а коня повернув¹⁾.

Як бачимо, в даному випадкові ініціатива була в руках управителя, скаржиться-ж начальник форпосту. До речі, Лавра стала на бік управителя, не покаравши його, хоч і взяла підписку з нього, що він непідлеглих йому осіб не каратиме.

Треба загалом відзначити, що людність салдатів ненавидить. Через це вона намагається їм помститися при кожній відповідній нагоді. Наведемо хоч-би такий випадок з 1755 року: мешканець Василькова, Мироненко, повертаючися додому з Києва, побачив на Хотівській дорозі салдата Київської залози, що спав біля шляху; він напав на нього і добре попобив його ломакою²⁾, сподіваючися, очевидно, що той його не знає і не зможе пізнати.

Утиски форпостної команди над людністю тривають і далі. Чимало фактів утисків ми маємо, напр., у 1770-х роках. Так, у ці часи визначається своїми здирствами начальник форпосту секунд-майор Михайлов. Людність весь час живе під страхом покарань. Писар Михайлова б'є, напр., війта; з наказу самого Михайлова вибито різками до півсмерти ремісничого учня за те, що той посварився з дітьми салдата-постояльця свого господаря, і т. и. Сам Михайлов під загрозою постійних постоїв примушує васильківських ремісників давати йому безплатно свої вироби, як от робити вози, меблі, то-що (та ще й з власного матеріялу)³⁾. Правда, такі здирства викликають протести людности й городничого, і над Михайловим у кінці 1774 року переводиться слідство, але воно, можна думати, великої шкоди йому не завдало.

2.

Чимало конфліктів виходило й з прикордонним лікарем, який відав карантини не тільки в даній місцевості, але на цілому узग्रаниччі з Польщею й Туреччиною. Виходили ці конфлікти як з людністю, що її лікар намагається як-найбільше експлуатувати, так і з монастирською адміністрацією, як за інтереси підданих, рівно-ж і за інтереси монастирські, економічні.

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 2004, „о приключеніи Васильковскимъ жителемъ Мироненкомъ на Хотовской дорогѣ Киевского гарнизона солдату Никифору Кононову боя и пограбленія вещей“.

³⁾ Лавр. арх., ф. вочч., спр. № 3541, „о взятіи находящимся в Васильковѣ маіорской команды писаремъ... у лаврского подданого повозки“.

Уперта боротьба точиться з-за монополії Лаври гуральництва й шинкування. Лікарі намагаються зробити у себе гуральні й гнати горілку, спочатку ніби-то в цілях медичних, далі вже цілком отверто, продаючи її як переїжджим купцям, так і підданам лаврським. Перші звістки про це гуральництво ми знаходимо 1752-го року, коли городничий еромонах Юстиніян доносить (14 грудня) Соборові, що лікар Ломан заклав гуральню на один казан, ніби-то щоб виготовлювати ліки¹⁾. Лавра надіслала лікареві листа з заборонаю, але Ломан на це відповів, що то він робить для виготовлення „спиритуса и разных медикаментов“, а решту горілки вживає для себе. Але з часом горілочна продукція лікарєва де-далі зростає й зростає, і 1759-го року (23-го січня) новий управитель Ананія доносить, що Ломан цілком отверто курить горілку у двох казанах і вільно шинкує в своєму дворі²⁾.

Не припиняють гуральництва й Ломанові наступники. Правда, про гуральництво безпосереднього наступника його, лікаря Анастасія Ніка, ми відомостей сливе не маємо (можливо через те, що Нік був у Василькові дуже недовго, щось із два роки), але з Ніковим вже наступником, лікарем Іваном Андрійовичем Полетикою на цьому ґрунті відразу виходять конфлікти. Городничий Іларій 19-го серпня 1764-го року доносить архімандритові з собором, що лікар Полетика зробив гуральню при лікарському скарбовому будинкові на два казани³⁾. У відповідь Лавра наказала управителеві передати Полетиці листа з заборонаю гнати горілку. Та той відповів Іларієві, що й на думці не має цього наказу виконувати. Далі, 1768-го року знов повстає аналогічна справа. Лавра наказує управителеві розвідати, на скільки казанів гонить горілку лікар і чи сам споживає вино, чи продає, і кому саме, чи стороннім особам, чи підданам лаврським. У відповідь управитель пояснив, що робить горілку лікар на 3 казани і продає як переїжджим різним купцям та іншим особам, так і підданам васильківським. На це Лавра на початку 1769-го року наказує Полетиці припинити своє гуральництво, — щоб він зруйнував гуральню і наперед „тем-бы в Лаврских шинках подрыву в доходахъ не дѣлалъ“. Підданам наказується під загрозою штрафу не купувати лікарєвої горілки. Цього наказу Полетика зустрів з великим обуренням та лайками. Він заявив, що живе у Василькові не з ласки Лаври і ніякого стосунку до неї немає і т. и.; рівночасно він казав, що загострює всю справу управитель, бо піддані охтітніш купують його, лікарєву, горілку через те, що горілка по лаврських шинках погана („подлая“), а погана вона через те, що управитель намагається, погіршуючи якість, зменшити її собівартість і мати таким способом собі прибутки по-за манастирем⁴⁾.

Але Лавра лишалася на ґрунті поглядів управителя і у відповідь на лікарєві протести, 20-го березня 1769 р., ухвалює повідомити про це генерал-губернатора Воейкова⁵⁾.

Лікарі прикордонні, отже, часто провадять певну боротьбу з управителями. Особливо активно виступає лікар Ломан, що розпочинає в кінці

¹⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 2708, „о устроєніи Васильковскимъ докторомъ Иваномъ Андреевичемъ Полѣтикою при казенномъ докторскомъ домѣ на два котлы винокурнѣ і о дѣланіи в ней винного куренія“. ²⁾ Ibidem. ³⁾ Ibidem. ⁴⁾ Ibidem. ⁵⁾ Ibidem.

1750-их років велику суперечку з городничим Ананією, яку обидві сторони підтримують /дуже вперто.

4-го січня 1759-го року лікар Ломан подає скаргу лаврському архімандритові Луці, в якій пише, що купці не мають фурманщиків, бо Ананія бере з васильківських візників певні гроші і, хто більше дасть, того й виряджає їхати¹⁾). Через це візники примушені й собі брати великі гроші за перевіз (від фури 3 крб. і більше від карантину до міста й навпаки), особливо з фур з вином. Тому купці своєю чергою примушені брати візників аж із Ніженя, або Києва. Скаржитья також Ломан і на те, що кілька послушників лаврських, що везли вино до монастиря, втекли, не висидівши карантину, і Ананія їх покриває і не видає. На це Ананія пояснив, що хоч виряджає візників справді він, але за певною чергою, беруть-же вони за провіз, скільки хотять²⁾). Своєю чергою він доносить 29 липня того-ж року, що в Ломана забагато землі: він користується й монастирською землею — безплатно, на підставі дозволу попереднього управителя Рафаїла³⁾), а рівно-ж сіє й на підданській землі, без жадного дозволу⁴⁾). Пізніше, 15-го січня 1760 року він подає нову скаргу на Ломана, в якій пише, що той пропустив греків-купців цілком без карантину, а купців васильківців, що їхали разом з ними, затримав. Тут-же Ананія виправдується в деяких дрібних обвинуваченнях, що їх йому зробив Ломан, очевидно в попередніх скаргах (вони, на жаль, не заховалися).

Цього-ж, 1760-го року, боротьба ще загострилася. Ломан шукає нових зачіпок і в результаті 20 лютого подає скаргу до Київської Губерніяльної Канцелярії на городничого Ананію⁵⁾). У цій скарзі Ломан пише, що еромонах Ананія весь час його кривдить, як тепер, так ще й минулого року, але досі він терпів; тепер останній факт примушує його скаржитися. Далі йде опис самого факту. Лікар Ломан послав своїх двох наймитів до села Плисецького по дрова, але в дорозі їх перепинив еромонах Ананія щось із сотнею підвід та фурманів, бив нагаями цих хлопців і лаяв їх, що вони служать „у нехристіянина, у басурманина, у жида“. Далі, пообіцявши, що коли вони служитимуть і далі лікареві Ломанові, він їх відбере від нього силоміць, він їх відпустив.

Ломан скарживсь на таке поведження еромонаха Ананії і, заявляючи, що йому дозволено наїмати приватних служників, бо його денщик хорий, зазначив, що, як кожному відомо евангелісти (Ломан є ліфляндець-евангеліст) зовсім не євреї, а христіяни. Він загрожував, що коли не дістане сатисфакції від Київської Губ. Канцелярії, то він не залишиться на далі на Васильківському форпості й скаржитиметься цариці. Губерніяльна Канцелярія повідомила

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2367, „о приключенномъ Васильковскимъ управителемъ еромонахомъ Ананіємъ васильковскому жителю Омельку Яковенку бою и о забраномъ в его Яковенка онымъ управителемъ имущества. Здѣсь же его дѣла съ докторомъ 1760 г.“.

²⁾ Ibidem. ³⁾ Цікаво, на якій підставі дав Рафаїл йому цю землю в користування. Чи не за хабаря просто? ⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Київ. Центр. Арх. давн. акт., в. Стар. Спр. XVIII ст., Київ. Губерн. Канцелярії, № 131, „по доношенію Васильковского пограничного доктора Ломана о причиненіи ему и служителямъ его... еромонахомъ Ананіємъ обидяхъ“ (справа збереглася не ціла). Порівн. у Андрієвського, Историч. Матеріали, в. 8, с. 163—7.

його, що свою скаргу він має направити до архімандрита Лаври. Але Ломан на це не погодивсь, зазначаючи, що цю скаргу має розглянути як-раз Губерніяльна Канцелярія, як його доктора начальство, а потім з своєю думкою направити до Лаври. Ломан покликується й на указ Сенату від 14 жовтня 1751-го року, пункт 6, де вказано, що Київська Губерніяльна Канцелярія має йому усяково допомагати; він нагадує так само факт, що коли один еромонах скривдив покійного „лѣкаря“ Переяславського форпосту Семенова, то Губерніяльна Канцелярія Семенова захистила. Нарешті він додає, що чекає резолюції Губерніяльної Канцелярії, яку й подасть до Медичної Колегії¹⁾. Очевидно, резолюції цієї він не дочекався, і, до речі, можливо, цією справою й можна почасти пояснити те, що від перейшов на посаду до Москви.

Характерно, що київська влада цим разом, очевидно, не хоче сваритися з Печерською Лаврою і цим почасти пояснюється, чом вона стримано поставилася до вчинків її ченців. Хоч проте це відношення могло почасти залежати і від тих пояснень, досить обґрунтованих, що їх подав у відповідь на Ломанову скаргу Ананія²⁾. Він зазначав, що сини двох підданих лаврських самовільно без згоди батьків, а також і його, найнялися до Ломана. Їх батьки приходили до Ананії і прохали його повернути синів. Ананія послав по них до лікаря, але лікарєва жінка його посланців вигнала. Потім він сам бачив їх і казав повернутися, але вони не схотіли. Тоді батьки прохали покарати їх; через це Ананія, зустрівши їх у дорозі, запитав в-останнє, чи вони повернуться, і, діставши негативну відповідь, побив їх нагаями. Що-ж до самого факту перебування підданих у Ломана, то Ананія дає цікаву відповідь, що яскраво малює тогочасні тенденції українських державців. „Малоросійській народъ отъ крестыянскої должности хотя свободенъ (тоєсть некрепостній), зазначає Ананія, но только в переходъ на жительство къ малоросійскимъ владѣльцамъ, за вѣдомомъ прежнихъ владѣльцовъ, буди какой за нимъ претенсій нетъ. А что оного народа людей великоросійскимъ чинамъ, а паче своей собственной осѣдлости не имѣющей, безъ вѣдома владѣльческаго самовольно отъ родителей отлучившихся свободно принимать къ держанію и работамъ своихъ... еще и понынѣ неслышно указного повелѣнія и за тѣмъ почему той права малоросійскіє самовольной пріємъ запрещаютъ чинить“³⁾.

Подавши ці думки, які так добре виявляють погляди українських державців, Ананія додає, що всі закиди Ломан робить йому, щоб помститися, бо він, Ананія, доніс минулого року про гредьких купців, що їх пропустив Ломан без карантину. Нарешті, додає, що він, Ломан, дуже кривдить людність Василькова і підриває її економічне становище. Річ у тому, що ця людність здавна мала чималий прибуток, перевозячи купецькі каравани з карантину у місто (Васильків), тепер-же відвозять їх робітники Ломанові (їх є у нього, окрім вищезгаданих двох хлопців, ще троє) його кіньми, беручи по карбованцю від каравану і залишаючи, отже, місцевих візників без заробітку⁴⁾.

Що-до останнього пункту, то його ми зустрічаємо й в скаргах наступних років, причому піддані заявляють, що за те, щоб дістати дозвіл перевезти

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 2367 (вищецит.).

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem.

торговельний караван, візники мусять возити докторові дрова, хліб і т. и.; трапляються навіть випадки, що деякі господарі виконують докторові щось подібне до панщини. Коли-ж піддані відмовлялися возити докторові хліб, або сіно чи дрова, — іноді це й підданське за ціною доктора, то доктор таких підданих б'є¹⁾.

Як бачимо, доктор Ломан підчас свого довгого перебування у Василькові досить дався в знаки людності й викликав чимало скарг та конфліктів. Ломановим шляхом ідуть і його наступники. З доктором Ніком, незабаром по його призначенню до Василькова, виникає суперечка²⁾. А саме, він подає на початку 1762 р. скаргу на городничого того-ж-таки еромонаха Ананію, що він забороняє докторовим людям ловити для нього в Стугні рибу, забирає у них цю рибу і т. и.; окрім того не дозволяє купувати йому хліб у польських селян³⁾, не дозволяє пасти худобу разом з селянською і забирає її. Лавра призначила (в червні) слідство, провадити його мали соборні старці еромонахи Фаддей, Никанор та Іоанафан. Ананія на слідстві пояснив, що він не дозволяв докторові ловити рибу, бо той не взяв відповідного дозволу в Лаврі; що-ж до хліба, то купувати його він не забороняв, а тільки була така суперечка: для монастирського двірця купував жито отаман боярський Кривша, а салдат з докторського дому почав у нього відбивати й вони полаялися. Худобу забирали тому, що вона толочила хліб. Нарешті, на іншу скаргу доктора, а саме, що Ананія не дозволяє йому возити дрова, той пояснив, що він прохав тільки вказати, які саме піддані возять їх; на це доктор заявив, що покаже, коли змінять його; городничого Ананію⁴⁾.

Слідча комісія, очевидно, вдовольнилася поясненнями Ананії, принаймні докторової вимоги привселюдно покарати в'їта, ключника й боярина Крившу (доктор загрожував, що в противному разі він покарає їх сам) виконано не було.

Виходить суперечка з доктором Ніком також у васильківських мешканців; вони 1762 р. скаржаться, що той дозволяє їм перевозити купців з карантину тільки тоді, як зроблять йому певну панщину⁵⁾.

Чимало суперечок виходило й з пізнішим доктором, якого, як і Ломана, ми бачимо довший час у Василькові (по-над десять років, у кожному разі), з Іваном Полетикою. Що правда, спочатку, очевидно, Лавра хотіла бути з Полетикою в добрих стосунках. Через це вона наказує васильківському управителеві посилати докторові у пісні дні рибу і дозволяє йому мати свою саджавку в ставку⁶⁾. А втім, треба сказати, управитель цього наказу не виконує, мотивуючи це тим, що Полетика не вимагає риби, до того-ж і в пісні

¹⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2432, „о увольнении Киево-Печерской Лавры Васильковского вѣдомства подданныхъ отъ чиншевого оклада“.

²⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2493, „по доношенію васильковского пограничного доктора Анастасія Ника...“.

³⁾ Очевидно, чи з мотивів, щоб купувалося у місцевих селян, або через побоювання, що то купується для гуральництва.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2491 (вищецитов.).

⁶⁾ Лавр. арх., ф. вотч., спр. № 2704, „о обсиланіи находящегося при Васильковской та можни доктора По.ѣтики в посные дни рыбы“.

й у скоромні дні однаково їсть м'ясо¹⁾. В кожному разі, згодом стосунки псуються. Головною причиною цього були, безперечно, справи шинкування й гуральництва, що про них ми вже згадували. Вони призвели кінець-кінцем до конфліктів, сварок, то-що; в результаті, коли Полетика прохає 20 червня 1769-го року дозволу заорендувати у підданого Черевика ставок (20 сажнів довкола), то Лавра категорично відмовляє йому, побоюючися, що він хоче пустити з цього ставка воду на свою гуральню²⁾. Нарешті, коли того-ж року, Лавра передала справу з докторським гуральництвом генерал-губернаторові, то Полетика зненавидів Лавру, всіх ченців цього монастиря та навіть священників у підвладних Лаврі маєтностях. Доходить до того, що він не хоче ходити в васильківські церкви й сповідатися у тамтешніх священників і посилає (1775-го року у травні) прохання до Межигірського монастиря надіслати йому для виконання церковних потреб єрея з еродияконом³⁾. Межигірський монастир запитав з цього приводу згоди Лаври, і та погодилася, зазначивши, що коли Полетика не хоче бути „на духу“ у місцевого священника, то нехай присилають з межигірського монастиря, але тільки для сповіди, а не для інших церковних потреб⁴⁾.

Нарешті, додамо, що окрім сварки з доктором ми бачимо й певні непорозуміння з іншими карантинними і, головне, митними службовцями. Цих сварок було небагато. Повставали вони здебільшого через небажання васильківського управителя дати приміщення для службовців, наприклад, митниці (прим., 1745-го року)⁵⁾. Коли повставали різні суперечки після крадіжок, що їх робили деякі васильківські піддані в митниці або карантині, городничий, бувало, обстоював їх непідсудність цивільному судові, а директор митниці вимагав, щоб їх надіслано до Києва, і т. и.⁶⁾. Але, знов-таки, численних сварок і конфліктів з цими установами ми не бачимо і вони ніколи не набували таких розмірів, як, наприклад, конфлікти з доктором.

3.

Багато суперечок, до того часто дуже цікавих своєю формою, бувало з козацькою командою. При форпості ми бачимо постійну козацьку залого; на чолі її, як згадувалося, здебільша стоїть сотник одного з сусідніх полків Гетьманщини (найчастіше з Ніженського полку). Становище цієї козачої команди було

¹⁾ Ibidem. ²⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3139, „по письму Васильков. пограничного доктора Ивана Полетики о дозволеніи ему принять в свое користуваніе имѣющагося в Васильковского жителя... Черевика прудка“.

³⁾ Лавр. арх., фонд „маловажныхъ дѣлъ“, спр. № 147, „письмо с объявлением посланки з Межигорского монастиря в Васильков на прошеніе тамошнего доктора... одного иеромонаха з діяконом“. ⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1274, „об отдачи от Лавры васильковскихъ шинков и мита въ откупъ...“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3005, „по репорту Васильковск. управителя иером. Виталія о сворованіи в обѣзчика таможни...“ 1767 року, або № 3007, „по рапорту Васильк. господарства смотрителя иером. Фалалея, о покражѣ... при карантинномъ домѣ 20 штук кумачей“, 1767 р. та инш. справи.

досить важке, постійних помешкань (до досить пізнього часу, до 1760-х років) вона не має, сіна для коней сливе не дістає, харчів теж, а тому мусить добувати це все сама, старцюючи або, переважно, по-просту крадучи ¹⁾. Не дурно на початку 1738-го року васильківський управитель Нікодим протестує проти переселення у місто, за вали, людности з хуторів, зазначаючи, що все майно перенести туди не можна, а покинути його (як і частину худоби) на хуторах небезпечно, бо розкрадуть козаки ²⁾. До того робили становище ще важчим сотники, що сами гнобили людність і примушували її свою команду гнобити й грабувати її, забираючи собі лев'ячу пайку здобичи козаків. Рівночасно сотники найсерйозніші і найупертіші змагаються з лаврською монополією гуральництва й, головне, шинкування. Вже 1733-го року, як згадувалося, управитель еромонах Гервасій скаржиться, що деякі сотники з Гетьманщини, а саме (5 сотників різних полків) шинкують у Василькові вином, привозячи його з своїх маєтків ³⁾. Потім, 1737-го року знов на це скаржиться управитель Нікодим ⁴⁾. Правда, справа трохи міняється, коли городничим стає еромонах Глікерій (десь у кінці 1730-х років). Цей городничий починає замість скарг виступати активно, конфіскуючи чужу горілку, виливаючи її і т. и. Це викликає опір з боку начальників козачої команди, повстають конфлікти, що набувають великих розмірів. Цікава справа сталася 1741-го року ⁵⁾. Начальник козачої команди у Василькові бунчуковий товариш Прилуцького полку Михайло Стороженко наказав своїм козакам шинкувати у місті своєю сотничюю горілкою. Протести ером. Глікерія він залишив без уваги, начальник-же форпосту майор Сінельников, хоч і заявив, що Стороженко права шинкувати у Василькові не має, але втручатися в цю справу не схотів. Тоді Глікерій, зібравши певну кількість обивателів, пішов силоміць конфіскувати горілку; в результаті сталася бійка між цими обивателями й козаками; обидві сторони потім виставляли цю бійку в різному освітленні. Глікерій доносив, що коли він хотів конфіскувати горілку у козаків, то про це довідався Стороженко, прибіг з козаками, побив його, Глікерія, й заарештував, а коли піддані спробували його звільнити, то Стороженко з козаками напав на них, розігнав і багатьох побив, декого мало не до смерти (порозбивавши голови, то-що). Натомість Стороженко скаржився, що Глікерій із сотнею підданих, озброєних дрюччями та кіллям, напали на козачу команду і багатьох козаків побили, коли-ж прибіг туди сам він, Стороженко, то побили й його, а саме: перебили палицею руку й розбили носа. Він додав, що підчас цього биття мешканці Василькова пограбували його козаків, захопивши у них 89 крб. грішми і 11 фунтів пороху, а окрім того шапки, епанчі, шаблі, кульбаки і т. и. Очевидячки, хоч з чийого боку була ініціатива, а бійка була досить серйозна: обидва ватажки були поранені (Глікерієві розбили голову), а слідство встановило багато слідів побоїв, як у козаків, так і у підданих.

¹⁾ Андрієвскій, Васильк. таможня и городничіе монахи, Київ. Стар., 1883, I, с. 196.

²⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1463, „о устроєніи при мѣстечкѣ Васильковѣ васильковскими обывателями ретраншамент...“.

³⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 1480, „о запрещеніи в мѣстечку Васильковѣ никому изъ живущихъ тамо розночинцовъ никакимъ напиткомъ шинковать“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Ibidem.

Провадити слідство мав майор Сінельніков, але архімандрит скаржився, що він на слідстві хотів побити городничого, і тоді було призначено спеціальну комісію, куди ввійшов від генерал-губернатора майор Верьовкін, а од архімандрита кілька соборних старців. Але до суду справа не дійшла. Очевидячки, Глікерій з підданими розуміли, що вони виступили надто рішучо, з другого боку й Стороженко мабуть почував себе не цілком без гріха, а тому справа закінчилася полюбовною згодою, причому піддані компенсували пограбованих козаків. Замирилися й Глікерій з Стороженком.

А втім шинкування вином на цьому не припинилося. Так, 1754-го року ми знаходимо скаргу управителя Рафаїла на шинкування начальника козачої команди сотника третьої полкової сотні Ніженського полку, Григорія Лахневича і його осавула Кошеля ¹⁾). Лавра скількись разів скаржитья Військовій Генеральній Канцелярії, а так само й генеральній старшині та самому гетьманові, так що кінець-кінцем Лахневич мусів був припинити шинкування й дати відповідну підписку ²⁾).

Після цього шинкування трохи зменшується. Сотники знаходять згодом інші способи експлуатувати людність (про це далі) і відмовляються від цього такого привабливого, але й небезпечного в тутешніх обставинах промислу. Але певний антагонізм між козаками та васильківською людністю ми бачимо й далі. Цікаво, що васильківські піддані використовують кожну нагоду помститися козакам за свої кривди. З цього боку цікавий випадок трапився 1756-го року ³⁾). Цього року під Васильковом провадяться деякі роботи, якими керує городовий отаман Баришпільський Рожко. Одного дня управитель Рафаїл нападає на табір, у якому стоять козаки, що провадять ці роботи, і розграбує його, загрожуючи вбити самого Рожка, коли той трапиться йому на очі. Цікаві поясіння Рафаїла в цій справі; він оповідає, що минулого 1755-го року отаман Рожко пограбував трьох мешканців Василькова, які, продавши воли в Гетьманщині, поверталися через Баришпіль додому. Всього він забрав у них на п'ять крб., а через те і він, городничий, забрав у Рожка майна на п'ять крб., щоб компенсувати покривджених ⁴⁾). Як бачимо, в даному разі ми зустрічаємося з випадком так званого права грабування, що практикується у XVIII ст. на Гетьманщині.

Отож ми бачимо, що мешканці м. Василькова ненавиділи козаків за їхні здирства та грабунки.

Але ці грабунки відбувалися не тільки в Василькові, але й у сусідніх місцевостях. Так, напр., 1764-го року козаки васильківської залоги роблять часті наскоки на польські села і, повертаючися назад через кордон, приганяють з собою худобу і перевозять різне майно, що продають потім у Василькові ⁵⁾). У серпні підполковник Панін провадить з цього приводу слідство,

¹⁾ Ibidem.   ²⁾ Ibidem.

³⁾ Лавр. арх., вотч., спр. № 2051, „о заграблені Васильковскимъ управителемъ иером. Рафаиломъ в Бориспольского атамана Рожка лошади“.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ К. Ц. А. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., спр. № 12459, „по рапорту находящагося при Васильковскомъ форпостѣ полк. Панина о исслѣдованіи состоящихъ с козакою командою на ономъ же форпостѣ нѣжинского полку хоружего Кадигроба и Кіевского полку асаула Петрова команды ихъ азартничествъ и проч...“ 1764 р.

заарештувавши осавула Мринської сотні Київського полку Петрова, що разом з козаками чинив був наскоки¹⁾. Очевидячки, певна підозра була і на самого начальника козачої команди у Василькові хоружого Кадигроба, але за браком доводів його заарештовано не було.

Особливо відзначився своїми здирствами сотник Лисянський, що стояв на чолі козачої команди Василькова 1770 і згодом 1777-го років. Дем'ян Лисянський був сотником заньківської сотні Ніженського полку. Як відомо, цю сотню було зформовано 1758-го року²⁾, очевидно через те сотники цієї сотні не встигли ще збагатитися, а можливо вибилися з нижчої сотенної старшини. Напр., Дем'ян Лисянський — єдиний відомий нам сотник цієї сотні³⁾, мав 1781-го року всього у с. Заньках — 3 дв. і 1 б. хату, та в с. Британах — 3 дв.⁴⁾. Цією незможністю й пояснюється почасти те намагання Лисянського збагатитися за всяку ціну, що ми й спостерегаємо у Василькові.

Лисянський дістав у команду козаків Васильківського форпосту вперше мабуть у 1770 році⁵⁾. Діставши цей уряд, він відразу позначається своїми здирствами та утисками над мешканцями Василькова. Всі-ж ці його вчинки минали йому довший час безкарно, бо форпостному начальству не було рації порушувати про це справу, а городничий і його службовці можливо й боялися, бо Лисянський був родич архімандрита Києво-Михайлівського монастиря Ісайї, і через нього мав певну протекцію і в лаврського архімандрита. Свою діяльність у Василькові Лисянський починає з того, що захоплює двір дячка Здебського. Спочатку він поселяється у нього (1770-го року), потім виселяє його, а нарешті досить міцно захоплює цей двір собі у користування⁶⁾. Маючи-ж тепер, так мовити, певний осідок, він починає свою грабіжницьку діяльність серед васильківської людности, відмовившись від давніших засобів збагачення (як шинкування горілкою) і перейшовши на шлях нічим неприкритого грабіжництва.

Відзначалися грабунками й козаки його команди. Правда, ці останні могли грабувати, як згадувалося, й через своє незабезпечене матеріальне становище; але цьому суперечить те, що всі грабунки відбувалися з відома сотника, і, немає сумніву, лев'яча частка здобичи йшла саме йому. Цікаво так само одзначити, що грабунки ці мали характер власне простих крадіжок, причому як ми побачимо, найбільшу пошану у сотника мали як-раз ті козаки, що вміли найкраще красти, легко ламати усякі колодки, то-що. Очевидно посаду командира козачої залоги в Васильківській дистанції сотник уважав за засіб збагачення і не цурався жадних засобів, за прикладом декого з інших сотників

¹⁾ Ibidem.

²⁾ Л а з а р е в с к и й, Опис. Стар. Малорос., т. II, Полкъ Нѣжинскій, с. 121.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ Ibidem, с. 119, 121.

⁵⁾ У 1770-х роках ми бачимо взагалі на Васильківській дистанції (не тільки в самому місті) начальників козачих команд з Ніженського полку. Напр., 1776-го року на чолі Мотовилівської козачої команди стоїть Ніженський полковий писар (див. К. Ц. Арх. давн. акт., в. стар. спр. XVIII ст., Київ. Губ. Канц., спр. № 5634, „по рапорту секунд-майора Шульцица с представлением о непрпуске Васильковскою таможеню пришедших к оной с польского села Черногородки жителях...“.

⁶⁾ Лавр. арх., ф. воч., спр. № 3315, „по рапорту Васильковского управителя иером. Виталия о дозволеніи купить Васильковской таможене объезчику... дворъ“.

на Гетьманщині, як, напр., Ліпльавського Переяславського полку, Івана Левицького, що теж не цурався жадних крадіжок і грабунків у 1770—80-х роках, не маючи змоги швидко збагатитися в ці часи іншими легшими й легальними засобами¹⁾.

Але як не минали Лисянському всі його вчинки дурно, все-ж певні конфлікти з місцевою монастирською владою повставали. Перша більша така справа виникла 1771-го року²⁾.

27-го травня цього року козак Васильківської залоги, Лаврін Деревицький, сотни Батуринської, Ніженського полку, зайшов у школу до дячка Ковальського, що вчив у цій школі, і запропонував йому купити коло воску. Коли той, дізнавшись у сусідньої попаді про ціну на віск, купив його, то Деревицький признався, що то віск крадений, і запропонував дякові скупувувати у нього й у його товаришів крадене, обіцяючи йому за це певну суму. Дячок про людське око згодився, а сам, після того як Деревицький пішов собі, повідомив про це все місцевого священника. Той порадив йому роздобути ще щось від Деревицького, що-б могло бути за певне „поличне“. Це дякові пощастило. Другого дня Деревицький знов прийшов до нього вже з товаришем козаком Марком (прізвище його невідоме) і приніс йому дві риби та жіночого кожуха. В розмові з дяком він почав похвалитися, що ніхто не вміє так майстерно красти, як він, уміє розкривати найкращі колодки, засуви, то-що. На запитання, — що йому було-б, коли-б про ці крадіжки довідалися його командири, Деревицький признався, що його начальник, сотник Лисянський і команда добре знають про це, і тому як-раз сотник його так і шанує, не ставить на жадні караули, не накладає на нього ніяких обов'язків, то-що, і навіть ще недавно подарував йому коня, якого він продав за чотири карбованці. Це останнє зазначення свідчить, що Деревицький крав не для себе, бо в протилежному разі сотникові подарунки великої ролі для нього не відгравали-б. Очевидячки мало не всю здобич забирав сотник, даючи иноді частину учасникам цих грабунків, а иноді за сміливіші крадіжки, даючи й подарунки, як от коня Деревицькому.

Дізнавшись про це все, дячок з'явився до монастирського замку, до лаврського управителя, Віталія, і доніс йому про цю справу. Як довід він подав кожуха, що, як з'ясувалося, було вкрадено у мешканця васильківського, Івана Березанського, у якого нещодавно злодії обікрали торговельну комору на ринку. Перевівши певне слідство, управитель послав його разом із свідченням дячка і кожухом, до коменданта залоги Васильківського форпосту майора Ромадина, і прохав щоб той узяв під варту козака Деревицького та його товариша козака Марка, а так само дав певну компенсацію Іванові Березанському. Але Ромадин передав цю справу на розгляд саме Лисянському сот-

¹⁾ Див. про нього в цікавій статті К. Кошовика, під заголовком „Семен Гаркуша“, Київ. Стар. 1883 р., т. V, с. 550 і далі.

²⁾ Київ. Лавр. арх., воч., спр. № 3320, „по доношенію васильковського управителя еромонаха Виталия о поворованих у Васильковских обывателей Івана Березанского з торговою комори вещей и денег и у протчих обывателей находящимся в команде резервной полку нежинского сотни Батуринской, жителя села Атюши, козаком Лаврѣном Деревицким 1771 года.

никові, той-же не тільки не переводив слідства, але того-ж-таки дня, 30 травня, послав Деревецького з Василькова, очевидячки, до якогось іншого форпосту, чим, „учинил на обидимого посягательство, а на себя зазрѣніе“, як зазначав управитель Віталій, у його рапорті до лаврського архімандрита Зосими. 31-го-ж травня той-же управитель повідомив Ромадина про те, що Лисянський відіслав Деревецького з Василькова, і прохав затримати того в дорозі. Ромадин справді це виконав, але тут-же зробив усний допит йому і, оскільки той у крадіжці не признався, справу припинив. Тоді управитель повідомив про цю справу лаврського архімандрита Зосиму з собором, і додав, що інших п'ять васильківських обивателів теж подали скарги, що їхні комори на ринку так само нещодавно було пограбовано і вони в цій крадіжці підозрюють того-ж Деревецького. За реєстрами всього у цих всіх шістьох обивателів було покрадено на 301 крб. 84¹/₂ коп., сума як на ті часи поважна. До того Віталій додав, що Ромадин не розглядає справи через те, що його прохає Лисянський, щоб він „зобравъ к замѣшательству дѣла резоны, заштитиль бы тем оного вора Деревецького от пополнений ищущим претенсій“. А тимчасом пограбовані селяни перебувають у дуже скрутному матеріальному становищі і не можуть відбувати повинностей та платити податків.

22-го липня 1771-го року архімандрит Зосима повідомив про цю всю справу генерал-губернатора Воєйкова. Це вплинуло, бо 26 липня ми маємо відомість, що той наказав Ромадинові негайно перевести слідство. Справді, 4-го вересня управитель вже повідомляв, що Ромадин слідство перевів, причому Деревецький признався тільки в одній крадіжці (в коморі Березанського) і його разом з його співучасниками надіслали до Ніженя, до полкового суду. Але, як зазначає той-же Зосима, в іншій справі, що до неї ми зараз перейдемо, „на томъ дѣло и приостановилось“. Очевидячки і самого Деревецького навряд чи було покарано, а головне, становище у Василькові його арешт нічого не змінив. Як видно, весь час продовжуються грабунки, Лисянський звичайно легко знаходить нових помічників серед козачої команди й уперто провадить ту-ж саму політику швидкого збагачення.

Що й правда, деякий час ми не бачимо Лисянського начальником козачої команди у Василькові. Але 1777-го року його знов призначено на цей уряд, і зараз-же повстає нова справа ¹⁾).

А саме, 10 липня цього року фур'ер, що замикав браму Печерської фортеці, обходячи її, щоб подивитися, чи всі запори зачинені, — знайшов біля Теодосіївської церкви листи вгорнуті в стару ганчірку. Один з них було заадресовано генерал-майорові й Київському обер-комендантові Якову Васильовичеві Єлчанінову, а другий, як сказано в рапорті, секунд-майорові Кулікову.

¹⁾ К. Ц. Арх. давн. акт., ф. Стар. Спр. ХVІІІ ст. (К. Г. К.), спр. № 8576, „о воровствѣ сотникомъ Лисянскимъ у жителей м. Василькова разныхъ вещей. При дѣлѣ два письма в стихотворной формѣ“. Порівн. у Андрієвського, „Васильковская таможня и городничіе монахи“, Київ. Старина, 1883 р., кн. I, ст. 197—202. Найповніша ця справа є в Лаврському вотчинному архіві, див. № 3801, „о сысканныхъ в Кіево-Печерской крепости противъ Феодосіевской церкви писанныхъ неизвѣстною рукою пасквильныхъ письмахъ 1777 года іюля 12 дня“. Ця справа Андрієвському цілком незнайома.

У листі до обер-коменданта Єлчанінова було трое віршів; за словами його листа до архімандрита Лаврського Зосими, один до нього, один до архімандрита Михайлівського монастиря, Ісайї, і третій „относящейся у публике“¹⁾). Перший був такого змісту:

„Ваше превосходительство высокомилоостивой государь и отецъ Яковъ Василіевич!
 „Помилуй, защити, избавь насъ отъ сего, —
 Прийдіотъ лишится намъ имѣнія всего.
 Давно извѣстенъ намъ Лѣсянской сотникъ сей,
 Тепер двухъ воловъ вкраль, и шестерихъ гусей.
 Если не защитиш, вконецъ насъ разорить,
 Что прийдіотся всѣмъ намъ въ дальшіе мѣста йтить.
 До пріѣзда его у насъ всѣо было тихо,
 А какъ только онъ пріѣбыль, то вновь настало лихо.
 Прости насъ что трудимъ, отдайте конвертъ сей
 Которой очень нуженъ, чтобъ онъ при вас прочель.
 1777 года июля дня“.

Другий вірш було заадресовано до архімандрита Київо-Михайлівського монастиря: зміст його був такий:

„Высокопреподобнѣйшій Господинъ отецъ Архимандритъ Ісаия“.
 „Прійми похвалной листъ сроднику своему,
 О коемъ ты просилъ ко вреду своему.
 Иль для того толко, чтобъ насъ онъ обокраль?
 Дашь предъ Богомъ отвегъ, за то что къ намъ послалъ.
 Познай, сколь легкокъ намъ господинъ сотникъ сей,
 Ужъ вновь воловъ двухъ вѣкраль и шестерыхъ гусѣй.
 Иль в роднѣ лутше нѣтъ? возми ж от нас сего
 Пока мы злой смерти не предадимъ ево.
 Невинны будемъ в томъ, ты дашь отвѣтъ Богамъ,
 Бо не можна больше сносить обиды намъ.
 Принуждены писать о прошедшемъ о всемъ,
 Нѣтъ ушъ средствъ от него, нескроемся не с чемъ.
 1777 года июля дня“.

Нарешті, третій вірш, „направлений къ публикѣ“, був такого змісту:

„Вопль пограничнихъ жителей Васильковской дистанціи“.
 „Пронесса вездѣ слухъ, что едетъ на форпости
 Лѣсянской сотникъ. Тотъ который былъ непростий,
 Который ужъ давно навель жителямъ страхъ,
 Чтоб воловъ и коровъ держать имъ на цепяхъ;
 Барановъ, кабановъ и протчїихъ живностей
 Глоталь онъ хитро всѣо, неоставля и костѣй.
 По пріѣздѣ-жъ ево в тотъ городъ Васильковъ
 Трепетали ушъ всѣ, вспомня, что онъ каковъ.
 Во храмѣ Покрова моляся всеусердно,
 Чтобъ от напастей тѣхъ пребывать имъ безвредно,
 По выходѣ ж изъ храма кричали всѣ согласно,
 Что настало для них время опять опасно.
 И согласясь на томъ сдѣлали совѣтъ таковъ,

¹⁾ Див. вицезгадану справу у Лаврському архіві.

Чтoбъ вѣшать на коморѣ по десяти замковъ,
 Комори укрѣплять, спусцать с цепей собаки,
 Бо пойдутъ отъ него вездѣ опять козаки
 Воловъ, коровъ таскать и всѣо что попадетъ,
 А в чемъ спомогутся, то онъ в нихъ отбереть,
 С нимъжъ дѣлясь мясом, а кожи сохранить,
 А вычина опять велить сапоги шить.
 На каждую редуту положить онъ налогъ:
 Чтoбъ через двѣ недѣли сдѣлали пять паръ сапогъ.
 Лой, сало велить красть, стопя вливать в мазицу,
 Вимазавъ сапоги пошлетъ онъ за границу,
 Тайно то учиня, и отъ ближнихъ вреда,
 Не имѣя совѣсти ни малого стида.
 В попа кобилу вкралъ, отвель ея в табунъ,
 Но вскорѣ попъ позналъ, такъ руками вернулъ.
 То што лошадей красть, то всѣ уступятъ вори,
 Инструменти в него есть, неустоятъ комори.
 С кладовой юпку вѣкралъ и в старухѣ сала,
 Но та время сискавъ, всѣо то отобрала.
 Не спущалъ никому, и въ командировъ кралъ,
 Привичку такъ сдѣлалъ, будто какъ онъ игралъ.
 С виду же посмотрѣть, кажется челоуѣкъ,
 А крадетъ всѣо удачно, чрезъ цѣлой свой вѣкъ.
 Ласкается онъ къ тѣмъ, в коихъ надежду мнить.
 В сто кратъ честнѣй себя, старається въязвить.
 И ночи онъ не спить, съплетая с жи порокъ,
 Но кто сему повѣритъ, развѣ малой отрокъ.
 Представъ всякъ в умъ себе, толко одни вѣсы:
 Правды верна не тягнетъ, тисяча пудъ жи.

Таковая похвала обономъ сотникѣ послана ужъ вездѣ и к васильковской брамѣ прибыть сей похвалной листъ... 1777 года июля дня¹⁾.

На цьому закінчуються наші відомості про вірші на Лисянського²⁾. З них ми яскраво бачимо методу його збагачення: крадіжки й грабунки за допомогою козаків, оброблення вкраденої сировини й відсилка за кордон краму, і т. и.

Архімандрит Ісайя негайно відіслав цей пашквіль, що йому надіслав Єлчанінов, назад до нього, з обуренням заявляючи, що це „укоризна, якoby онъ сотникъ мнѣ въ роднѣ и якoby по моему прошенію онъ посланъ въ васильковскую дистанцію, есть ложъ“³⁾. Арх. Ісайя вимагав, щоб цього пашквіля кат спалив привселюдно, як робилося за тих часів з пашквілями, що їх було скеровано проти уряду. або царської фамілії.

Оскільки васильківська людність були монастирські піддані, Єлчанінов надіслав усю цю справу до архімандрита Київ-Печерської Лаври, — Зосими, прохаючи його розшукати і з'ясувати, базуючися на тому, якою рукою писано

¹⁾ Всі ці три вірші цитовано за справою з фонду Київ. Губ. Канц., К. Ц. Арх. дав. акт.

²⁾ Відомостей про вірш адресований за словами архівної справи до секунд-майора Кулікова (?) до нас не дійшло.

³⁾ Подробіці про це звітлення од Ісайї до Єлчанінова подає Андрієвський. У справі-ж його немає; очевидячки частина документів з неї після того, як використав їх Андрієвський, загинула.

пашквіля, — хто його міг написати ¹⁾). Рівночасно він прохав з'ясувати, у кого й що саме вкрав сотник Лисянський і на яку суму. Щоб порівняти руки пашквілів, він надіслав останній памфлет, але з суворим наказом повернути його, „не допуская... никого списивать с него и удерживать у себя копія“.

Зосима доручив перевести слідство соборному старцеві й уставникові Лаври, — еромонахові Феофілактові. Але зробити це Феофілактові не пощастило; порівняння руки листів з почерком письменної людности Василькова (окрім духовництва непідлеглого Лаврі) не дало жадних наслідків, а провадити слідство між іншими верствами Феофілакт не насмілювався. Але зате він з'ясував, що 10 липня на міській брамі Василькова було прибито великого памфлета, очевидячки „воплъ пограничныхъ жителей...“, і якого, за Феофілактовим рапортом, писав, — про що ходять чутки між людністю, — хтось з митних службовців. Хто-ж саме писав його — невідомо.

До цього Феофілакт додав, що в минулих роках мешканці Василькова вже подавали скаргу тогочасному губернаторові Воейкову; той наказав перевести слідство начальникові Васильківського форпосту, Ромадину, і той перевів його над кількома козаками на чолі з Лавріном Деревицьким, якого послано до Ніженської полкової канцелярії на суд ²⁾). До цього Феофілакт додав відомість про речі та майно, що їх загарбав сотник Лисянський у роках 1771, 1773, 1774 і 1775-ому. Серед них зазначено й гроші і худобу, і одіж і багато інших речей; це, справді, свідчать за те, що цей сотник брав, що міг і де міг. Усе це майно було оцінене в 606 крб. 74 $\frac{1}{2}$ коп.

Чи покарано сотника за його вчинки, невідомо. Знаємо тільки, що його було забрано з Василькова й відіслано до Ніженя. Але, гадаємо, справа на цьому й закінчилася. Принаймні 1781-го року Лисянський і далі згадується як сотник Заньківської сотні ³⁾); очевидячки, цей епізод не відбився на його кар'єрі.

Та загалом влада більш клопочеться про те, щоб розшукати автора анонімних листів та памфлета, що насмілювався викривати злочини осіб вищої класи. Єлчанінов пише з цього приводу рапорт (від 3-го серпня) до директора Васильківської митниці Болтіна, повідомляючи його про цю справу, але той у відповіді від 5-го ц. м. з обуренням відкидає можливість, що автор є хтось з його співробітників.

З його відповіді яскраво визирає ворожнеча між світською й духовною владою у Василькові. Він зазначає, що ця чутка безпідставна, і, що найшвидше, що „іероманакъ Теофилактъ ни отъ кого о томъ не слыхаль, а выдумаль такіе слова самъ къ обидѣ таможенныхъ“. „И таможнѣ, — додає Болтін, можно тож про него Теофилакта сказать, что слухъ носится здѣсь, что сочиниль пасквиль тотъ онъ, Теофилактъ, да и приличнѣе ему, Теофилакту, быть того пасквилья сочинителемъ, нежели таможенникамъ, ибо слогъ того пасквилья и почеркъ руки малороссійскій ⁴⁾), что съ первого взгляду усмотрѣтъ можно,

¹⁾ Справа з Київ. Центр. Арх. давн. акт.

²⁾ Про це ми вже говорили вище.

³⁾ Лазаревскій, *op. cit.*, с. 119 і 121.

⁴⁾ Справді, почерк і правопис чималою мірою нагадують почерки паперів тих часів, що їх писали, напр., військові канцеляристи полків Гетьманщини, або хоч-би й васильківський городничий з своїми писарями.

а при таможніъ Васильковской ни одного малороссіянина нѣтъ“. До того Болтін додавав, що й взагалі з його співробітників ні один „въ такое подлое и законопротивное дѣло не войдетъ, ибо хотя таможенные служители и изъ разночинцевъ, но каждой въ своемъ званіи достойнѣ себя ведетъ, нежелъ помянутой монахъ Теофілактъ“.

Наприкінці Болтін прохав Єлчанінова, коли Теофілакт не вкаже, від кого він чув чутку про авторство митних службовців, покарати його як за неправдиве свідчення, донос, „дабы впредь ему и подобнымъ ему не повадно было соплетать таковыя коварные въ обиду другимъ клеветы и порицанія“.

Треба сказати, що закид Болтіна, що цей пашквіль писав хтось з монахів, є досить правдоподібний. Як згадано, городничий з своїми співробітниками (писарем, шафарем і т. и.), очевидячки, боїться рішуче виступити проти Лисянського, — щоб не роздратовати архімандрита Михайлівського монастиря Ісайю ¹⁾, що приятелював, можна думати, з Зосимою; до того, мабуть, він відчуває, що звичайна скарга справи радикально не змінить: Лисянський знов зуміє викрутитися і залишитися у Василькові. А справи, — городничий це відчував, так далі йти не можуть, піддані убожіють, починають тікати, Лавра збирає менше прибутків і т. и. Пашквіль-же викликав великий шум і скандал, і хоч головну увагу було звернено на розкриття автора пашквілю, але все-ж було забрано з Василькова й Лисянського, що так вже допик його мешканцям своїми здирствами.

10 серпня Єлчанінов передав копію скарги Болтіна до архімандрита Зосими, з проханням розглянути її та задовольнити, із наказом примусити єромонаха Теофілакта, — „который де дерзновенно нарѣкаетъ на таможенныхъ по одному только слуху, якобы извѣстный Вашему Высокопреподобію пашквіль писанъ таможенными“ ²⁾, — сказати, де й від кого він чув про це авторство митних службовців.

Справу цю, очевидно, й не було розв'язано. В справі Губер. Канцелярії продовження немає, в справі-ж Лаврській ми знаходимо ще один наказ Зосими від 12-го серпня, в якому він наказує Теофілактові пояснити, від кого він чув ті чутки, але відповіді на цей наказ немає.

На цьому закінчуються цікаві з побутового погляду суперечки, що повстають у м. Василькові між світською та духовною владою. Швидко по тому обставини змінюються: 1786-го року усі монастирські маєтки, а серед них і Васильків, відходять до скарбу; на початку 1790-х років Васильків, як згадувано, перестає бути прикордонним містом, — бо Правобережжя переходить до Росії, а 1797-го року він стає повітовим містом Київської губернії. Починається нова боротьба васильківської людности, нові скарги та незадоволення, але вони в нових обставинах мають вже інший характер, ідуть іншим шляхом і зв'язку з попередньою боротьбою за часів Гетьманщини так що й не мають.

¹⁾ Гадаємо, що заперечення Ісайї, що Лисянський не є його родич, є неправдиве.

²⁾ Лавр. архів, вищезгадана справа.

РОМАНІВКА НА КИЇВЩИНІ.

Романівка міститься на Київщині над горішньою Унавою (в документах XVI в. Романів).

До Романівки тяжили землі на північ від Унави, на південь від неї, а так само по р. Кам'янці, допливу р. Роси.

Значно висунута на південь у напрямі до степового простору, Романівщина болюче відчувала всякий наступ з боку степу, бо ці наступи захоплювали теж і її. Менглі-Гераєва руїна теж ці землі захопила і власник цих земель Яцек Рожиновський мусів покинути оці спустошені місця та перейти до Житомирщини. В полон забрали тоді татари разом із місцевими мешканцями і сина Яц. Рожиновського, Дем'яна. Про цю сумну подію згадано в тестаменті Яц. Рожиновського, де доручається викупити сина Дем'яна, заставивши за-для цього, коли-б не було готових грошей, маєтності. Спустошені маєтки не збуджували великого інтересу і Немиричі, яким було записано ці землі, не дбали ще про те, щоб привернути їх до своїх рук. Сквирщина та Романівщина ввійшли за ці десятиліття до складу Білоцерківщини. Зацікавлення до цих земель виявили кн. Ружинські, з яких кн. Остафій, одружившись з Богданою, дочкою Олізара Волчкевича та Богдани Немирівни, отримав за жінкою Паволоч (Wolff Kniазowie). Далі Микола Ружинський набув від Стрижевських Щорбів на Раствавіці (до 1591 р.) і назвав Новим Ружиним на спомин про Ружин під Ковлем. Паволоч отримав Микола Ружинський від брата Кирика. Як власник Паволочи Микола Ружинський відповідає 1590 р. на позов Голинського. Від короля отримує Мик. Ружинський землі над р. Сквирою, Раствавцею, Ольшанкою. Наприкінці життя кн. Микола зайнятий був своїми маєтковими справами і, можна гадати, дбав про залюднення спустошених земель. По його смерті в документі від удови його зазначено Сквиру, Буки, Букошин. Після Миколи Сквира та інші маєтності перейшли до Кирика Ружинського, а після нього до Романа Ружинського.

В ці десятиліття поселення на шляху з півдня на Київ отримало остаточно свою назву—Романів, невеликий замок та невелику залогу. Часи були неспокійні і треба було жити в постійній готовності відбити ворога. В сусідній Паволочі мав Кирик Ружинський при собі челядь військову і кількості люду. Енергійний та завзятий кн. Кирик постійно вів справи з сусідами, які скаржилися на його часті наїзди, захоплення (найбільше відомо таких справ із сусідами на Житомирщині): часті були скарги на невидачу селян-збігців, можна думати, що кн. Кирик дбав про переманювання селян на свої

ще мало заселені Паволоцькі та Романівські землі. Таку саму енергію виявляли після нього і Роман Ружинський з своєю дружиною Зофією (з Карбчевських). Справи про селян-збігців та їх невидачу численні, селяни переходять до маєтків Романа Р. з різних боків. Вимагають своїх селян від кн. Романа й кн. Зофії Єлович, Малинський, Горностай, Сенюта та інші. Як бачимо, скаржитися доводилось власникам і ближчих і дальших маєтків. Правда, не всі селяни-збігці оселялися на постійне життя на Паволоцьких та Романівських землях Ружинських, для деяких це був лиш етап у дальшій переході на схід до менш залюднених районів. І Ружинським у деяких випадках доводилося шукати своїх селян по інших маєтках та вимагати, щоб їх повернено до своїх сіл. Так селян з Буків доводилося шукати та потім домагатися з маєтків Зубриків (Мліїв), Збаразьких, Київської капітули (Хвастів). Захоплювали Ружинські і сусідні землі. Так, у Суцанських-Проскур захопили Ружинські землю (гай) Мохнадьку чи Белоцьку коло річок Мохнач і Корнин та осадити там село Чернявку. Як і іншим, доводилося Ружинським себе обстоювати від нападів та грабунків, дарма що взагалі Ружинські, порівнюючи з сусідами, виявляли більшу активність і рідше сами терпіли від сусідів своїх; зазначимо справу про кривди від Збаразьких та іншу про кривди від Сенюти романівським мешканцям (судові справи в реєстрах — *Źr. dz. t. XXI*). Господарювання Ружинських не завжди було добре і іноді їм доводилося звертатися по допомогу до застави: так маємо згадку про „жида білоцерківського Шломовича“, з яким було складено контракт, потім була судова справа, що переходила різні стадії і в якій потім Ружинська виступала в ролі відповідача в питанні держави, а далі відповідала за вибиття з маєтку. Деякі дані малюють кн. Ружинську, як енергійну господиню, яка своїм умілим господарюванням поправила, поліпшила матеріальне становище родини.

Але татарські напади давали себе знати. В люстрації 1616 р. староства Білоцерківського зазначено про Романівку (*dzierżawą księżną imc Romanowa Rozińska prawem dożywotnem*), що вона з селами спустошена przez tatarów... dla sputoszenia nic nie dają. Це загальна замітка, яку можна прикласти і до цілого цього району не тільки до окремих його поселень. Але і в інших рядках люстрації ми теж знаходимо подібні вказівки про інші поселення цього району. Читаємо тут: *uroczyśka na ten czas puste... owśa dla sputoszenia tatarskiego nic nie dają... ale teraz po sputoszeniu tatarskiem lat tomu dziesięć pożytkow nie czynią żadnych... ale ją tatarowie teraz zniesli, tylko jeden chłop został... horodyszczce puste... nie dają żadnych względem slobody, którey po tej tatarszczyźnie...* Ми тут не подаємо назов поселень, до яких це належить, щоб не зменшувати загального вражіння, але, як бачимо, кажучи про різні поселення цього району доводилося підкреслювати їх спустошення та звільнення від звичайних податків, які виплачувала людиність в аналогічних умовах по сусідніх місцевостях. Що-до цього дані люстрації 1616 р. дуже цікаві. До того ще люстрація 1622 р. додає деякі поясіння про місцеві умови, наприклад: *P. miasteczko na samym Czarnym szlaku*, про інші зазначено, як і в попередній люстрації — *które teraz wniwecz tak jako i drugie przez obóz i Tatarów zniesione są*.

Склад волости Романівської не був однаковий, але переживав певні зміни. Люстрація 1616 р. зачисляє до Р. волости такі поселення: м. Романівка, Чернявка чи Гридково, с. Жидовці чи Матвієвичі, Ставище, Єрчики (Hirsiki), Кошляки, Сквир Городище, Буки, Строків. Люстрація 1622 р. вичисляє ті-ж самі поселення в Романівській волості. Зазначимо тут, що в XVIII в. люстрація 1765 р. зачисляє деякі села до Стависького староства (Ставище, Кошляки, Жидовці, Єрчики, Чернявка), а деякі в окрему державу (Буки, Бакошин, Строків). Пізніша люстрація 1789 р. зачисляє всі ці села до Романівського староства.

Від удови кн. Романа Ружинського перейшло Романівське староство до Самійла Лаща, родича Ружинської (бо та була з дому Карабчевських). Лащ здобув ці маєтки не звичайним шляхом. Спочатку він намовляв Ружинську (Ходкевичеву) передати йому маєтки, зробивши відповідний на них запис. Коли всі ці намовлення не мали успіху і Ружинська відмовляла, Лащ ужив сили, зробив збройний наїзд на маєток Ружинської і силоміць видер, так-би мовити, запис. Давши запис, Ружинська покинула свої маєтки і думала повести боротьбу проти Лаща, щоб повернути своє, але це було не легко. Лащ міцно тримав здобуте добро (1631—1635), рішучо виступаючи проти заходів Ружинської. Він був ротмістром і мав у своїй команді певну кількість місцевої та зайшлої вольниці, яка мало пам'ятала про закони і завжди була ладна їх порушити. Це надало їм усім сумної слави великих свавільників, що з ними справді було важко боротися. Ружинській довелося вжити рішучого кроку, втягнути до цієї справи когось дуже впливового, щоб користатися його допомогою і значінням. Такого помічника та оборонця знайшла вона в особі підканцл. кор. Том. Замойського. Уживши свого впливу, Замойський, нарешті, примусив Лаща віддати захоплені маєтності за чималий грошовий, так-би мовити, окуп і Ружинська могла заспокоїтися: продала ці свої маєтки й переселилася до родичів до Белза (вмер. перед 1646 р., про неї Antoni J. (Rolle), *Niewiasty kresowe*; Rulikowski, Pawłocz). Після Ружинської мав Романівщину Том. Замойський, але господарював тут недовго (вм. 1638 р.). З спадкоємцем Том. Замойського почали судову справу спадкоємці сестер кн. Романа, але Хмельниччина усе тут сплутала. Перед самою Хмельниччиною Олександр Замойський передав Романівське староство якомусь Ходоровському.

Хмельниччина захопила цілий оцей район. Після Корсунської перемоги гетьмана Богдана втікачі посунули на північ та захід. Тишкевичева Махнівка з її замком здавалася добрим та надійним місцем оборони. Від Корсуня підійшла татарська орда, напала на Паволоч, Хмельницький спинивсь у Паволочі, він послав під Махнівку в липні Остапа Кривоноса, і той зайняв Махнівку. З заходу з Погребища надійшов Вишневецький, вибив Кривоноса з Махнівки, але далі не переслідував його. Хмельницький від Паволочи перейшов далі на захід. Коли утворено новий адміністративний устрій, Білоцерківщина склала окремий полк, до якого належали сотенні центри Сквир, Хвастів, Паволоч, Карабчів, Дідівщина. Життя і далі йшло неспокійне з несподіваними ускладненнями. Так 1650 р. стався татарський напад, що захопив Строків, Буки, Бакошин, Чубинці.

Не маючи змоги господарювати в Романівці, польські пани все-ж не відмовлялися від своїх прав на цей район. Від короля одержав 1659 р. спустошену Романівку і Сквиру Ян Ковалевський, що тоді-ж отримав і нобілітацію від уряду. Але реальні умови не давали можливості поновити господарство в цім районі. Цікавий акт 1683 р. перераховує пусті села, що тяжуть до Паволочи на р. Унаві та Кам'янці: Романівка до цього комплексу не належала, але як пусті названі тут сусідні села і через те за пусте можна теж вважати і Романівку. Згодом цей район переходить під керівництво Палія і він запроваджує тут свою козащину. Після Палія король надає 1710 р. Романівку, як *wakuja*са. Романівка після смерти Семена Палія надана уродженому Самсонові Бомбекові, полк. стольникові Лятичівському. Далі старостою Романівським був Казим. Стецький, потім Антон. Ожга, Франц Догель Цирина, Олекс. Рожнецький, Йоз. Любомирський.

У Романівці, як зазначено, був замок. Вал замку двома кінцями дотулявся до р. Унави, сліди замкового валу можна було бачити ще в половині XIX в. Був він завдовжки 437 сажн., заввишки 1—4 сажні. У середині над Унавою на місці високім, званім Бурти, був замок. Дорога до замку на „узвод“ ішла вгору і, як пригадували старі люди, тричі обходила замкову гору.

Про склад людности Романівки маємо ми не дуже докладні дані з люстрацій різних часів. Люстрація 1616 р., з якої ми наводили взагалі вказівки про спустошення татарське, зазначає і про спустошення Романівки; через те Романівка нічого не дає, з інших місцевих прибутків зазначено млини, корчму і став новозаведений „z kosztem JMci, ten iż mu spust nie był, respektujac na koszt nie kładzie się na ten czas (Zr. dz. VI, 113). Люстрація 1622 р. подає нам кількість осілих, їх тільки — 20. Отже тривожні умови життя впливали на людність і вона боялась заходити в спустошені райони в більшій кількості, щоб поповнити перервану працю. Млинів зазначено тепер 3, про став зазначено, що він призначений на утримання адміністрації місцевої. Століття згодом (1765 р.) люстрація подає такі дані про становище Романівки. Людности було халуп 60, з них 17, які давали чинш, далі 43 халупи, що відбували панщину, подорощизну, мотки. Лібертованих халуп було 5: „осавула, гуменний, возний і лісничі“. Козацьких халуп усього 9 (Арх. Ю.-З. Р., VII, III, 136. Року 1789 було 60 осілих, у тім числі й чиншових 4. Піддані робили панщину, подорощизну, давали мотки, курей, яйця. З непідданих бачимо тепер шляхту: її 10 господарів; козаків немає. Серед людности підданої виділено тепер ремісників: ткач дає від варстату, мірошник від кола та бере вигодовувати кабанів. Окремо дають від пасік — від пнів та очкове. Окрім датків та робіт від підданих з Романівки йшли такі ще збори: корчемна оренда, млинова оренда, ставщизна від громади за вільні лови риби в ставі.

Опис двірського забудування (1789 р.) малює його нам у досить нужденім стані, будови бідні, старі (Арх. Ю.-З. Р., VII, III, 489).

В історії Романівки XVII—XVIII вв. цікаво зазначити постійну боротьбу мешканців за землі з сусідніми землевласниками Проскурами-Суцанськими. Як було вже зазначено раніш, Ружинський захопив частину земель належних до Мохнача, гвалтовно насилали людей та пустошили пущу коло рч. Мохнача

та Ірпеня, гвалтовно насилали своїх людей на поля та перешкоджали працювати на полях (напр., над рч. Білкою під могилою Вороховицею, як зазначено в скарзі на Ружинських). Переглядаючи тодішні скарги тутешніх панів землевласників легко помітити, що це були звичайні панські наїзди того часу в цім районі, Ружинські виявляли, можливо, трохи більше енергії в цій справі, але не становили виїмку з цього погляду. Проскурам-Сущанським, сусідам Ружинських, доводилося скаржитися і на інших своїх сусід за їхні наїзди та захоплення земель і майна, були тут грабунки підданих, захоплення їхніх речей, биття їх самих. Цікавий випадок, що його зазначено в скарзі, захоплення бидла і коней, яких було вигнано в поле підчас татарського нападу. З сусідами своїми Тиша-Биковськими вели справу Проскури за захоплення землі під с. Кривим (панів Проскурів) за рч. Кривою. Проскури цю землю за рч. Кривою (теп. Крив'янкою) вважали за свою, а Тиші вважали, навпаки, за свою, як і землю Маліківську на захід від Кривого, тепер с. Липки над рч. Крив'янкою. Ясних розмежувань не було й це призводило до довголітніх суперечок, які розв'язував суд. Так само неясні границі були і між маєтками пп. Проскурів та Ружинських і треба було розмежувати землі, щоб покласти край усім таким непорозумінням сусідським. Можна думати, що з Ружинськими Проскури-Сущанські не рішались розплачуватися наїздами і вже після Ружинських стали вільніш наїжджати на Романівські землі. В пізніших суперечках Сущанські запевняли, що границя Романівським землям іде р. Унавою і не переходить її. Романівські мешканці й собі заявляли, що Кошляки, Романівка, Гридкове чи Чернявка і Єрчики користалися в тих місцевостях полями, лугами, сіножатями й лісами. Два віки, казали вони в заявах своїх XVIII в., без перерви користалися вони, як перед війною, так і після війни, як можуть посвідчити найдавніші та найстарші місцеві люди. Коли проваджено попередні люстрації, доводили далі романівці, Сущанські не скаржилися на поселення на тій стороні Унави Чернявки. Але пізніш, пояснювали далі романівці, п. Федір Сущанський-Проскура, київський земський писар, маючи вплив, як возний і урядовець, частину ґрунтів, належних од стіни Корнинської до староства Романівського, неналежне привластив, а потім його наступники, за тривожних часів революції та козацького засилля, ще привластили ґрунти романівських мешканців. Проскури-Сущанські встигли вплинути на вице-герента Киркора, офіціялісту київського гродського, і він зазначив границю маєтків Проскурів-Сущанських рікою Унавою, не виясняючи дуктів та редуکتів. Після того Проскури на тій стороні Унави не дозволяли романівським мешканцям орати та сіяти, забирали збіжжя, вимагали давати їм десятину з піль, не дозволяли випасати худобу, косити сіна, підданих били, калічили, забирали там бидло і коней.

Окрема заява громад Романівки та Єрчиків вичисляла кривди від Проскурів, а особливо від п. Мик. Проскури. Що-року п. Проскура, заявляли вони, відбирав від Романівського староства ґрунти і вже кільканацять років кожної весни робив з своїми козаками об'їзди, вдираючися на Романівські ґрунти. Нарешті п. Проскура зробив границю р. Унавою і на тій стороні забрав поля орані і позасівані, покосив сіножаті, позбирав сіно і ми тепер не

маємо де орати, сіяти, косити, мусимо наші халупи кидати і розходитися, бо яка користь нам без ґрунту, що його зовсім позабирав п. Проскура. Минулого року п. Проскура ніби дозволив нам на наших власних ґрунтах, які від нас забрав, з десятини сіяти, але коли ми пожали збіжжя, він удень та вночі забрав збіжжя цілком до свого маєтку, залишив нас у нужденнім стані, бо ми не мали надалі навіть насіння. Цього року п. Проскура на наших ґрунтах засіяв свою ярину, а як землі не були окопані, важко було пильнувати, щоб бидло не заходило і не робило там спустошення, за ті шкоди п. Проскура забрав та затримував худобу, аж поки її викупали грішми, збіжжям, працею.

Отаке-то важке було в половині XVIII в. та пізніш для Романівських селян сусідство з півночи маєтків Проскур-Сущанських.

З МИНУЛОГО м. СТАРОДУБА.

В історії міст Гетьманщини XVII—XVIII в. велике значіння має зміцнення поруч із купецтвом та ремісництвом старшинського елементу, який швидко починає, спираючись на економічну та соціальну базу, верховодити в міських справах на свою користь. Між тими старшинськими родами, що швидко зрозуміли вигоду такого „наступу на місто“, дуже цікава господарча діяльність Скорупів, що широко провадили скуплю в місті Стародубі.

Не зайве попереду сказати кілька слів про самий рід Скорупів.

На перший погляд здається, що їм пощастило в українських дослідників. Небагато в українській археографії окремих збірників фамільних документів, а тут маємо збірник архівних джерел, окремий відділ „Бумаги Скорупь“ у збірнику „Сулимовській архивъ“ стор. 167—262 №№ 110—172. Як порівняти з публікаціями матеріалів про інші роди Гетьманщини, то ця збірка досить значна.

Що-ж дає оця збірка документів про Скорупів?

Коли придивитись уважно, треба визнати, що не всі сторони різноманітної діяльності Скорупів висвітлюють оці зібрані тут документи.

Маємо тут переважно матеріали про господарчу діяльність на селі.

Які-ж наслідки мав перший період господарчої діяльності Скорупів? Певне підсумування бачимо ми в універсалах 1709 р. та 1728 р. Дем. Григор. Скорупа лавник, а потім бурмистр стародубський, завдяки своєму зближенню з стародубським полковником Скоропадським, пізніш отримав від Скоропадського-гетьмана універсал на послушенство селян с. Кустичів. Це був важливий крок для стародубського міщанина — отримати послушенство селян, яке звичайно давали тільки старшині. Це вводило „знатного обывателя стародубского“ поміж звичайну старшину і після млинів під Руховим та в с. Кустичах відкривало перед ним нові економічні можливості. Кілька років пізніш новий універсал того-ж гетьмана давав Дем. Скорупі дозвіл „людей человекъа скилко осадити“. Скорупа-син був вже полковий писар (1715—1727 рр.) і міг володіти Кустичами, не викликаючи ніяких сумнівів. Окрім села Кустичів мав тепер Григ. Сулима і с. Покославле, про яке інформував г. Апостола, що „имѣлъ в послушенствѣ деревеньку Покословье въ полковой же сотнѣ найдуючуся, якую старшина енеральная между гетманствомъ и утвердили были во владѣніе, но потомъ въ бытіе Малороссійской бывшей коллегіи оную деревенку отъ него отобрали“. Гетьманський уряд, задовольнившись із цих пояснень Григ. Скорупи про Покославле — „такъ и деревенку Покословье

приворочаємъ ему жъ во владѣніе и дабы в спокойномъ онихъ села Кустичъ и деревнѣ Покославля владѣніи не от кого не было оному жадного препятствія“. Тоді-ж инший універсал г. Апостола 1728 р. і загально потвердив Григ. Скорупі всі набутки діда, батька та його-ж самого Григ. Скорупи з вичисленням окрім двох сіл, що вже було зазначено, і інших придбань, млинів звичайних і вешняків, хуторів, ґрунтів, сіножатів та ин.

Чи ці універсали повно виявляють хід збагачення Скорупи? Доводиться сказати, що виявляють не досить повно, бо не підкреслюють енергії, що її було вкладено до міської скуплі в Стародубі, а енергія ця була немала і мала значні результати.

На одій сторінці господарчої діяльності Скорупів у Стародубі і треба спинитись, доповнюючи виданий вже архівний матеріал.

До того треба додати, що старшинська скупля по містах мало ще освітлена в працях та виданих збірках актів і заслуговує більшої уваги.

Скупували Скорупи в Стародубі різні маетки, забудовані землі і землі незабудовані, млини, сіножаті. Це все можна поділити на дві групи.

До першої групи заведемо маетки в самім місті Стародубі.

Від перших років XVIII в. маємо купчі записи на комори. „Комору свою власную... у ряду крамномъ в серединѣ межи коморъ пана Демяна Григориєвича якъ самъ уживаль и в своемъ держаню мѣль...“. Инший купчий запис на комору Тетяни Брезкунихи говорить про „комору власную нѣкому нѣ в чомъ не пенную и незаведенную в ряду коморномъ крамномъ в Стародубѣ стоячую, з одной сторонѣ Карпа Египцова, а з другой стороны отъ Бориса Шупиша лавника коморъ, якъ сама уживала, отвела, продала и попустила в моцъ и держане“.

На двори маємо такі купчі записи. „Двор свой власний никому ни в чемъ не заведений и не пенний стоячий на предмѣстю на ринку... Пляцъ селидебній с хоромнимъ строєніемъ и с огородомъ... в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростеловцѣ... Власний свой двор с хоромнимъ строєніемъ и с огородомъ нѣ в чемъ не заведений и не пенний якъ в себѣ імѣється в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростелевцѣ обмежу тамошних жителей... Пляцъ селидебній с хоромнимъ строєніемъ з двома огородами якъ в себѣ імѣється в Стародубѣ на фольваркахъ урочищемъ на Коростелевцѣ обмежу тамошних жителей... Житель и коваль стародубовскій... імѣючи в зуполномъ своемъ владѣніи в городѣ Стародубѣ за крепостю на посадѣ двор с хоромнимъ строєніем, какое ни на ест, доставшійся мнѣ по подѣлу з братамы моими стоячий на Красной улици в перевулку... Половину дворика стоячого з хоромнимъ строєніемъ в улочки ідучой к Лукиному двору (Луки Оедоровича Илирического)“.

Були теж між купчими Скорупів і купчі листи на незаселені пляци в місті: „пляцъ голій селидебній власній мой куплею набитій отцемъ моимъ от райци магистрата стародубовского Карпа Египца на предмѣстѣ от Желвашной брами лежачій межуючий з одной стороны от Космаченского двора, з другой стороны от Пахома Повторабаби чрезъ улочку“.

Ось купчі на городи в Стародубі: „огородъ свой... при городѣ Стародубѣ на Коростелевцѣ... Власний нашъ огородъ по отцу намъ наслѣдственно до-

ставшійся нѣкому нѣ в чѣмъ непенній на перед сего, не заставленній а нѣ заведенній в продажъ в Стародубѣ на Коростеліовцѣ лежачій межами з одной стороны господина полковника стародубовского Максимовича, з другой жителя коростеліовского покойного Григорія Чуйковця, с третьей и четвертой сторонъ бунчукового товариша господина Григорія Скоруппи огородовъ поліовихъ на которомъ нашомъ огородѣ безъ малого чего кранего (!) сѣться конопель чвертка и оним огородомъ якъ покойній отецъ нашъ Яковъ Сосновскій по дачи оногo огорода ему от отца своего а нашего дѣда владѣль многіе года спокойно и безірепятственно“.

Скуповували Скорупи і сіножаті під містом: „мѣщанинъ стародубовскій... сѣножат свою власную и з дубровою никому ни в чомъ непенную и впрд не заведенную за Плоскимъ болотомъ на урочищи Песочанки лежачую куплею у Ивана Иванова сына Воронова описной слободи Воронца жителя набитую окопомъ окроги (!) окупанную которою якъ самъ владѣль и в держанню своемъ спокойномъ имѣль, такъ отволю продалъ и попустилъ у моц вишняго (!) владѣнія... Дѣдовскую і отческую свою сѣножать окупанную никому непенную і прежь сего не заведенную лежачую в грунтах Стародубовских в урочищи Летнем в смежности сѣножатей монастыря Котошинского да мѣщанина стародубовского Карпа Іосифова Васковского прилеглуу к шкрабинской дороги“.

Продавали Скорупам стародубівські мѣщани і козаки орні землі під Стародубом. „Имѣю я за городомъ Стародубомъ два загоны поля пахотного лежачие на врочищи, один для (!) Дожновского шляху с одной стороны от межи умершаго успенского стародубовского попа Исакия а з другой знатного бунчукового товариша пана Григорія Скоруппи, а другій въ урочищи Глинищи... Загонъ свой власный никому ни в чомъ непенный і не заведенній на полусмакъ жита мѣри стародубовской лежачій край гаю бунчуковаго товариша пана Григорія Скорупи прозываемого Костенка... Козакъ... житель Стародубовскій плящикъ пахотного поля при городѣ Стародубѣ въ подворкахъ за Красною улицею находяційся в окружности грунту мѣщанина Стародубовского Герасима Солодовника лежачій... Два пляцы пахотного поля при городѣ Стародубѣ въ подворкахъ за Красною улицею въ право находячіеся, съ которыхъ одинъ положеніе свое имѣеть къ пляцу такова жъ пахотного поля козака сотнѣ Новомѣской жителя Стародубовскаго прозываемого Кутеки... Имѣючіяся во владѣніи моемъ отческій загонъ лежачій близъ Костенки межами з одной стороны лавника магистрата стародубовского Ѳедоса Евтихьева а з другой стороны пушкаря артилеріи полковой Іосифа Заверухи продалъ с имѣючимся на ономъ житнимъ засѣвомъ... Имѣючи я в своемъ владѣніи собственного своего грунту никому ни в чѣмъ непенного и не заведенного пахотного купленного самим мною в разних обывателей шматками загонъ... Козак сотнѣ первой полковой житель стародубовскій... ижъ я имѣючіяся в мене отческій загонъ пахотній ни в чѣмъ никому непенній и не заведенній лежачій под Костенкою... Имѣючи по отцу моему наслѣдственній собственный мой никогда доселѣ ни под каким видомъ не заведенній и непенній положеніемъ своимъ близъ города Стародуба над рѣчкою Бабинцемъ не доездя к греблѣ с мелницею господъ Березовскихъ зовемой Ходорки помѣжь з за-

гономъ обозного полкового стародубовского Павла Григоріевича господина Скоруппы прилеглай къ окопу а з другой стороны отъ окопу ж з улицы зовемой Затинной серединою прилеглай же к загонцу Марѳи Ивановны госпожи Стефановой Березовской загонъ“.

Продавали теж Скорупам і пожни.

„Имѣючи я понаслѣдію от отца своего Дмитрия Игнатова сына Толочина а оному отцу моему доставшоеся по запису данномъ от дядѣ его родного Аникея Федорова Судури въ 1726-мъ году априля 3 д. в вечномъ и спокойномъ моемъ владеніи пожню из загонемъ, близъ города Стародуба на Костянци лежачая, которая пожня и загонъ початкомъ межою первой отца его Игната Толочина вѣнизъ речки концемъ в уголь вербу, з другой стороны межою от мѣщанина Лосенка“.

Коли придивитись уважнѣш до цих купчих записів, побачимо, що Скорупи цікавились різними маєтками в Стародубі та під Стародубом, не обмежуючись, як це часом робила инша старшина, лиш однією певною категорією маєтків. Двори і пляци, заселені землі і голі, сіножаті і загоны це все проходить перед нами в оних численних купчих записах. Варто зазначити ту уважність, з якою Скорупи персональні купчі записи переводять через ратушні та сотенні книги: не відкладаючи, подають Скорупи свої купчі записи до ратушних та сотенних установ і одержують від них урядові звичайні виписи за звиклими підписами та печатками.

Не завсіди Скорупи в своєму набуванні маєтків ішли шляхом самої лиш купівлі. Часто купівля була сполучена з попередньою заставою, а це давало можливість Скорупам здобувати маєтки дешевшою ціною. Скорупи могли домагатися нижчого шацунку маєтків, використовуючи важкі умови, в яких перебували власники земель. А далі Скорупи могли почати наполягати на довжника як-раз тоді, коли тому важко було сплатити заставну суму, і таким шляхом знов-таки домагатися вигідніших умов придбання маєтків.

Наводимо кілька прикладів такої застави: „Я Іванъ Естафевичъ синъ Волошинъ... житель Стародубовскій... занималь я у его милости двѣстѣ осмь десять золотихъ, которой то сумми не имѣючи чимъ его милости вистатчити виисти (!) долгу, по много закладеннихъ уреченнихъ срокахъ упросилъ еще его милости пана Григорія Скоруппы пождатъ того моего долгу, давши доброволне и записавши в заставу дворъ свой власный никому ни в чомъ не заведенный и не пенный, стоячий на предмѣстю на ринку, на терминъ в семь прейдучомъ 1729 году до Рождества Христова, а если бы и на тотъ уже прописанный терминъ не мѣвъ я сполне долгу своего пану Григорію... вистатчити... во вѣчное записую владѣніе...“. Далі такий приклад: „задолжившиися я денегъ рублей дванадцать бунчуковому товаришу пану Григорію Скоруппѣ взимаючи на разніе домашніе нужди еще в 1736 году, а также не имѣю чимъ ему пану Скоруппѣ того долгу уистит... дворъ свой власный з хороннимъ строеніемъ... в Стародубе на Коростеліовцѣ“... Або ще приклад: „рублей десять взимаючи на нужды свои в дабеляхъ общихъ отбуваемыхъ а понеже до сроку вишеписанныхъ денегъ не имѣлъ и не имѣю чимъ уистит; того ради еще принялъ от его пана Скоруппы денегъ рублей пять и за тую вишеписанную мною пятнадцат

рублей принятую сумму уступую во вѣчность продажею ему пану Григорію Скоруппѣ дворъ свой власный.. в Стародубови на Коростеліовцѣх...“. Ще приклад: „в прошлых годѣхъ matka моя родная Анастасія Стефановна да отчимъ мой Иванъ Волошинъ задовжившис денегъ пятьдесятъ шѣсть рублей.. Григорію Скоруппѣ на что і дали на себѣ кабалу и за таковыя денги завели в заставу домъ отца моего Димитрія Космача ему пану Скоруппѣ, стоячій в городѣ Стародубѣ на предмѣстїю противъ острога, на которомъ дворищѣ отца моего значковой товаришъ Данило Клокоцѣнскій построилъ домъ себѣ яко бы по куплѣ от Карпа Египца вмѣсто дворища Павла Злотника, с которымъ Данилою Клокоцѣнскимъ імѣется о томъ і дѣло мое в полковой стародубовской канцеляріи судомъ произведенное, толко что не решено, я же вишеписанного числа по доброй моей волѣ з согласія і позволенія матери моей Анастасіи Стефановой дочери оной отческій домъ мой нѣкому нѣ в чѣмъ не пенній и вперед не заведенній (кромѣ что ему пану Скоруппѣ маткою и отчимомъ моимъ в заставу пущенній), завель в продаж“...

Наведемо ще прикладъ застави поля: „оставшись я по смерти свекра моего и мужа во удовольствѣ з малолѣтнимъ синомъ моимъ Тимохомъ в долгахъ оними свекромъ и мужемъ моимъ затыгненнихъ, не имѣючи же чимъ не токмо онихъ долговъ виплачивать, но и себе и сина чимъ препитат...“.

Застави поля цікаві тим, що подають спеціальні умови про використання врожаю: „и сама она пожня окопанна кругомъ окопомъ, а терминъ вишемененнымъ денгамъ рублей пятнадцать отдание, снявши сѣно, о покровѣ пресвятой богородици в року вишеписанномъ и ежели ж на терминъ мною зложоны не выистатчу вишемененныхъ денегъ, то знову в рокъ до термину пожня вишеписанная в заставѣ повинна бити и пожитокъ мѣти и владѣти якъ своею власною вишемененному кредиторомъ и на томъ данъ сей мой обликъ...“. Або ще приклад: „с которыхъ загоновъ силенъ онъ... сего лѣта безъ всякого препятствия скопщину побрать, а потомъ до отдання мною нижайшимъ показанихъ десяти рублей денегъ силенъ и воленъ самъ орат или кому хотя даватъ а собѣ надлежащее з оныхъ загоновъ отбирать користи...“. Або така умова: „тутъ же и сіе докладую, оной загонъ нынѣ засѣянъ естъ житомъ стародубовскимъ жителемъ Гришкомъ Пантюховимъ, с которого загону в предбудучій тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ четвертый годъ долженъ четвертую копу того со всего отдатъ ей панѣ Скоруппиной, а по снятіи с поля и по одобраніи копъ, какъ хотя ей.. диспозоватъ и владѣти по своей волѣ и усмотренію“.

Бувало і так, що Скорупи переймали на себе застави иншимъ, виплачуючи різниці: „Нынѣ упросили оного господина Скорупу таковыхъ прописанныхъ денегъ одинадцати рублей с полтиною еще обождать до слѣдующаго июня 15 в сѣмъ 756-мъ году, а буде бы и на сей вишепрописанній срокъ таковыхъ денегъ не отдали б, то по прошествію такового срока хотя единого дня имѣеть взять во вѣчное свое владѣніе пожню под городомъ Стародубомъ лежачую у урочищи прозиваемомъ Летнемъ копчами окопанную а осталніе денги за оную пожню тридцять сѣмъ рублей отдать его высокоблагородіе имѣеть козаку сотнѣ полковой второй Петру Отцовичу и взять от оного засталное (!) наше писмо себѣ...“. Наведемъ ще прикладъ: „взялъ я в него...

сорокъ рублей на загоны около города Стародуба в разныхъ мѣстахъ имѣючись мои собственніе дѣдовскіе, якихъ есть числомъ болѣе двадцати, с которыхъ загоновъ имѣется в заставѣ сѣм в козака сотнѣ Новомѣской Евдокима Семеки да два в посполитого стародубовского жителя Андрѣя Шираева которые загоны имѣю я в него Семеки и Шираева выкупить и такъ оныя, яко и другіе отвезть ему пану Скоруппѣ в продажъ, а другому никому, кромѣ его пана Скоруппи, в продаж и в заставу оныхъ загоновъ заводить не имѣю, а отводить оныхъ ему пану Скоруппѣ в продажъ...“.

Великого значіння надавали оці застави встановленню терміна повернення грошей.

Наведемо зразокъ умови: „по прошествію вышеписанного срока хотя единого дня обовязали себе облѣковымъ запѣсомъ оныя денги отдать у двое“.

Розглядаючи купчі та заставні Скорупи, можемо завважити, що мало хто мігъ своєчасно заплатити позичку на назначений термін. Більшість запізнялася з виплатою грошей і мусіла прохати собі від Скорупи відкласти надалі термін виплати. Від ласки пана Скорупи залежало тоді згодитись на таке відкладання терміну виплати.

Коли позичку на термін не виплачували і пан Скорупа не хотів далі продовжувати, то треба було перевести спеціальний шацунок — „по терминѣ за шацункомъ дворъ огород и з садомъ мѣю уступить“.

Можна думати, що, переводячи оцей шацунок, Скорупа мігъ вплинути на тих, що шацували маєток, вплинути в напрямі зменшення загальної оцінки.

1¹⁾.

Року 1729 г. декаврія 10 дня.

Я Лукиря Яскова дочь Григоріева жена жителка стародубовская чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнимъ обликговимъ записом ижъ застаю должна пану Григорію Скоруппѣ знатному бунчуковому товаришу талярей двадцать денегъ и панѣ Агафіи Березовской асаулиной полковой стародубовской талярей двадцать, якіе денги такъ пану Григорію Скоруппѣ талярей двадцать, яко и панѣ Березовской талярей двадцать же денегъ маю и повинна буду отдат и вси сполна уистит на терминъ мною самою зложоний, если даст богъ дочекат, на святителя Христова Николая вешнего в придучій 1730 год мѣсяца мая 9 дня, непремѣнно, за которіе денги дворъ свой власный запи-сую в заставу до термину стоячій на заречью в Стародубѣ межами Романа Шныра котляра, з другой стороны Семена Бражника жителей стародубовских, и до того двора огород з садомъ тамже лежачій до отданя должних денегъ такъ пану Скоруппѣ талярей двадцат, яко и панѣ Березовской талярей двадцать денегъ, если жъ бы на терминъ не мѣла уистит таких должних денегъ то по терминѣ за шацунком дворъ, огородъ и з садомъ мѣю уступить имъ пану Скоруппѣ и панѣ Березовской, в том и подписуюся крестнимъ знаменіемъ.

Писаль сей обликгъ по прошенію Лукири Григоріихи жителки стародубовской Гавръриль Жихаревичъ подписокъ майстрату стародуб. тр.

2.

Року тысяча сѣмьсотъ четиредесят девятого мѣсяця генваря осмаго дня.

Я нижеподписавшийся Иванъ Иванов синъ прозваніемъ Короткий пушкар артилеріи полковой стародубовской чиню вѣдомо сею моею добровольною рукодайною от мене купчою записею во всякомъ судѣ и правѣ, кому тепер і в потомние часи вѣдати надлежало было, ижъ продалъ я его благородию пану Григорию Скоруппѣ знатному бунчуковому товаришу при городѣ Стародубѣ находячийся загонъ поля пахотнаго свой власний никому ни в чемъ непенний и не заведенний за сумму певную и сполна руками моими отобранную въ совѣтости зде пишучися то ест рублѣ за чтири копѣекъ за пятдесят и за четвертку жита, а оный проданный загончикъ урочищемъ знайдется за Костен-

---

¹⁾ Наведені документи взяті з збірника актів — Арх. збірка Лазаревського № 12/1; копії в збірнику не всі добре списані.

кою у конци гаю Костенскаго межами прилеглий с одной стороны от козака сотнѣ Новомѣской Якова Себеки, а з другой стороны от мѣщанина стародубовского Петра Полченка, а з третей стороны прилегъ концемъ к ричци, которимъ загончикомъ силень онъ панъ Григорій Скоруппа вѣчне и спокойне без всякаго препятствія владѣть, а я продавца от онаго моего проданного загончика самъ себе жену и дѣтей своих такожъ близких и далеких свойственных во вѣчне часи отдаляю и видѣтичаю и нѣхто его пана Григория Скоруппи и наслѣдниковъ во владѣннїи спокойномъ онаго загончика турбовать и до суда позиват не долженъ, кладучи на турботора выни сто золотихъ, а ежелиб хто имѣлъ в томъ владѣннїи его пана Григория Скоруппу или его наслѣдниковъ турбовать и до суда позивать, то я и дѣти мои наслѣдники не допускаючи его пана Григория Скоруппи убытки какие паче чаяння послѣдовать могли, заплатит долженъ буду, на что для лѣпшаго вѣроятія упросиль мѣсто себе неграмотнаго і во свѣдѣтельство подписатис ниже подписавшихся персонь.

Писано року и дня вышеспецѣфикованнихъ.

К сей вечистой купчой записѣ вмѣсто пушкаря артирелїи полковой стародубовской Івана Иванова сина Короткого по его прошенїю жител стародубовский Іванъ Медведевъ руку приложил.

3.

Року тысяча сѣмьсотъ четиредесят девятого мѣсяца априля восемнадцатого дня.

Я Максимъ Кондратовъ синъ Карнаукъ мѣщанинъ стародубовскїй чиню вѣдомо симъ моимъ вечистимъ купчимъ записомъ во всякомъ судѣ и правѣ и кому теперь и впред надреджати будет ведат в томъ, что имѣю я за городомъ Стародубомъ два загоны поля пахотного лежачие на врочищи одинъ для (!) Дохновского шляху с одной стороны от межи умершаго успенского стародубовского попа Исакия, а з другой стороны знатного бунчукового товариша пана Григорія Скоруппи, а другїй во урочищи Глинищи от межи ж одной стороны Ивана Талачина обивателя стародубовского, а другой от онаго ж пана Скоруппи никому ни в чемъ непеннїе и в сумѣ денегъ не заведеннїе по куплѣ мною оние два загоны от мѣщанина стародубовского Григория Пантелѣева в 1749 году априля 17 д. набутие, як во владѣннїи оние два загоны моемъ были, такъ з согласія жени и дѣтей своих завель я и попустиль в продажу вечистую и неотповоротную више упоминаемому бунчуковому товаришу пану Григорию Скоруппѣ за сумму денежную сполна руками моими отобранную совѣто зде пишучуюся за восемнадцат рублей денегъ, которими двома загонами от сего числа волень онъ бунчуковїй товаришъ панъ Григорій Скоруппа самъ и панѣ его с наслѣдники их вѣчными часи дѣйствително владѣти и диспонувати, то ест продати, дати, даровати или с кимъ заменяти и якъ хотя ку найлѣпшому своему пожитковѣ оборочати, неузнаючи отом ни откого жадной трудности и препятствїя, я же продавца от оних двоухъ загоновъ во вѣчност мною проданнихъ ему пану Григорию Скоруппѣ, какъ самъ себе такъ жену и дѣтей и всѣхъ близкихъ

и далеких своихъ родственниковъ отчуждаю и видичаю (!) вѣчне без всякого впредь упомѣнку, а если бы в случае хто его бунчукового товариша пана Григорія Скоруппу панѣю или наслѣдниковъ их могль турбоват, то я продавца до турбаторовъ и убитчиковъ бунчукового товариша пана Григорія Скоруппу панѣю и наслѣдниковъ его не допускают повинень, но охранят всегда должеству, а какова имѣлас у мене на тѣ вишь прописанние два загоны купча, якъ запис от предпмянутаго мѣщанина стародубовского Григорія Пантелѣва в 1749 году мѣсяца априля 17 д. данная, оную при семь емужь пану Скоруппѣ вручаю для лутшого утверждения, в чемъ даль я ему бунчуковому товаришу пану Григорию Скоруппѣ и сию добровольную вечистую купчую запис за подписомъ рукъ и печатми упрошенных от мене достовѣрныхъ свѣдѣтелей.

Писано року и дня вишей спецификованних.

К сей вечистой купчой записѣ писар сотенний навомѣский Николай Колосовский вомѣсто вишеписанного продавца Максима Кондратова сына Карноуха неграмотного по его прошению руку приложил тр.

4.

Тисяча сѣмьсотъ пятьдесятъ третого году августа мѣсяца семого дня.

Я нижей подписавшиися церкви всемилостивого Спаса Стародубовской священникъ Θεодосій Алексѣевъ Коссевиць чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнымъ вечистимъ купчимъ записомъ до всякого суда и права и кому того теперь и в потомніе часи вѣдати будет надлежати, ижь имѣючи я власного своего нѣкому нѣ в чемъ непенного и впредь сего не заставного а нѣ в продажѣ не заведенного по отцу наслѣдственного поля пахотного загоны под Стародубомъ урочищемъ под Костянкою межуючій з одной стороны бунчукового товариша умершого Григорія Скоруппи грунту пахотного, з другой тожь его пана Скоруппи, с третой стороны удовѣствующой Леоновой Злотници мещанки стародубовской грунту пахотного, з четвертой прилеглій к реци Бабинцу, якимъ загономъ отецъ мой и я спокойне и безпрепятственно владѣлы, не узнавая нѣ от кого жадного препятствия, так оный загоны я продалъ и отвель в мощъ и вечистое владѣніе панѣ Анастасіи Шираевнѣ Григориевой Скоруппиной за сумму певную и сполна до рук моихъ совѣто пишучую отобранную тридцать рублей, теди от сихъ часъ волно ей панѣ Григориевой Скоруппиной и наслѣдникомъ ей вишепрописаннимъ загономъ як хотя диспозовати дати кому продати даровати заменяти и к наилучшому своему пожитку обернути, я же самъ себе жену и потомковъ моихъ такожь близких и далекихъ покровныхъ своихъ вѣчне зрекаю удаляю и видѣдичаю от вышечененной мною продажи и не мѣем и мотги не будемъ повинни в той продажи ей панѣ Григориевой Скоруппиной и наслѣдникамъ ей жадной шкоди и найменшой перешкоди чинити под зарукою на турбатора вини вишеписанной суммы и нагорожениемъ проторовъ и убитковъ, буди б же кто з дѣтей моихъ или з кривныхъ моихъ вщаль ей панѣ Скоруппиной или наслѣдниковъ ей в чомъ турбоват за ту продажу, то долженъ я жена и дѣти мои и наслѣдники, не доущая ей панѣ Скоруппиной и наслѣдниковъ ей до проторовъ и убитковъ

но своимъ коштомъ охранять и очищать, тут же и сіе докладая, оной загонъ нынѣ засѣянъ ест житомъ стародубовскимъ жителемъ Гришкомъ Пантюховимъ, с которого загону в предъ будущій тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ четвертый годъ долженъ четвертую копу того со всего отдать ей панѣ Скоруппиной, а по снятіи с поля жита и по одобраніи копъ, какъ хотя ей панѣ Скоруппиной диспозоват и владѣть по своей волѣ и усмотренію, на оной же загонъ имѣющіеся крѣпости в отца моего пропали во время шведской войны и буди в кого какимъ образомъ могли сискатис, то нѣ какой силы могли не повинни, и на сей моей купчой крѣпости для твердости и лучшего вѣроятія саморучно подписуюся и ниже подписавшихся свѣдителей упробилъ персонално в свѣдительство подписатис, сію жъ мою купчую крѣпост саморучную волно ей панѣ Скоруппиной или наслѣдником ея когда хотя нѣбудъ в урядѣ до книгъ актовъ и з оних книгъ обикновеную випис видат дозволяю.

Дѣялось в Стародубѣ року тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ третого августа двадцать первого дня.

К сей моей вечистой купчой крѣпости по отобранію сполна денегъ церкви Преображения Господня священникъ Ѳеодосій Алексѣевъ Косевич саморучно подписался.

5.

Тысяча сѣмьсотъ пятьдесят третого году априля второго дня.

Я нижеподписавшійся козакъ сотнѣ второй полковой Павло Лошъ чиню ведомо симъ моимъ заставнимъ писмомъ в томъ что данній мнѣ тещою моею Наталією за отлучкою мужа ей козака сотнѣ навомѣской Зенки Семеки за женою моею а ей дочерю Просею Семековною з потомки наши во вѣчное владѣніе в посагу землѣ половину огорода межуючого жителки стародубовской удовствуючой Параскевіи Черепчихи концами еднимъ к улицы Покровской, другимъ от канцеляриста полкового стародубовского Онисима Лисовского, с хоромного строения амбаръ, такожь и другую половину оног огорода под такимъ договоромъ, что ежели вишеписанній муж ей а мой тестъ Зенка Семека з оной его отлучки не возвратится (чего Боже сохрани на его какой смерти), то оную половину з дворомъ и со всѣмъ хоромнимъ строениемъ яко то свѣтлицу и хату записала въ вѣчное жъ владѣніе и на оное все дала от себе мнѣ з женою моею и наслѣдиемъ уступное писмо на уступленную жъ ее половину огорода с амбаромъ и нинѣ на прошение ей тещи моей з сотенной второй полковой сотнѣ канцеляріи за руками старшинскими и сотенною оной сотнѣ печатью видана для спокойного владѣнія мнѣ з женою презентація, которій огородъ з дворомъ и со всѣмъ хоромнимъ строениемъ заставляю обозному полковому стародубовскому его високородію господину Павлу Скоруппѣ женѣ и наслѣдію его за двадцать рублей денегъ, якимъ огородомъ и дворомъ вишеписанній обозній полковій стародубовскій господинъ Скоруппа з женою и наслѣдиемъ ихъ должны владѣть до отдачи мною данних мнѣ имъ господиномъ обознимъ двадцати рублей денегъ и всякие з оног огорода и двора користи получать безпрепятственно, чего для лучшего достовѣрія и певности ему господину обозному з женою и наслѣдиемъ его даль сіе

заставное письмо за рукою моею и упрощенных от мене свидителей року мѣсяца и дня вишеписанных.

К сему заставному письму по устному и очевѣстому прошенію козака сотнѣ второй полковой Павла. Лоща вмѣсто его неграмотного козакъ сотнѣ новомѣской Василь Хроловъ подписался.

6.

Року тысяча сем сотъ пятьдесятъ шестого мѣсяца мая 2 дня.

Я нижеименованній чиню вѣдомо симъ моимъ добровольнымъ купчимъ записом во всякого суда и права кому теперь и в потомніе часы вѣдати надлежатиметь что в прошломъ 1755 году продалъ я его высокоблагородію судіи полковому пану Павлу Скоруппѣ властній свой дворикъ з огородцемъ і имѣющимся на томъ дворику строеніемъ за городом на Пределщицкой улицѣ состоящій, ни кому ни в чемъ не пенни межующій з одной стороны от саду дворца Вознесенскою з другой и тилом от Шадинского двора, а воротами на улицу противъ дворовъ великороссійскихъ купцовъ. Лугининих за цену без совѣтости zde пишущуюся двадцат рублей денегъ, в якомъ прописанного 755 году от его высокоблагородія пана Скоруппѣ в задатокъ взялъ я денегъ четири рубль, а сего 756 году генвара 10 дня на оный вишеписанній мною проданній дворикъ во вѣчное ему и наслѣдником его пана Павла Скоруппи владѣніе далъ я добровольную купчую запись з подписомъ рукъ и приложеніемъ на оной печатій упрощенныхъ мною персонално во свѣдѣтельство персонъ почему онъ поменній пан Скоруппа и владѣть началъ и в оной дворъ прислалъ новую бервѣнную хату для постройки тамо, когда же я оную купчую самоперсонално представилъ в магистратъ стародубовскій для записания в вечистія книги и для выдачи з оной ему пану Скоруппѣ обикновенной вписѣ, при чемъ и осталнія денги шестнадцать рублей для отдачи мнѣ представлены были от него ж пана Скоруппи в оній магистрат, то оного магистрата войтъ Антонъ Коменокъ принявши в магистратѣ от мене ту подленную купчую запись удержалъ по злобѣ своей ко мнѣ и денегъ више прописанныхъ остальныхъ мнѣ надлѣжащихъ шестнадцати рублей тогда не принялъ, почему от него пана Скоруппи при явочномъ доношеніи в семъ же году марта 15 д. вишенамѣненніе денги представлены в полковую стародубовскую канцелярію, которіе и нынѣ в оной полковой канцелярії содержатся, по отлучки жъ его пана Скоруппи з Стародуба в Глуховъ означенній войтъ Коменокъ з писаремъ того магистрата Сѣбиковскимъ сискавши мене в магистратъ гвалтомъ посадилъ в секвестръ и содержалъ в ономъ болѣе трехъ недель, а потомъ взявъ в магистратъ били нещадно кошками принуждая мене, чтобъ далъ я на тотъ уже мною проданній прописанному пану Скоруппѣ другую купчую зятю свѣому прозиваемому Лобику, по которому оного войта и писара насилству принужденъ я дать оному зятю моему Лобику на тотъ проданній дворъ купчую, которая никакой силы нѣгде имѣть не повинна, а вишепрописанная такъ прежняя моя добровольная купчая запись, якая онимъ войтомъ Коменкомъ в магистратѣ стародубовскомъ по злобѣ на мене удержана, яко же и сия подтвердительная купчая жъ данная от мене добровольно на вѣчное владѣніе ему пану Скоруппи пропи-

санного дворику з огородцемъ и хоромнимъ строєніємъ должна быть в своей силѣ и имѣть онъ панъ Скоруппа и наследники его часто упоминаемымъ дворикомъ владѣть вечно, я же себе, жену и дѣтей своихъ и всѣхъ свойственнихъ родственниковъ близких и далеких от помененного дворику отдаляю, которіе во вѣчномъ владѣніи оногo двора з огородцемъ і строєніємъ на томъ дворикѣ имѣющимся ему пану Скоруппи ни малѣйшого препятствія чинит не повинни, зяту жъ моему вишь показанному Лобику прописаніе в полковой стародубовской канцеляріи содержачіеся шестнадцать рублей денги взять позволяю в чем и сия купчая запись от мене пану Павлу Скоруппѣ з упрощенными мною о подпись рукъ и приложеніе печатей на оной свѣдѣтели дана року мѣсяца и дня вишеспецѣфикованнихъ.

На оной записѣ подпись по сему: писалъ сію добровольную вечистую купчую запись по устному и очевистому вишьписанного продавца жителя стародубовского Кондрата Павлова Шавеля прошенію и во мѣсто его яко неграмотного полковой стародубовской канцеляріи канцеляристъ Ѳедоръ Хомѣнскій подписался.

7.

Року тысяча сѣмьсотъ пятьдесятъ шестого мѣсяца мая двадцять сегого.

Мы ниже подписавшіеся мѣщане стародубовскіе Гаврило и Григорій Романовы сины чинимъ вѣдомо симъ нашимъ записомъ что в прошломъ 1755-мъ году мѣсяца марта 1 дня заняли мы в его високоблагородія судіи полкового господина Павла Скоруппы денегъ рублей одиннадцат с полтиною, которіе денги имѣли всенепремѣнно в сѣмъ 756-мъ году марта 1 числа отдат, а буде бы мы на означенный нами срокъ оніе не отдали то по прошествію вишеписанного срока хотя единого дня обовязали себе облѣковымъ запѣсомъ оные денги отдать удвое, токмо мы по таковомъ нашемъ запѣсу на вишепрописанній срокъ прописаніе денги его високоблагородію за убожествомъ нашимъ не отдали по чему онъ господинъ Скоруппа силенъ былъ сискать тѣ денги свои на нас удвое, а нынѣ упросивши оногo господина Скоруппу таковыхъ прописанныхъ денегъ одиннадцати рублей с полтиною еще обождать до слѣдующого июня 15 в сѣмъ 756-мъ году, а буде бы и на сей вишепрописанній срокъ таковыхъ денегъ не отдали б, то по прошествію таковаго срока хотя единого дня имѣть взять в вечное свое владѣніе пожню под городомъ Стародубомъ лежащую у урочищи прозиваеомомъ Летнемъ копцами окопанную а осталніе денги за оную пожню тридцат сем рублей. отдать его високоблагородіе имѣть козаку сотнѣ полковой второй Петру Отцовичу и взят от оногo засталное (!) наше писмо себѣ и сей нашъ запис по прошествію срока для вѣчного и спокойного оную пожнею владѣнія имѣть его високоблагородіе на какомъ пожелаетъ урадѣ представить самъ и взять з оной обыкновенную випись, в чемъ для лучшаго вѣроятія на сѣмъ нашемъ запѣсѣ своеручно подпѣсуюмся.

К сему нашему запису жител і мещанин стародубовскій Гаврило Романов подписался саморучне и руку приложил.

К сему нашему запису житель и мещанинъ стародубовскій Григорій Романовъ руку приложилъ.

8.

Тисяча семь соть пятьдесятъ шестого году мисяца ноябра двадцат сегого дня.

Я нижей подписавшийся мѣщанинъ стародубовскій Прокопъ Яковлевъ синъ Нечаевъ чиню вѣдомо симъ моимъ доброволнимъ вечистимъ купчимъ записомъ во всякого суда и права и кому о семъ вѣдати надлежит, ижъ з доброй моей волѣ а нѣ с какова принужденія имѣючийся во владѣнїи моемъ спадаючій мнѣ по наслѣдству отца моего мѣщанина стародубовского умершаго Иякова Козмина сина Нечаева куплею имѣ набитїей от мѣщанина ж стародубовского Петра Григориева загонъ лежачий на Костенци межами с обох сторонъ Андрея Стукаленка, которїй Стукаленко тѣ Костенскїе добра с мелницею и с протчїими угоди пустиль под заставу бунчуковому товаришу умершому Григорию Скоруппѣ, продалъ и в вѣчную посессию пустиль сину оногo бунчукового товариша Григория Скоруппи судїи вакансовому пану Павлу Скоруппѣ за сумму сполна руками моими отобранную совѣто пишу-чуюсь то есть рублей за десят, якїе денги я от него пана Павла Скоруппи и отбираль, якимъ загономъ онъ панъ Павелъ Скоруппа по сей моей вечистой продажи силень яко своимъ добромъ вѣчными часи владѣть кому хотя дат продат и на який хотя свой пожиток оборочат, я же продавецъ сам себе жену и дѣтей своих от того проданного мною загона отдаляю и видѣдичаю и не повинень в они якъ самъ жена и дѣти мои такъ і никто другїй интересоватся и нѣкакова во владѣнїи препятствїя чинит, буди ж би хто в оный мною проданнїй загонъ сталъ интересоватся и во владѣнїи ему пану Скоруппѣ препятствїе чинит, то самъ я і наслѣдники мои повинни его пана Скоруппу защищать и оборонять, на что для лутшой вѣри і певности сію мою вечистую крепост ему пану Павлу Скоруппѣ с подписомъ вмѣсто мене руки подписавшихся свидѣтелей дал году и дня вишеписанных. Какова ж у мене имѣлась на тотъ загонъ купчая крепост данная от прописанного мѣщанина стародубовского Петра Григориева въ 1743-м году июля 15 д. оную подленную ему пану Павлу Скоруппѣ при семь вручаю.

Писаль сію доброволную вечистую купчую крепость по устному и очевидистому прошенїю вишеписанного продавци мѣщанина стародубовского Прокопа Яковлева сина Нечаева и вмѣсто его писать не умѣючого к сей купчей руку приложилъ полковой стародубовской канцелярїи канцеляристь Стефанъ Журавка тр.

З ПРИЛУЦЬКОГО РАТУШНОГО ЖИТТЯ XVIII в.

Ратушне господарство лівобережних міст з територіяльного погляду часто виходило по-за межі ближчої до міст місцевости.

Коли гетьманський уряд надавав містам за-для допомоги деякі вжитки, то не завсігди брав під увагу, як далеко це знаходиться від міста і чи не буде задалеко використовувати та наглядати.

Прохання ратушні найчастіш зазначали великі втрати від частої та важкої стації, що вимагала від міста великих виплат. Ратуш прилуцький теж звертався до влади з подібними скаргами та проханнями допомоги в скрутних умовах ¹⁾.

Допомога прилуцьким ратушним дана була в звичайній — як на ті часи — формі. Це прибутки з млина, які повинні йти на ратуш, на допомогу в постійних витратах. Універсал гетьмана Многогрішного досить добре характеризує оці умови та втрати прилуцькі ратушні: „респектуючи ми на великий ратуши прилуцкое недостатокъ, которий що разъ приймаючи частии наизди, скарбницу свою мѣскую мѣеть оскудну, теди мы оной вспоможене хочючи учинити, млинъ Моисѣвъ Ювхименковъ з двома каменми мучними в селѣ Смошѣ стоячий, надалисмо, позволяючи війтовѣ прилуцкому всякий с того млина припадаючий розмѣръ до скарбу ратушного черезъ своихъ на тоє виставленних вѣрнихъ людей одбирати, зачимъ по кождомъ того з старшини и черни козацкое мѣти хочючи, жадаемъ и приказуемъ, абисте такъ панъ полковникъ прилуцкій, яко тежъ дозорци войсковии або вислании наши в томъ пожиткованю войтовѣ и всѣмъ магистратовимъ прилуцкимъ жадною перешкодою бити не важилися...“. Користуючись з цього наданого млина в с. Смоші, ратушні робили і деякі поширення в цім господарстві. Це ми бачимо з пізнішого Самойловичевого універсалу: „оное тепер нашимъ універсаломъ подтверждаемъ, а то на тоє, же уважаючи ратуша ихъ прилуцкого для разнихъ наездовъ частіе росходи а приходовъ в оскудност, и полѣгку имъ для приймовання вшелякихъ военихъ людей учинити хочючи, млинъ Моисѣвъ Ювхименковъ з двома колами мучними а з третимъ, которое тепер ново прибудовали, ступнимъ в селѣ Смошѣ стоячий, надалисмо...“.

Ще яснїш каже инший універсал того-ж гетьмана про оце поширення млинового господарства: „Иванъ Самойловичъ... ижъ для вспартя уставичнихъ росходовъ мѣськихъ прилуцкихъ позволяемъ войтовѣ прилуцкому з магистрат-

¹⁾ Арх. Збірка Лазаревського № 33.

товими тамошними всякіе приходи з млина коштом их власнимъ в селѣ Смошѣ о одномъ колѣ мучномъ построеного на свои потреби оборочати...“.

Прилуцьким ратушним пощастило випрохати в свого полковника ще млинові кола: „на млинъ Моисѣя Евфименка о двохъ колах мучних а третем ступномъ въ селѣ Смошѣ стоячий дание, а четвертий универсалъ теперешнего пана полковника прилуцкого на три кола в млинах тамже, однимъ Моисѣенковомъ, а в двохъ Антипенковомъ Лаврѣннковомъ на той же греблѣ стоячихъ“. Отже всього тепер було — „шест колъ ратушу Прилуцкому“.

Маємо ще звістку про тимчасове занедбання млинового господарства і дальше полагодження, в универсалі Скоропадського про це читаємо: „з которого кола любо чрезъ немалое время до ратуша розмѣръ не отбѣрався, для того же било за нерадениемъ запусѣло, а за утраченемъ предреченного Самойловичового унѣверсалу, якъ той же войтъ в суплѣцѣ своей намъ донеслъ, нѣкому било его спорядити, однакъ теперъ по винайдению і по обварованню оногo писмомъ пана полковника своего реставровавши тое коло, для зробленя нового просили нашого на тое подтвержденя, ми теди гетманъ слушному ихъ прошенію давши у себе мѣстце, яко тое коло власнимъ ратушнимъ коштомъ на особливоу скринѣ споряженное симъ нашимъ ствержаемъ унѣверсаломъ, позволяючи на росходи ратушнии ж всякіе розмѣровихъ приходов пожитки отбѣрати...“.

Користання з млина в Смоші не завжди було спокійне, виходили часом деякі суперечки та захоплення. В Апостоловому универсалі заважено: „...з трохъ млиновъ на рецѣ Смоши стоячихъ, з одного Моисѣенкового, а з двохъ Антипенкового, которимъ тепер попадая Шкуратиха владѣть, и Лаврѣннкового...“.

Пізніш у 1740-х роках млин зайняли бунчукові товариші Дем'яновичі і хоч було їм „з ратуши писано, даби они во владѣнии той ратуши оноу мелницею препятствия не чинили“, все-ж-таки і далі „не допускают, не вѣдомо почему, ратушь владѣть...“.

Ратушні не могли відстояти своє млинове господарство від захоплення з боку місцевої старшини.

Инше джерело прибутків прилуцьких ратушних теж з територіяльного погляду віддалене від самого міста.

Це Прилуцький степ над річкою Переводом. Справа про цей степ тяглася довго й завдала прилуцьким ратушним чимало клопоту.

У справі про Прилуцький степ подані вказівки що-до попередньої його історії. Як і в інших подібних випадках, дані про давні часи наведено з споминів старих місцевих людей. Запитано „старих людей и добре о томъ свѣдомихъ іменно Федора Карпича, Федора Бутенка, Назара Цебрувского зятя, Андрѣя Дѣденка жителей Прилуцкихъ, Самойла Дураса, Павла Кукли Товкачовских, Грицка Зѣменка, Василя Луценка, Дацка Руденка жителей Малой Дѣвицѣ, Стефана Удуна, Петра Жовтобруха Обѣчевских, Хоми Евминенка Заиского“. Як бачити можна, це все селяни з сусідніх сіл, з східньої межі степу, від Прилуки на північ. Вони посвідчили, що жителі Прилуки та сусідніх сіл, „в якихъ на степъ оскудно нѣдуется, владѣючи от давнихъ временъ спокійне степомъ не токмо по семъ боцѣ Переводу, лечъ и по за

Переводом... коштували ку своєї потребі сѣна, где хто хотѣл (окремь людських дѣдизних сѣножатей, якими господарѣ сами владѣли...". Так малюють спомини старих людей давню практику використання степу, коли там вільно можна було займати ділянки й косити на них сіно. Ті, що займають у вільнім степу місця, щоб косити сіно, протиставлені тут тим, що у власність зайняли ділянки степу і хазяйнують на них як господарі постійні.

Степ над Переводом приписаний до міста Прилуки, про нього зазначають у документах... „того степу здавна до Прилуки — належного“.

Село Погребці приписано було спочатку до міста Прилуки і через те з погребчанами не виходило у прилучан ніяких суперечок у користуванні та розробленні степу. Не було „жадной трудности“ і з селом Погребцями „небуло жадного розиску і розграничення“. Але пізніш село Погребці перейшло до Обидовського і прилуцький полковник Горленко, бажаючи зробити приємне родичеві гетьмана Мазепи („уважаючи на него яко то в близькѣм свойствѣ будучого з Мазепою“), надав до села „степу по рудку Гнилицю да по могили в вершинѣ Гнилицѣ“, але тоді не поставлено ніяких „знаков і розграничення не чинено“. І ось Обидовський, не „контентуючися тимъ опредѣленимъ степомъ, засягнул і на другій бокъ Гнилицѣ от Прилуки і завладѣл много самоволне степу“.

Разом із тим Обидовський став боронити прилуцьким людям косити в степу та захопив по-над Гнилицю людей прилуцьких „дѣдизние і купленние сѣножати“. Після Обидовського дружина його провадила ту-ж саму лінію що-до степу Прилуцького, не дозволяла прилуцьким людям косити сіно в степу, а протестувати проти цього було важко, бо „близкая кровная по мужевѣ своему Мазепѣ найдовалася“.

Після Обидовських село Погребці перейшло до полковника ніженського, він і далі використовував степ на себе, не дозволяючи прилуцьким людям. Прилучани дуже болюче відчували, оце своє обмеження що-до степу. Тепер прилучани не могли вже мати сіна скільки хотіли. Коли кому з людей прилуцьких „потребно было травы, мусѣли у старости Переводского куповати, а хто без позволення оног старости на томъ степу косил, такого всякого сѣна до селця Погребцовѣ забирал“.

Коли стали переводити розиск „явне тое показалося, что прошлой зими оній староста з многихъ людей прилуцьких сѣна позабирал, одним же поворочал а инихъ і пропало тамъ“.

Такий процес повільного захоплення вільного степу раз-у-раз пригадували місцеві люди. „Поневаж пред всѣми явне люде Погребские... і протчие повѣдили, что они на сей бокъ Гнилицѣ і ногою не бували, але сами прилучане владѣли онимъ степомъ і сѣножатми спокійне дотоль нѣмъ досталося село Погребцѣ Обидовському“. Але через те влада, повертаючи „увесь оній і половину рудки Гнилицѣ до города Прилуки“, залишила „при первомъ оних же прилучанѣ спокійномъ найдоватися пожиткованю“, себ-то відновлювала давнє користування прилучан вільним Прилуцьким степом, як було це раніш, перед Обидовським. Прилучани не могли забути про захоплення їх земель на вільному степу і завсіди готові нагадати владі про це захоплення і зазна-

чити його на місці: були по-над Гнилицею „людей прилуцкихъ дѣдизние і купленние сѣножати“.

Місцеві люди могли докладно зазначити на місці, які саме землі, сѣножати, облоги привлащені до села Погребців. „По такомуъ засвидѣтелствую людскомъ велѣлимо уквивжонимъ полчаномъ прилуцкимъ стати перед собою и показати тие сѣножати, якие от нихъ до Погребцовъ привлащано, которие гди ставши почали насъ вести от Камяного Мосту по над Гнилицю, показалося тое что по семь боцѣ Мосту Камяного от Прилуки над Рудкою Гнилицею завладѣли до селця Погребцовъ сѣножати отцевскую Андрея і Грицка Кондращенков жителей прилуцких а помиж тое Андрѣя Симоненка Товкачовского сѣножати, ведле Симоненковой не меншую сѣножати Семена Даценка бившого хоружого полкового прилуцкого, также облоги и селище его до того же селця подгорнули... а не подалеце отступивши над тою ж Рудкою Гнилицею облоги и сѣлища, где хутор билъ пана Семена Федоровича обозного полкового прилуцкого, туда ж привлащено...“.

Вільний степ зменшився не тільки через захоплення земель до Погребців. Прилучани могли-б подати докладні дані, як окремі особи займали землі та повертали їх на свою власність. „Степъ взявши от мененого пана Раковичевой сѣножати з давнихъ временъ еще прежде полковничества покойного пана Лазора Горленка... по свѣдѣтелствую тихъ вишепомянутихъ людей билъ волній и не возбрано било нѣкому з обивателей прилуцкихъ оного косити, а за полковничества покойного пана Носа загоны и копцѣ тамъ починени и уже возбрано било всякому на немъ траву косити з тамошнихъ обивателей...“.

На цім вільнім степу і позаймала собі місцева старшина землі. „Внутрь того волного степу панъ Стефанъ Тарнавскій за содержаниемъ себѣ села Манджосовки занял сѣножати, которая прежнимъ того села державцам за селом, якое при рицѣ Удаи оскудное ест велми на грунта пахатние и сѣнокосние, слѣдовала во владѣние кошеннемъ на ономъ траву, якъ о томъ перед нами онъ панъ Тарнавскій под совѣстию учинилъ признате, и оную сѣножати безперепонно и що року державцѣ Манджосовские кошѣвали для своей потреби и поданихъ своихъ“. Інші подібні-ж вказівки про окремих панів — старшину малюють і далі процес зайняття вільного прилуцького степу. Один займав до села, де „було велми оскудно на грунта пахатние и сѣнокосние“, полковник займав і косив „через всю власть свою полковничюю траву“, через те „займище сѣножатное вмѣнено било за полковничюю“; інший, зайнявши „немалое мѣсце сѣнокосное... зънатній злишокъ степу причинилъ“; законники густинські теж починили тут свої загоны. Так докладно і ясно намічають пригадування минулого — коли хто де саме зайняв і кому потім як передав, на яких умовах.

Чи прилуцькі ратушні залишили виразні сліди свого користання тут, на степу?

Між зазначеннями різних займищ згадано теж і „ратушнюю давнюю сѣножати“, отже ратушні теж освоювали ділянки, „немалии мѣсця“.

Швидкий темп захоплення прилуцького степу мусів спинити тривожну увагу ратушних прилуцьких керівників. Наслідок цього ми маємо. Це про-

ханья до гетьманського уряду, яке викликало гетьманський універсал. З універсалу цього ми бачимо, що гетьманський уряд до прохання прилуцьких ратушних ставивсь уважно. Основна заява та прохання прилучан, що „многие з тих же обивателей на опредѣленных собою частехъ починивши загоны, иншие уже з них попродали оные, другие во всегдашное себѣ привлащаючи владѣние, не допускають протчимъ имѣти туда вступу“. Треба було зазначити границі вільного степу та обмежити надалі таке занадто інтенсивне захоплення вільного степу.

Прилучани на своє прохання дістали наказ розмежувати вільний степ. Це звичайний вихід у таких обставинах. Окрема комісія — як звичайно було — мусіла з'ясувати границі та закріпити їх надалі. Призначено за-для цього п. Семена Карпеку осавула полкової армати. На місці треба було розглянути справу і спертися на дані документів та свідоцтва місцевих старожилих людей. З'ясування на місці виявило з пригадувань місцевих старожилих людей минулу історію спокійного використання вільного степу „без жадной трудности“. З'ясовано на місці і те, що до Погребців привлащено землі „звишше потреби“, через що „неменшій утискъ городу Прилуцѣ учинился“. Отже, все це зваживши, комісія затвердила знов вільний степ до Прилуки і перевела при тому розмежування: „якъ билъ здавна степъ прилуцкій, такъ і тепер, по сознатию стариннихъ людей, а особливо пана Горленка... до города Прилуки привернулисмо во владѣние“. При тому встановлено, „даби впредь в степу до Прилуки приверненномъ от селця Погребцовъ жадной найменшой не чинилось кривди и утисковъ“.

Здавалося-б, що це розмежування повинно було цілком заспокоїти прилучан та охоронити від дальших перешкод їх користання з вільного степу. Але все-ж-таки це розмежування 1715 року справу захоплення не спинило і далі місцеві люди захоплювали землі в вільнім Прилуцькім, роблячи прилучанам утиски в їх користання з Прилуцького степу.

Нові скарги прилучан викликали новий наказ гетьманського уряду, треба вяснити давні захоплення. Це й було пророблено пізніш.

Скарги на дальші захоплення земель в Прилуцькім степу не припинялися. Коли хто з висланих гетьманських бував у цім районі, до нього вдавалися з скаргами на самовільне захоплення та покривдження інтересів місцевої людности.

Що-до цього цікаві вказівки генерального бунчучного Якова Лизогуба. Він каже, що зверталися „граждане прилуцкие барзѣ убожь... суплѣковали до ясневелможного добродѣя... жалобне прекладаючи, что многие з пановъ старшини полковой и бунчукового товариства особи такожъ и значние нѣкторие обиватель тамошние прилуцкие жъ, едни до полковництва еше покойнихъ пановъ Лазора Горленка и Ивана Стороженка, а другие за сына его тутъ полковниковавшего пана Димитрия починивши себѣ в степах за Рудою и Гнилицкомъ волнихъ прилуцкихъ займи и загоны, почали били и останокъ того степу за власти в полку покойного пана Носа и нинѣшного его милости пана полковника Игнатия Кгалакгана загонювати и в немъ дѣлати займища“. Це чинило великі матеріальні збитки „жителемъ прилуцкимъ малой кондиции“, бо не мали вони де „трави укосити“. Окрім того з степу Гнилицького „не-

малу частину було придано до полку Ніженського, була ця частина Гнилицького степу „через килконадцять лѣтъ в области полковниковъ тамошнихъ“. Хоч і було видано спеціальний універсал гетьманський, щоб далі не робили займищ і загонів у степах Прилуцьких, надто „в томъ степу, який недавно минувшими роками по указу ясневельможного добродѣя от покойного пана Жураковського полковника нѣжинського одстоянъ через недавно умершого пана Карпѣку артилеріи полковой асаула (на що немало ратушного прилуцького ложено кошту) и прилучанамъ по прежнему приверненъ“. Але всі ці заходи не спинили дальшого захоплення земель у степу: „и по виданномъ уже томъ панскомъ універсалѣ жадной посполство и убожь прилуцкая з того одстоянного степу Гнилицького не имѣли користи, ибо панъ полковникъ Кгалакганъ построивши свой самоволне без позволения рейментарского и вѣдома полчанъ надъ рѣчкою Гнилицею хуторъ мало не увесь тот Гнилицкий степъ в свое обнялъ билъ владѣние и уже нѣхто тамъ себѣ не дерзаль косити трави“. Такі нарікання місцевої людности звернули увагу висланих з боку гетьмана: „мы од боку его панской ясневельможности в полкъ прилуцкій на розискъ о многихъ заводахъ присланнии“ спинилися на цій справі.

Головне було на місці оглянути та перевірити заяви. „Нарочно в вишь-специфкованние степи для обаченя такъ давнихъ и новихъ загонивъ з присудствиємъ многихъ знатнихъ особъ ездили и оние хто от якого времени слущне или не слущне з потребу или злишне занялъ“ розглянули.

Важливе значіння мали тут вказівки місцевих людей, які могли пригадати минуле, коли саме зайнято, на підставі яких документів, чи зовсім без ніяких прав, цілком самовільно. Наприклад: „сѣножать оцця Лисаневича здавна занятая Кгрекомъ а ему лекгованая; оную сѣножать безперепонно и що року державцѣ Манджосовские кошували для своей потреби и подданихъ своих; в томъ степу панъ Иванъ Марковичъ судия полковій прилуцкій до купленої своей сѣножати, прозиваемой Нетяжовщина, нѣкоторое мѣсце сѣтепу присовокупилъ, которое перед сим за полковництва пана Лазора Горленка якъ Грекъ будучій судиею полковимъ прилуцкимъ себѣ занялъ а по смерти его без потомков оставшегося тое займище сѣножатное покойній Носъ на урядъ судейства своего принялъ и на ономъ чрез всю власть свою полковничую траву кошуваль“. Цікаве питання, що його тепер поставили, це—чи зайняте неминуче потрібне, чи може зайве, по-над потребу. Дати відповідні поясніння могли саме місцеві люди, будши добре обізнані з місцевими умовами та потребами окремого господарства (що певне господарство „оскудное ест велми на грунта пахатние и сѣнокосние... видячи, же оное (селцо) з хуторомъ пана полковника нѣжинського можетъ доволствоватися по семъ зась боку Гнилицъ“). Вони як-раз могли вирішити, що зайнято до певного господарства „звишше потреби“ з покривдженням місцевих прилуцьких людей. На підставі пояснінь прилуцьких мешканців, зацікавлених у цій справі, вислани могли поділити зайняті займища та загоны на дві основні групи: давні, за років 40—20 і нові, недавно зайняті землі на степу вільнім.

На основі гетьманського універсалу перша група давніших займищ підлягала дальшому розглядові. Навпаки, група новіших займищ підлягала

ліквідації. Оскільки гетьманський універсал наказував „жеби нѣхто на степу Гнилицкомъ от Переводу до Прилуки, чрезъ немалий коштъ ратушний одсто-яном, не тилко хуторовъ своихъ не строилъ, жаднихъ загоновъ и копцевъ вновь себѣ не занималъ, леч-би давнихъ займищъ и дѣляницъ, если бѣ якие могль мѣти, всякъ всеконечно уступил на общину прилучанамъ, того ради тотъ его панской велможности указъ в унѣверсалѣ виражений жеби былъ ненарушень, мѣтеъ панъ полковникъ прилуцкій оттол свой хуторъ знести по прошенію прилучанъ и мѣсце, на которомъ стоить и около оногъ будуче, имъ прилучанамъ уступити и самъ до оногъ ни в чемъ не интересоватися“. Взагалі „туда в степь Гнилицкій прилуцкій товаръ вгоняющихъ на толоку и для него траву косити мѣющихъ отнюдь не допускатъ“.

Прилучани висловлювалися з приводу окремихъ займищ. Такъ з приводу займища Хоруженків місцеві люди, оскільки „згола не имѣють гдѣ на потребу свою трави укусити, просятъ о таковий панскій указъ, даби Хоруженки за свою сѣножать гроши приняли... з скарбу войскового... люди ошациють...“. Зацікавлені люди сами намічають можливе розв'язання справи, яка такъ тісно зв'язана з їх господарськими інтересами, але подають на остаточне вирішення гетьманської влади.

Вирок висланихъ у справі Прилуцькихъ вільнихъ степівъ іде до гетьмана; вінъ затверджує загальну думку що-до залишення Прилуцькихъ степівъ у загальнімъ вільнімъ користанні місцевихъ людей і зокрема спиняється на рішенняхъ про окремі займища та загоны, що з ними треба зробити. Загальний висновокъ такий, що вільні степи — за Рудою та Гнилицкій — залишаються далі в спільнімъ користанні, окрім тихъ переліченихъ зокрема дільниць, що їх давно зайнято і теперъ потверджено: „кромѣ сѣножатей нижевиражающихся здавна занятыхъ внутрь тихъ степовъ найдующихся, якие подлугъ указу рейментарского в панскомъ его унѣверсалѣ на ратушъ прилуцкій виданномъ изображенного повинни при особахъ займовавшихъ найдовзтися непремѣнно (або в иншімъ місці того-жъ листу — „при заимщикахъ найдовзтися“). Далі ніхто вже не повиненъ займати новихъ займищ — „начавши од пана полковника, якому довѣетъ Свидовка и сѣножатей на властъ полковничую (кромѣ иншихъ при маетностяхъ будучихъ), в томъ степу опредѣленнихъ, до найменшой особи з духовного и мирского чина жадного до тихъ волнихъ степовихъ мѣстцъ не мѣлъ дѣла и втрученяся, лечби оние на общую всѣхъ потребу прилучанъ скошувались...“; в иншімъ місці „не тилко панове старшина полковая, бунчковое товариство, городовіе урядники, которіи всѣ имѣють себѣ за Рудою опредѣленніе сѣножати, якими контентоватися повинни, і иншіе селяне, яко то Рудовчане, Поддубовцѣ и протчіе, але и самъ панъ полковникъ прилуцкій отнюдь уже не мѣютъ нѣякихъ тамъ собѣ мѣстцъ занимати и загоновати“. Подано і поясніння про прилучанъ: „повинни бити волни всѣмъ обще прилучанамъ городовимъ и передмѣскимъ“.

На користь прилучанъ мають піти поручі із вільними незайнятими степами також і лишки, бо вирішено було залишати за окремими особами землі тільки відповідно потребі, а не по-над неї. Через те в листі Лизогуба маємо ми кілька разів згадки про ці лишки, що виявляються після перевірки на

місці, хто скільки має, чи з потребу чи звиш потреби своєї. Оці злишки треба було обрахувати і віддати „на общину“ прилучанам. Як ми вже зазначили, про полковника було завважено, що йому „довлѣтъ Свидовка и сѣножатей на власт полковничую“. Про инших зазначено — „мѣтъ траву косити и излишество отдати в общину непремѣнно... тилко жъ повиненъ не тамъ косити, где самъ схочет, але на показанномъ себѣ принятомъ вновъ мѣстцу... а часть ту поѣзосталую пускаемъ в общину прилучанамъ, на которой волно кому хотя косити без всякого платежу и копичного...“.

Зацікавлені в цій справі прилучани поклали багато енергії, щоб відстояти надалі свої землі. В листі є згадка — „ратушняя давня а мѣстца при ней волного степу пану вѣтлови прилуцкому опредѣляется стиртъ на три и бурмистрамъ двомъ по стиртъ одной“. Отже були певні дільниці з призначенням, на кого вони йшли звичайно. Тепер хотіли і надалі закріпити та забезпечити ці дільниці.

Окрім енергії в клопотанні вкладали прилучани і певні гроші на цю справу про вільний степ. У листі Лизогуба кілька разів повторено „на что немало ратушного прилуцкого ложено кошту...“.

Наведена вже вказівка про призначення степових дільниць на ратушну старшину виявляє систему використання вільного степу. Ратушні урядовці мали право косити на себе певні дільниці, які-б давали певну кількість сіна залежно від рангу, — так-би мовити — урядовців, старші отримували більше, а молодші менше.

Пізніша відомість такі дає дані про ратушні дільниці вільного степу. „Первая (сѣножать) мѣрою в длину на версту и на шесть троаршиннихъ сажней и два аршина а вшир на чотириста восемьдесятъ тѣх же сажней, на которой сѣножати прошедшого 752 в заготовленім било сена с третини укошенного стирдъ семь в коихъ било копенъ по восемьдесятъ, а прошлого 753 году за неурожаемъ травы шесть стожковъ в коихъ копенъ двѣстѣ. Другая сеножать мѣрою в длину одна верста и триста восемьдесятъ троаршиннихъ сажней и два аршина а вшир на версту ж и сто шестьдесятъ тѣх же сажней и два аршина ж, на которой сѣножати обознимъ полковимъ прилуцкимъ господиномъ Федоромъ Галенковскимъ на полковую артиллерию сено косится и прошлого 753 году укошено на той сѣножати на полковую артиллерию скирт тридцять в которихъ копенъ по сто, вкругъ по пятнадцать сажней, да на заводние овци одну скирту да на ратушъ укошено для расходовъ сена чотири стожки, в коихъ копенъ по пятьдесятъ, а вкругъ по семь с половиною сажней“.

„Сверхъ тѣхъ сеножатей по више означеннимъ же крѣпостямъ з принадлежащего до ратуши городской прилуцкой степу близъ хутора Кривенковского лежачого мѣрою в длину верстѣ три и триста сажней троаршиннихъ а вшир тѣх же сажней чотириста, на которомъ в прошлихъ годѣхъ десятиного хлеба бивает в лѣто до шестидесяти копъ а сѣна с третини по семи стожковъ а прошлого 753 году за запусциемъ на томъ степу толоки такъ хлѣба яко и сена в приходѣ не мало нет...“.

„Вишшеписанное сѣно и хлѣб з вѣдомомъ ратуши городской прилуцкой Михайлом Жураховскимъ продается и по продажи оногo тѣ денги ключникомъ ратушним Юском Харченкомъ в расходъ употребляется, а именно писару ратушнему годовая заплата производится, покупка бумаги, сюргучу и свѣчь також для огрѣванія ратуши в зимное время дровъ и на подчинку ратуши и на прочіе необходимости исправляется“.

Отже відомість, як бачимо, виявляє нам, що прибутки з ратушного вільного степу йшли як на ратушні видатки, так і на „общенародныя повинности“.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЯ БАЛТЩИНА.

(Історично-географічні матеріали на підставі подорожі влітку 1928 року).

Улітку цього року, з 1 до 15 серпня, я за дорученням Історично-Географічної Комісії В.У.А.Н. обслідував північно-західній куток автономної Молдавської С.Р.Р., район, що раніш увіходив до складу Балтського повіту Подільської губернії, а власне — поріччя горішньої Кодими до міста Балти, поріччя річки Молокиша перед впадінням її до р. Дністра та Дністрове узбережжя до села Попенок. Відти я проїхав через обслідувану територію в північно-східньому напрямкові до с. Будеїв та містечка Кодими. Всього підчас подорожі досліджені були такі поселення: містечко Кодима, село Будеї, далі, йдучи за течією Кодими, з правого боку річки, села — Обжила, Ефтодія, д. Де-Урбан, Еленівка, д. Карпівка, с. Мирони, нарешті м. Балта. З правого боку р. Кодими села — Березівка, Фернатія, Мошняги. В поріччі Молокиша села: Лабушна, Плоть, Гараба, д. Кольцово, Молокиш. На Дністрі: села Сарацея, Гержів, містечко Рибниця, с. Гедерим, Вихватинці, Зозуляни, Попенки; через умови Дністрової долини зробив деякі спостереження географічного характеру що-до поселень правого берега р. Дністра, а саме: с.с. Солончани, Бошерниця, Чорна, містечко Резина, сс. Стохна, Сахарна, Бучушка, Ципова. З Попенок повернувся я до Рибниці тим-же шляхом, а з Рибниці направився на села: Красеньке, Іванівка, Семенівка, німецька колонія Майно, містечко Круті, Олександрівка, Будеї, Кодима, де і закінчив свою подорож. Всього оглянуто було отже підчас подорожі близько 30 поселень. Поселення обслідував я за певним, виробленим планом, а саме: переїжджаючи певною місцевістю робив зазначення загально-географічного змісту, відзначаючи всі зміни рельєфу — долини, горбки, гори, зміни води — багно, річка, став, зміни рослинности, то-що. В селі зазначав загальне становище — форму села, загальний вигляд, забудову. Далі — склад людности, назва села, вимова тієї назви, поясіння походження назви. Коли траплялися які давні будівлі — оглядав їх. Докладно оглядав церкви, також кладовища, надгробки, найстаріші написи на них, то-що, У людей розпитував, чи пам'ятають за старовину, про заселення села, найстаріші часи, панські часи, та інші події. Нарешті відомості про сучасне становище поселення.

Негативно відбивалися на здійсненні цього плану дослідження загальні умови цьоголітнього літа: від'їздячи з Київa, я сподівався приїхати на місце вже по жнивах та косовиці, але холодне літо призвело до того, що жнива цього року відбувалися трохи не на місяць згодом, аніж звичайно,

і я приїхав саме тоді, коли прискореним темпом збирано хліб з полів. Це ускладняло й пересування з одного села до другого — дуже важко було знайти коней, не давало змоги розпитати як слід людність. З другого боку, обмежений час відрядження не дозволяв мені зупинитися на довший час у тому чи іншому поселенні. Через те я зміг дослідити більше-менше докладно поселення сільського типу. Містечка, а їх було в моєму районі три — довелося оглянути менш уважливо, оскільки огляд їх вимагав більшого часу. Нарешті саме місто Балту довелося зовсім викреслити з плану — за браком часу довелося обмежитися самими лиш одвідинами офіційних установ — НарКомОсвіти, Стат. Управління, то-що: про будь-які спостереження історично-географічного характеру не могло бути тут і мови, до того-ж у місті вимагали ці спостереження зовсім іншого плану. Тут я встиг переконатися, що весь архівний матеріал у Балті загинув. Утворене цього року Центральне Архівне Управління Молдави допіру розпочинає виявляти ті архівні фонди, що ще десь, може, збереглися. Всі свої спостереження зроблені підчас подорожи, доповнені відповідним архівним матеріалом, подаю далі. Користуюся нагодою висловити подяку т.т. Ефтодієву та Маданові з НарКомОсвіти А.М.С.Р.Р., співробітникам Центрального Статистичного Управління Молдави та всім особам, що так чи інакше допомогли мені в моїй праці, за їх увагу й сприяння.

І. НАД КОДИМОЮ.

Подорож свою я розпочав, як уже було зазначено, з містечка Кодими. Тут має починатися річка Кодима, яка від Балти аж до того місця, де вливається в Бог, була в XVIII віці за південно-східній кордон Польщі, в XIX віці відмежовувала Поділля від Херсонщини. Маючи свого часу дослідити ціле поріччя Кодими, щоб повиявляти ті особливості в залюдненні її берегів, що повстали внаслідок прикордонного її становища, на цей раз я вирішив обмежитися самою тією частиною річки, що виходила цілком до складу Брацлавського воеводства, згодом Подільської губ., а саме до м. Балти.

Містечко Кодима розкинулося на невеличких горбках, що становлять вододіл поміж річками Білочкою та Кодимою. Шлях, починаючи від залізничної станції та невеликої залізничної колонії, йде брукованою дорогою просто в містечко. Минаючи кілька крамниць, де продається різна харч для приїжджих залізницею, шлях іде звичайною сільською вулицею з селянськими хатами, садками й городами. Живе тут українська, хліборобська людність містечка. Незабаром шлях спускається в невеличкий яроч з криницею, де „водовози“ навантажують свої діжки водою і постачають її всьому містечку, сходять на гору і, минаючи костюл, веде в властиве містечко з типовими одно- та двоповерховими містечковими будинками, з їх крамницями та брудом. Недалеко від базарної площі стоїть церква. Праворуч від церкви видніється долина, що починається в містечку та йде далі на південь. На лівому боці долини видно кам'яні будівлі й великий садок. Розкинувшись на горбах у формі неправильного кола, містечко з усіх боків оточене селянськими ланами. Колись у цьому містечку починалася річка Кодима. Так у „Камеральному и топографическому описаніи Балтскаго уѣзда“ з 1800 року зазначено:

„положеніє имѣеть на ровномъ мѣстѣ, нѣкотою же частию на небольшомъ отлоговистомъ скосогорьѣ, по обѣ стороны какъ небольшого озера, изъ которого начало свое беретъ рѣчка Кодыма, такъ и рѣчки Кодымы. Окружається съ одной стороны раздолемъ, за которымъ и въ самомъ ономъ дуброва, съ протчихъ же трехъ сторонъ ровнымъ пахатнымъ полемъ“¹⁾. Тепер немає тут ані озера, ані річки, ані лісу.

З старих будівель у цьому містечку треба відзначити церкву. Дерев'яну, в формі хреста, з однією банею і дзвіницею окремо, церкву цю збудовано року 1780. Освятив її 1783 року Рашківський декан Роман Куфінський²⁾. Документи свого часу забрано було з Кодими до Кам'янця і місцеві мешканці про ці події не пам'ятають. Згодом церкву цю скількись разів добудовано. Геть згодом збудовано костюл. Поставлено його р. 1850³⁾. Огляд обох цих будівель дав до речі дуже мало — архіви в них повинищувано, старовинних речей не збереглося, а, може, їх не показали з яких міркувань. Недалечко від церкви, праворуч від дороги, на лівому боці долини розташовано кілька кам'яних будівель і великий садок. Колись то була економія, тепер там школа. Є підстави гадати, що ці будівлі належать до кінця XVIII віку. Імовірно, що вони перебудовувалися не раз, але в основному, коли їх оглядати, впадає в вічі подібність до опису поданого в згаданому „Камеральномъ Описаніи“. Ось цей опис: „старостинскихъ каменныхъ новыхъ домовъ одинъ противъ другого саженьхъ въ двадцати стоящихъ на лѣвой сторонѣ рѣки Кодыми большихъ два, при коихъ по скосогорью къ рѣкѣ садъ недавно разными деревьями насаженный. Выше сихъ домовъ отъ рѣки конюшня и сарай, за дворомъ же въ низъ еще сихъ строеній домъ, деревянный на каменномъ фундаментѣ, вмѣстѣ съ коимъ на противной сторонѣ кухня, около которой огородъ, въ коемъ родится капуста, буряки, морковь, лукъ и петрушка. Ниже вышеупомянутыхъ каменныхъ двухъ домовъ по рѣчкѣ Кодымѣ небольшой домъ, изъ прусскаго камня здѣланный, около которого амбаръ, а подъ нимъ погребъ, конюшня и сарай; противъ которого дома въ низу надъ рѣчкою другіє небольшие сарайчики и хлѣвы. Гуменной подлѣ токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ і другіє сараи или оборы для находящагося здѣсь старостинскаго завода рогатого скота, въ коемъ коровъ 15, овечьего, въ коемъ 200 овецъ, и свинного, въ коемъ 30 штукъ свиней. За симъ фольваркомъ старой деревянной дворъ, ни какихъ другихъ пристроекъ около себя не имѣющій. Ниже фольварку надъ самою рѣчкою Кодимою большая деревянная, еще не доконченая винокурня“⁴⁾. Більшости цих будинків звичайно тепер вже немає; на їх місці стоять нові будівлі, але два кам'яні будинки ще збереглися. Зберігся також і сад, але його останніми часами трохи поруйновано. Згадуються в цьому-ж Камеральному Описові ще такі будівлі, яких, звичайно, тепер вже немає: „не подалеку отъ церкви жидовскихъ деревянныхъ корчмъ двѣ, одна

¹⁾ „Топографическое и Камеральное Описание Балтскаго повѣта“, Рукоп. Від. В. Б. У., а. 84 звор.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 42; також вип. III, с. 200.

³⁾ В. К. Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, с. 376.

⁴⁾ „Топогр. и Кам. Описание Балт. пов.“, а. 84 зв. 85.

большая новая, а другая старая, при коей есть старые амбарчики и погреба. Жидовская старая деревянная противъ сихъ корчмъ надъ самою рѣчкою винокурня на три малые простые лотки, въ коей водка простая вырабатывается дровами изъ лѣсовъ около сего селенія находящихя, вывозимымъ хлѣбомъ, покупается каждой корецъ по 75 коп., водою изъ става жолобомъ проведенною; каждый корецъ въ сей винокурнѣ можетъ простой водки дать 15 кварть. Вырабатываемая въ сей винокурни водка продается здѣшнимъ арендаремъ здѣсь въ корчмѣ¹⁾.

Треба відзначити, що в містечку багато житлових будинків, що своїм виглядом та архітектурою свідчать про належність до поч. XIX віку.

Найперші історичні відомості про це поселення маємо з р. 1754; до цього часу тут був хутір, що належав церкві с. Писарівки. Цього-ж року князь Й. Любомирський, як про це зазначено в ерекції, виданій церкві с. Писарівки, наказав перенести того хутора в інше місце; на його місці зроблено поселення, назване Кодимою від річки, що тут починається²⁾. Року 1800 тут вже була така людність:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти службової	—	3	2
Шляхти чиншової	2	6	5
Скарбових селян українців	115	273	282
Скарбових селян мазурів	2	5	5
Євреїв	5	8	9 ³⁾

Року 1820 було тут 320 селян чол., що належали Петрові Хоментовському⁴⁾, на 1 січня 1898 р. було всього 2.091 парафіян, з них чоловіків 1.054⁵⁾; за відомостями Центрального Статистичного Управління Молдави, на 1 січня 1928 року було тут усієї людности 5.326 душ, господарств 1.350, з них українських 749 госп., євр. 523, рос. 36. Що-четверга відбуваються тут ярмарки. Цікаво описані ці ярмарки в згаданому „Камеральному Описанні“: „въ селеніи есть примѣчаніе, что собираются небольшие въ бываемые въ дни простые, празники, ярманки, кромѣ суботъ, продолжающіеся не болѣе поль дни. На сіи ярманки приѣзжаютъ купечествующіе небольшими только мѣлочными товарами изъ мѣстечекъ Крутыхъ, Чечельника и другихъ окличныхъ; крестьяне же съѣзжаются изъ окрестныхъ селеній и привозятъ довольно количество разного хлѣба, масла, сала и огородныхъ произрастаній; такъ же довольно приводятъ скота рогатого и нерогатого и продають лѣсъ фурами. Что все приѣзжающими какъ изъ околичныхъ селеній, такъ и здѣш-

¹⁾ „Топогр. и Камер. Описаніе Балт. пов.“, арк. 84—85.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, в. IX, с. 42.

³⁾ „Топогр. и Камер. Описаніе Балт. пов.“, а. 84 зв.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 42.

⁵⁾ Ibid., с. 42.

ними, нужду въ томъ имѣющими жителями и покупається, какъ для употребленія инымъ въ собственную пользу, такъ и для перепродажи въ другихъ гдѣ по дороже бываєть мѣстахъ“¹⁾). Навряд чи що можна додати до цього вичерпливого опису ярмарку, хіба те, що й тепер ярмарки в Кодимі та й у інших містечках Поділля виглядають так само.

На селянських ланах коло самого містечка Кодими Гульдман відзначає 1 могилу, заввишки не більше од 2 арш²⁾). (Хоч скільки я розпитував про неї селян, ніхто не міг мені її вказати — очевидно треба припустити, що могилу цю вже цілком розорано).

Продовжує вулицю від церкви шлях до м. Балти. Йде він по-над долиною річки Кодими в напрямкові на південь, на село Будей. Між Кодимою та Будеями є ще й інший шлях — самою долиною. Коли їхати горою, то з правого й лівого боку дороги, на один чи два кілометри завдальшки видно ліси. З лівого боку це будуть ліси Івашківські та Попово-Греблянські, з правого боку Будейські. Шлях іде весь час просто, спускаючись в невеличкі ярки; посередині між Кодимою й Будеями є невеличка долина з криницею й фігурою. Праворуч весь час тягнеться долина Кодими. Але самої річки в ній немає. Є там де-не-де вогкість, селяни користуючись цим розводять там городи. Під самим селом Будеями шлях повертає праворуч, проходить лісом, що закінчується тільки перед першими хатами.

Усе село Будей розташоване в глибоченькій долині, по обидва її схили, так, що коли під'їздити до села, то воно стає видимим тільки при в'їзді в долину. Під самим лісом починається невеличке озеро, що тягнеться далі в селі; з правого боку посередині гори стоїть церква. На самому вершку гір з усіх боків село оточують вітряки. Село поділяється на особливі кутки, що звуться — Слобода, Гудейка, Стінянка, Замогильня. З'ясувати походження цих назв не пощастило. Відомо тільки, що Слобода, розташована з правого боку озера, була колись окремою парафією та мала свою церкву. Замогильня, розташована в південному кінці села, при в'їзді до с. Обжили, названа так, очевидно, від могили, що й досі є там. Року 1923 з тієї могили зсунулося трохи землі, що дало селянам привід говорити про землетрус.

Церква в цьому селі нова, збудована на початку ХХ віку в ім'я св. Параскеви, з п'ятьма банями і дзвіницею, в формі хреста, на місці старої стоїть пам'ятник. Так само є пам'ятник на місці церкви, що була раніш у Слободі в ім'я св. Василя Великого. Людність переважно хліборобська; ґрунт — чорноземля.

Найперші відомості про це поселення маємо з року 1748, коли Й. Любомирський видав був ерекцію-презенту на збудування в селі Будеях церкви св. Параскеви та з 1751 на збудування в тому-ж селі церкви св. Василя Великого³⁾). Перша з цих церков була у власне Будеях, друга в Слободі Будейській. З року 1754 маємо метричний випис, виданий з церкви св. Параскеви якомусь кандидатові на священника Лавріновичеві⁴⁾). З 1779 року маємо заяву

¹⁾ „Топогр. и Камер. Опис. Балт. пов.“, а. 85.

²⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 281.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 163—165.

⁴⁾ Ibid., вип. V, с. 98.

від Стефана Поржецького, що був парафіяльним священиком у Будеях і від татарських наїздів мусів був покинути село, а тимчасом инший панотець зайняв його парафіс ¹⁾). Оті татарські наїзди очевидячки зруйнували село, бо 1780 року маємо дозвіл чечельницькому деканові освятити в с. Будеях нову церкву, збудовану на місці тієї, що спалили татари ²⁾). Року 1800 в цьому селі була вже така людність:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти службової	1	1	2
Шляхти чиншової	21	44	34
Скарбових селян українців	110	320	262
Циган	1	1	3
Пилипонів	17	39	40 ³⁾

На 1 січня 1928 року за відомостями Ц. С. У. Молдави було тут 4.593 душі людности, господарств 1.172, з них укр. 1.146, польських 13, рос. 5.

Будівлі в поселенні розкидані нерегулярно по схилах гір, що оточують долину, мають селяни трохи не коло кожної хати садок та город.

Цікаві відомості про це поселення з 1800 року знаходимо в згаданому вже Камеральному Описові. Вони певною мірою висвітлюють і причини, чом так або инакше названо якийсь куток, і процес, як його залюднювано. Отже за тим описом були в селі тоді дві церкви — одна велика, з трьома банями, збудована року 1776 в ім'я св. Параскеви та друга — збудована року 1782 в ім'я св. Василя Великого. На річці був скарбовий невеликий млин на один постав та при греблі цього млина став; инший став був при початку цього села. Вище од села, під самим лісом була пилипонівська слобода. Її описано так: „выше сего селенія (Будей) на правой сторонѣ рѣчки Кодими, подъ самымъ лѣсомъ находится пилипонская такъ называемая слобода, по скосогорью положеніе свое имѣющая, въ коей находится пилипонская малая деревянная часовня, въ коей никакого отправления больше не вѣдется кромѣ пилипонскимъ дьячкомъ, держимымъ на то, нѣкоторыхъ по ихъ обряду молитовъ; въ приходѣ же сія пилипонская слобода принадлежитъ къ корневскому приходскому пилипонскому священнику“ ⁴⁾).

Можна отже гадати, що ця пилипонівська слобода стояла на тому місці, де тепер є куток — Слобода, а стара Слобода Будейська зілялася цілком з самим селом. Місцеві люди про це нічого не пам'ятають, огляд церковного архіву нічого не дав, бо збереглося там усього кілька книжок з записами охрещень від середини XIX віку. Церковний літопис теж нічого не згадує про цю слободу пилипонів.

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 116.

²⁾ Ibid., вип. V, с. 145.

³⁾ „Топогр. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 86.

⁴⁾ Ibid., а. 87 зв.

Ідучи долиною р. Кодими, що починається в с. Будеях з озера в вигляді невеличкого струмка, який утворює в самому селі невеликі багна — шлях іде лівим берегом струмка, в самій долині, оточеній горбами. Недалеко від виїзду з Будей з правого боку шляху стоїть фігура, трохи далі криниця і знову фігура. З лівого боку дороги весь час ідуть лани, з правого, поросла очеретом, річка Кодима, за нею вгору знов лани. Горби чим-раз стають усе вищі. Річечка Кодима приймає тут чимало допливів. Так, з правого боку видно яр, що зветься Чабанкою, з невеличким струмком, що впадає в Кодиму; з лівого боку видно невеликий лісок, що належить с. Обжилі — тут раніш був церковний хутір. На р. Кодимі видно сліди греблі — селяни оповідають, що тут ще за їх пам'яті був став і млин. Трохи далі з правого боку видно ще один яр з струмком — це Березівський яр, що зветься так од с. Березівки, яке починається на правому березі Кодими, недалечко від нього. Що-ж до назви яру Чабанківського, завдовільних пояснень я дістати не міг. Трохи допомагає тут згаданий вже не раз Камеральний Опис. Там при описові с. Будей зазначено, що за селом є яр Березівка і інший яр, де „находяться невольські для держання скота, фольварку или току и кошенія сѣна хутори“¹⁾... Чи не від того, що в тому ярі випасалася худоба, і сама назва Чабанка. Обидва яри мають напрям на південний схід, тимчасом як долина Кодими майже просто на південь і, йдучи деякий час рівнобіжно одне одному, далі впадають вони в долину Кодими. Треба відзначити, що Березівський яр приносить чимало води в річку Кодиму. Тимчасом як перед впадінням Березівського струмка на Кодимі немає зовсім млинів і ставів, на Березівці такі є.

Вже під самим селом Обжилою в долину Кодими впадає ще один яр з лівого боку з струмком, що починається, як мені казали, кілометрів з 2—2¹/₂ від долини в лісі, що зветься Криве. З'ясувати походження цієї назви мені не пощастило. Село Обжила, що починається майже зараз за цим яром, розташоване все цілком на лівому березі річки Кодими. З правого берегу тієї-ж річки починається село Березівка, так що на перший погляд обидва ці села становлять ніби одне поселення. В цілому вигляд села Обжили подібний до с. Будеїв — такі-ж селянські хати з садками й городами, розкиданими без жадного плану по схилах горбів долини річки Кодими. Є в самому селі багато фігур, дерев'яних і кам'яних, ставлених навіть у роках 1926—27; бачив також дати 1912 р., 1915 рік. Церква нова, збудована наприкінці XIX віку, ремонтувана року 1921, п'ятибанна, з дзвіницею. Стара церква згоріла — була трибанна, уніятського типу. Разом із церквою загинув і весь церковний архів. Чув від людей перекази, згадані вже, що правда, в описові цього села в IX вип. „Труд. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“²⁾ про те, що існувало тут колись містечко Волосовинці чи Волковинці. Люди на майдані коло церкви не раз викопують цеглини. Найперші відомості маємо про це поселення з р. 1783, з записом вікаріяту в церкві Успіння св. Богородиці якомусь Гаврилові Лукашевичеві³⁾. За відомостями Камер. Опису р. 1785 збудовано в цьому селі церкву⁴⁾. Року 1800 в селі було людности:

¹⁾ „Топогр. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 87 зв.   ²⁾ с. 48.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 261.

⁴⁾ „Топогр. и Камер. Опис Балт. пов.“, а. 28.

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	7	10	10
Селян українців	112	330	288
„ волохів	15	45	50
Циган	2	3	2
Євреїв	2	3	6 ¹⁾

Наприкінці XIX віку парафіян було всього 2.083 душі, католиків 40 душ²⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було всього 2.753 душі людности, 668 господарств, з них укр. 661, євр. 4. Людність живе переважно з хліборобства, наділ на душу — більше-менше 1 десятина. В цьому селі був давніш панський фільварок — мені показували місце, де він стояв. Опис того фільварку знайшов я в „Камеральномъ Описаніи“. Ось він: „казенной по рѣкѣ внизъ въ концѣ самомъ села каменной, новой домъ, при коемъ особо другой таковой же, состава поменьше прежнего, домъ, кухня, конюшня, сарай, амбаръ, гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ, съ амбаромъ вмѣстѣ, другая конюшня, сарай и другіе сараи для свиней и протчихъ хозяйственныхъ заводовъ. При семъ фольварку находятся небольшие посесорскіе заводы, какъ то рогатого скота, въ коемъ коровъ съ яловками находится до 30 штукъ, а быковъ 3, каждая въ семъ заводѣ корова можетъ дать въ удобное лѣто 6 гарцевъ масла и 8 гарцевъ сыра простого, которое и употребляется единственно для хозяйственныхъ надобностей“. Був у цьому фільварку ще кінський завод на 30 коней. В селі була одна корчма дерев'яна.

Мало не зараз за селом Обжилою починається село Єфтодія (Євфодія, Єфетодія). Обидва поселення відділяються невеличкою смугою ланів на схилах гір, що оточують річку Кодиму. Треба підкреслити цей характер поселень річки Кодими — довгий безперервний ланцюг людських жител; села відокремлюються одне від одного трохи чи не самою лиш умовною межею. Звідси й труднощі визначувати віддалення одного поселення від іншого. Так с. Обжила міститься більше-менше за 18 км. від Балти (м. Кодима за 45 км., с. Будеї за 27 км.), село-ж Єфтодія нараховує до тієї-ж Балти тільки 13 км. Але цю різницю в 5 км. треба віднести на довжину як одного так і другого поселення.

Ідучи далі лівим берегом річки Кодими, видно, як з правого боку закінчується село Березівка, тягнуться невеличкі горби, вкриті ланами; коли вже шлях іде селом Єфтодією, видно, що з правого боку також розташоване поселення — є це село Фернатія. Положення обох цих поселень — Єфтодії та Фернатії цілком подібне до положення сіл Обжилої та Березівки — вражіння ніби це є одне поселення, розташоване на схилах Кодимських гір, по обидві сторони річки. Форма поселення подовгаста, витягнута вздовж течії р. Кодими.

¹⁾ „Топогр. и Камер. Оп. Балт. пов., а. 27 зв.

²⁾ „Труды Под Церк. Ист. Стат. Ком.“, вип. IX, с. 48.

Вулиці йдуть рівнобіжно річці-ж. У долині є стави й невеличкі млини. Недалеко церкви в Кодиму впадає струмок, що тече селом; починається він недалеко від села та жадної назви не має. Мало не по середині села церква — дерев'яна, закладена р. 1827 та закінчена будуванням вже в перших десятиліттях ХХ віку. Хати оточені садками й городами. Деякі хати розписано — віконниці та по-під вікнами — орнамент розпису рослинний.

Про походження села та його назви оповідають, що тут колись був хутір, який належав поселенцеві на ім'я Єфтодій — Методій, відси й сама назва поселення ¹⁾). Найдавніші відомості про це поселення маємо з року 1772, коли тут збудовано було церкву. Наприкінці ХVІІІ віку, в останніх його роках вона виглядала так: „деревянная, старая, малая, обращенная изъ униатской, подобная горницѣ, крытая соломой каплица, построенная обществомъ въ 1772 году во имя свят. арх. Михаила“ ²⁾). Року 1800 почато було будування нової церкви, що проіснувала мало не до кінця ХІХ віку ³⁾). З 1780 р. є відомості про те, що священник села Єфтодіївки або Болбаки записав вікаріят при своїй церкві шляхетному Стефанові Гурському ⁴⁾). Немає певности, що мова йде про це саме поселення — Єфтодію. Але на Поділлі немає інших поселень з такою назвою — до того зазначено в записові, що Болбака чи Єфтодіївка належать до Чечельницького деканату. Отож імовірно, що це й є сучасна Єфтодія. В самому кінці ХVІІІ віку Єфтодія мала таку людність:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	4	7	6
Шляхти службової скарбової	1	2	2
Селян скарбових українців	49	134	147
Селян скарбових волохів	6	26	16
Євреїв	1	2	4 ⁵⁾

Року 1891/92 було тут українців 636 чоловіків та 534 жінок, поляків 4 душі чол. і 4 душі жін., євреїв 3 душі ⁶⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року всієї людности в Єфтодії було 1.335 душ, що становили 326 господарств, поділених так: українських господарств 321, польських 4, єврейських 1.

Село Єленівка, що розташоване далі на південний схід за течією річки Кодими, так само сливе не відокремлюється від с. Єфтодії. При виїзді з с. Єфтодії видно, що з правого боку село Фернатія вже кінчилося, далі йдуть лани й видніється село Мошняги. Зліва, де йде шлях, зараз-же за Єфтодією починаються невеличкі хуторці, що мають назву Де-Урбани. По-

¹⁾ Див. про це також у „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. ІХ, с. 7.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“ а. 29.

³⁾ „Тр. Под. Ком.“, вип. VI, с. 62.

⁴⁾ Ibid., вип. V, с. 85.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 29.

⁶⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 62.

ходження цієї назви з'ясувати не пощастило. Зараз-же за цими хуторцями починається село Еленівка (Геленівка). Віддалення від м. Балти 6 кіл. Розташоване це село цілком подібно до попередніх. Церква нова, кам'яна, з однією банею, з кокошниками в витримано-російському стилі; збудовано її в самому кінці XIX віку. Раніш була тут церква дерев'яна, місце, де вона стояла, відзначено. Чом поселення так названо, люди не знають, так само нема яких-небудь переказів. Хати й вулиці в селі розміщені цілком подібно до попередніх поселень. Перші відомості про с. Еленівку маємо з року 1784, коли за клопотанням еленівських парафіян видано документа місцевому деканові на збудування церкви в ім'я св. Миколи ¹⁾. Року 1785 церкву цю вже збудовано, як про це свідчить Камер. Опис. Балт. повіту: „дерев'яная не очень большая, построенная обществомъ въ 785 году во имя святителя чудотворца Николая церковъ, въ коей иконостасъ старой“ ²⁾. З інших визначних будівель той-же опис відзначає „жидовская хворостяная малая корчма, при ней погребъ“ ³⁾. В кінці XVIII віку мала Еленівка людности:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти умовної	3	4	6
Шляхти службової	1	2	1
Шляхти чиншової	19	29	20
Селян скарбових українців	59	152	162
Селян скарбових волохів	6	10	13
Євреїв	1	3	2 ⁴⁾

Наприкінці XIX віку було тут українців чоловіків 605 душ та жінок 603 душі, поляків 13 душ, євреїв 20 душ ⁵⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави всієї людности на 1 січня 1928 року було 1.802 душі разом з де-урбанівськими хуторами. Поділяється ця людність так: господарств усього 314, з них українських 309, російських 2, єврейських 1.

З Еленівки шлях веде все в тому-ж південно-східньому напрямкові просто в село Мирони. Зараз-же за виїздом з Еленівки починаються з обох боків Кодими лани й горби, що де-далі все вищають. З правого боку село Мошняги так само кінчилося разом із Еленівкою. Ліворуч, недалеко від Еленівки яр. Оповідають, що тут була колись економічна воловня й стояла гуральня. Є люди, що пам'ятають ще ціни на горілку — 45 коп. око. Далі йдуть лани, по горбах. Врядигоди трапляються кам'яні та дерев'яні фігури. Мало не посередині між селами Еленівкою та Миронами є яр з струмками, що впадає в Кодиму. З обох боків яру на горбах стоять фігури. З правого боку берег Кодими набуває все більш гірського вигляду. Трохи далі зліва

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 190.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 26 зв.

³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 26. зв.

⁴⁾ Ibid., а. 26.

⁵⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 7.

видно верстовий стовп. Від того стовпа є шлях на с. Лісничівку. Долина Кодими далі ширшає, горби зліва вирівнюються, з правого-ж боку відходять на захід. Показується село Мирони. З правого боку в горбах, що далеченько таки відійшли від Кодими, видно глибоку долину. Там село Сінна. Його не видно з поля, тільки часом в самому селі Миронах можна побачити цю долину, вповдовж густо вкриту людськими житлами. Річка Кодима тут вже досить широка, мало не вся вкрита очеретом, утворює мочари.

Село Мирони розташоване спочатку на схилах Кодимських горбів, далі на мало не горизонтальній поверхні. Що ближче до м. Балти, село все більше набуває характеру приміського, втрачаючи ознаки властиві селу — зникають садки, городи, з'являються будинки, криті залізом, черепицею, всі будівлі номеровані; вулиця стає впорядкованішою, з'являється бруківка. Непомітно село Мирони переходить у передмістя Балти. З будівель у селі Миронах пощастило оглянути тільки церкву. Церква дерев'яна, стара з однією банею; розписав її в українському стилі місцевий панотець, що кохається в малярстві. Ближче до долини Кодими видно великий паровий млин.

Перші відомості про поселення маємо з р. 1782, коли тут збудовано було церкву в ім'я Покрова Пресв. Богородиці¹⁾. В кінці XVIII віку було тут людности:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	7	16	5
Скарбових селян українців	60	75	83
Євреїв	1	3	4 ²⁾

Пізніших статистичних відомостей для цього поселення здобути не пощастило, бо приписане було воно весь час до міста Балти й навіть тепер Ц. С. У. Молдави не обчисляє людність тут окремо, але разом із людністю цілої Балти, що на 1 січня 1928 р. становить 23.034 душі. Дослідити саму Балту в історично-географічній розумінні не виходило в моє завдання. Одвідуючи різні установи, мав змогу переконатися тільки в тому, що весь архівний матеріал загинув, що тепер допіру робляться спроби зорганізувати охорону архівів й керівництво архівами різних теперішніх установ.

Вертаючись із Балти, вирішив я проїхати правим берегом річки Кодими, щоб оглянути поселення, розташовані проти тих сіл лівого берега, що їх я вже оглянув, і цим самим доповнити вивчення обох берегів річки Кодими в її верхів'ях. Отже, проминувши Мирони, повернув я на село Мошняги. Шлях спочатку йде лівим описаним вище берегом Кодими і трохи чи не в самій Еленівці переходить у село Мошняги. Село Мошняги розташоване почасти в долині, почасти на схилах горбів. Назву села пояснюють од мол-

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 24.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 24.

давського слова „мошняг“, що визначає стара людина¹⁾. Церква в цьому селі кам'яна з однією банею, збудована року 1833²⁾). Хати й вулиці розкидані в певнім мальовничім безладді, проте зберігають в основному напрямок уздовж річки Кодими. На самому кінці села є чималий садок, що давніш належав поміщиківі. Наприкінці XVIII віку тут була економія, описана так: „ниже сего селенія на самомъ концѣ оного къ рѣчкѣ Кодымѣ казенной по скосогорью дворъ, въ коемъ казенной деревянной не очень старой, не очень большой съ четырьмя не очень большими покоями домъ, при коемъ особо людская съ кухнею и двумя меньшими покоями, деревянной амбаръ, кухня, конюшня, сарай, два погреба, одинъ пчельной а другой для обыкновенныхъ поклажъ, а выше по скосогорью небольшой квадратной новозаводимой вишневой садикъ; при томъ токъ; на дворѣ находится казенной экономической гуменной дворъ, въ коемъ сарай, гдѣ молотятъ хлѣбъ, и другіе сараи... Подъ вѣдомствомъ сего фольварка находится казенной небольшой стоящій пасѣкою въ пристойномъ на то избранномъ мѣстѣ въ лѣсу, въ особо здѣланной для того огорожѣ, пчельной заводъ, въ коемъ ульевъ малыхъ обыкновенныхъ поставляемыхъ бездоннымъ концомъ на землю 53. Каждый улей въ семъ заводѣ въ хорошіе годы можетъ дать три и больше роевъ или приплодовъ новыхъ, иногда же сей новый приплодъ или рой одного и того же лѣта даетъ еще отъ себя рой или приплодъ, такъ называемый парой; и такъ въ хорошее ройовое лѣто отъ одного лѣта можетъ получить отъ одного улья три или четыре молодыхъ приплодовъ. Однакожъ какъ такихъ ройныхъ пчель такъ и столь хорошего ройного для нихъ лѣта случается очень рѣдко. Обыкновенно же считается иногда хорошимъ для пчель лѣто, когда изъ одного роя получается въ двое молодыхъ противъ старыхъ. Въ семъ заводѣ случается что иногда въ хорошее такъ называемое мѣдноє лѣто какъ ульи суть весьма малые и соты помещаться иногда не могут, то и выкапываютъ подъ нѣкоторыми ульями глубины на поларшина, а ширины равной улью но немного поменше, иногда ямки, дабы пчелы могли соты свои распространять въ низъ ямки и не было имъ душно“³⁾). Тепер на місці цього фільварку зберігся лиш один садок.

Перші відомості про с. Мошняги маємо з р. 1780, коли кн. Олександр Любомирський видав презенту й ерекцію панотцеві Стефанові Остаповичеві до новозбудованої церкви в ім'я св. Олександра. Згадуються в цій презенті сільський млин та гуральня⁴⁾). Церква проте ще не була освячена, бо р. 1781 видано Юзефградському деканові документа щоб її освятити⁵⁾). За відомостями церковного літопису церква ця була подібна до хати, дуже невеличка завбільшки. З 1787 року церква ця має вже назву в ім'я св. Івана Богослова „построенная обществомъ въ 1787 году, обращенная изъ уніятской, подобная горницѣ... въ коей иконостасъ новой изрядной“⁶⁾). Суперечність що-до часу збудування церкви та її назви пояснюється тим, як це мені казано, що спочатку церква була в ім'я Олександра, але по переході її од уніятів до православних перейменована була на честь Івана Богослова. Очевидно, що,

¹⁾ Топ. и Кам. Оп. Балт. пов., а. 23 зв.

²⁾ Див. про це в „Тр. Под. Церк. Ист.-

Стат. Ком.“, вип. IX, с. 13.

³⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 37.

⁴⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 94.

⁵⁾ Ibid., вип. III, с. 240,

⁶⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балт. пов.“, а. 36.

описуючи с. Мошняги, автор Камер. Опису взяв до уваги дату 1787 року, коли мешканці с. Мошняг покинули унію, і прийняв її за час збудування церкви. Цю церкву закрито року 1829; нову, як вже зазначено було, збудовано р. 1833. 1888 року її перебудовано й поширено ⁴⁾. Що-до руху людности, то маємо такі відомості: з кінця XVIII віку було тут:

	Хат дерев.	Чол.	Жін.
Шляхти, що живе за умовою	—	—	—
Шляхти службової	3	5	6
Скарб. селян українців	49	101	112
Скарб. селян волохів	3	9	15
Євреїв	1	2	4 ²⁾

1891/92 року було тут українців чоловіків 517 душ, жінок 582 души, поляків 5 родин ³⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 1.211 душ людности, що мала 290 господарств, з них українських 288, болгарських 1, польських 1.

З Мошняг шлях простує до с. Фернатії. З правого боку видно лівий берег Кодими, описаний вище. Шлях іде весь час по горбах надкодимських, то спускаючись у численні ярки, то підіймаючись нагору. Долина Кодими має стави, поросла верболозом. Недалечко від в'їзду в с. Фернатію є луг, порослий високими вербами. Далі видно садок і панський будинок, де тепер школа. Віддалення поміж обома селами Фернатією та Мошнягами невеличке, хоч рахують від с. Мошняг до Балти 8 км. приблизно, а від с. Фернатії до Балти 13 км. Більшість цих 5 кілометрів, що становлять віддалення поміж селами, припадають на сами села. З року 1777 є згадка про існування на шляху поміж Мошнягами та Фернатією ліска, який було виділено до церкви с. Борщів — на шляху з с. Фернатії до с. Мошняг „*jak jest padoł wierzchołny porowego lasku*“ ⁴⁾. Тепер ніде в околиці жадного лісу немає.

Розташована Фернатія по схилах Кодимських горбів, також на схилах яру, що йде спочатку рівнобіжно з Кодимою, а далі зливається з Кодимською долиною. В цьому ярі є невеличка річечка, що впадає в Кодиму. Хати та вулиці розляглися цілком подібно до інших, оглянутих уже сіл.

Найперші відомості про це село маємо з року 1771, коли збудовано було тут церкву. Була вона в кінці XVIII віку дерев'яна, стара, подібна „горниць“ ⁵⁾. З року 1780 маємо ерекцію, видану церкві Різдва св. Богородиці від власника цього поселення князя Ол. Любомирського ⁶⁾. Року 1856 та 1878

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 10—11.

²⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 36. ³⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“, вип. VI, с. 63.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 153.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 28 зв.

⁶⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 92.

церкву цю перебудовували. Жадних церковних книжок чи то архівних паперів не збереглося. Людність у кінці XVIII віку село Фернатія мало таку:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	2	5	7
Селян скарбових українців	56	148	118
Селян скарбових волохів	38	106	91
Циган	1	2	1
Євреїв	1	4	7 ¹⁾

В кінці XIX віку було тут українців 548 душ чол. та 589 душ жінок, 18 родин євреїв та 4 родини католиків — очевидно теж українців²⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 1776 душ людности, що мала 423 господарства, з них українських 402, молдавських 5, єврейських 4. Як бачимо, значний молдавський елемент людности в XVIII в. мало не зовсім зникає в віці XIX.

З Фернатії шлях іде на село Березівку. Тимчасом як село Фернатія нараховує від Балти 13 км., с. Березівка має вже віддалення 18 км. Знов-таки й тут різниця в 5 км. припадає на сами села: віддалення від кінця с. Фернатії до перших хат с. Березівки зовсім незначне. Між селами шлях іде по схилах правого берега р. Кодими, часто спускається в невеличкі ярки, підіймається на такі-ж маленькі горбки. Їздять цією сторсною р. Кодими зовсім мало — переважно користуються шляхом на лівому її березі.

Село Березівка розкинулося по схилах правого берега р. Кодими. В долині, коло самої річки, село зливається з селом Обжилою. Хати розкидані нерегулярно, вулиці йдуть у різних напрямках. У самому селі є ще інший, глибоченький яр; на обох берегах його теж рясно хат і садиб. Коло кожної хати є садок та город.

Найкращі садки це ті, що розташовані поблизу від річки; де-далі вгору садки стають усе менші — на самому версі ростуть самі вишні та морелі (подібні до абрикосів). Селянські лани не раз-у-раз зручні для оброблення — часто стрімкі схили гір, на яких вони розташовані, стають цьому на перешкоді. Грунт землі на горі глина та почасти пісок, у долині чорноземля.

Село поділяється на кілька кутків, як от Вигода, Тютюнівка (до речі, ця назва, як мені переказували, утворилася вже після революції). Будівель визначних не має. Церква збудована р. 1887 (почато будувати р. 1883)³⁾. Жадних документів при церкві не збереглося. З інших будівель варт відзначити руїни старого водяного млина, що стояв на самому кінці села, при виїзді в напрямку до с. Будей. Млин цей, як мені казали, давно вже не працює, збудовано його ще в XIX віці, коли р. Кодима мала більше води.

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 28.

²⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“, вип. IX, с. 14.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 37—38, також вип. VI, с. 73.

Найперші відомості про с. Березівку маємо ми з року 1756, коли Станіслав Любомирський, коронний підстолій, дав на ім'я уніяцького єпископа Леона Шептицького презенту Ф. Стефановичеві та висловив побажання, щоб він, а не хто інший був за священника в с. Березівці. В тій-же презенті визначено місце для будування церкви та інших будівель¹⁾. 1780 року князь Ол. Любомирський дає ерекцію на землю для церкви, причому в ній є в визначенні меж поля та сінокосу дрлина Клокучна (?) та гребля біля будейських ланів²⁾ (чи не сліди цієї греблі видно й досі на шляху з Будей до Обжилої?). 1781 року це надання було знов потверджене й надано було церкві низку нових привилеїв³⁾. 1766 року, як бачимо, визначено було місце для її будування. Як переказують, цю церкву спалили турки. Року 1773⁴⁾ збудовано тут нову церкву „во имя свят Іоанна Богослова“. 1800 року її поширено. Проіснувала ця церква до 1896 року.

Людности в с. Березівці в кінці XVIII в. було:

	Хати	Чол.	Жін.
Шляхти правної	2	6	5
Шляхти чиншової	4	9	6
Скарб. селян українців	27	не показано	
Скарб. селян волохів	17		
Циган	1	4	2
Євреїв	1	2	3 ⁵⁾

1891 року було тут (парафіян православних) 680 чол., 671 душі жінок⁶⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут усього 2.206 душ людности, що мала 522 господарства, які розподілялися так: українських 512, єврейських 10.

У XVIII віці село належало Любомирським. 1793 року 24 березня Любомирський віддав по заставному праву за 10 тисяч злотих на три роки село капітанові Вильконському. Той 1794 року відступив цю посесію старості Заліському, останній теж того-ж року відступив за 12 тисяч злотих Антонієві Чорномському⁷⁾. Зберігся опис посесорського двору. Ось він: „посесорській дерев'яний малый старий дворъ, при коемъ особо кухня, людская, конюшня, погребъ, гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ съ амбаромъ, вмѣстѣ два пчельные погреба и протчіе сарай для находящагося здѣсь небольшого количества посесорского скота. Посессора Чорномского на другомъ

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 37.

²⁾ Ibid., вип. IV, с. 128.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 129.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балг. пов.“, а. 26—27; в „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, дата збудування цієї церкви 781 р. — с. 38.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Опис. Балг. пов.“, а. 26 зв.

⁶⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VII, с. 73.

⁷⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балг. пов.“, а. 27.

конць сего села въ верхъ по рѣкѣ деревянной новой домъ, при коемъ конюшня, сарай, амбаръ, погребъ и гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотять хлѣбъ и протчіе сарай, для находящихся посессорскихъ заводовъ“¹⁾).

З села Березівки є тільки один шлях до села Будей, — це шлях описаний вже, що провадить з с. Будей до с. Обжилої. Переїхавши отже зараз-же за селом, поблизу згаданих руїн млина, річку Кодиму, що виглядає тут як звичайний струмок, виїздимо на будейську дорогу.

НА НАДДНІСТРЯНЩИНІ.

Поруч із дослідженням поріччя горішньої Кодими я мав на оці одвідати кілька наддністрянських сіл, власне з району, що в XVIII віці відомий був під назвою Побережжя та що ввійшов до складу так званого поберезького маєтку князів Любомирських. Першу частину своєї подорожи я закінчив у селі Будеях. Звідси до Дністрового побережжя є кілька шляхів. Можна було їхати назад до м. Кодими, звідти проїхати до Рашкова й далі вже Дністровим берегом. Можна було їхати в напрямку на Круті, звідти на Рибницю-Дністровий берег. Це є два шляхи, що ними звичайно їдуть на ярмарки, і в цих напрямках найлегше можна було-б дістати коней для подорожи. Але хоч як приваблювала мене перспектива одвідати містечко Рашків, це одно з найстарших поселень Поділля, брак часу не дозволяв цього. Відпадав так само й шлях на Круті, що перерізував кілька систем поселень по Дністрових допливах, не йдучи жадною з них. Лишалось вибрати самому новий шлях до одного з допливів і далі до Дністра. Коли глянути на мапу, то близько с. Будей маємо ми дві річечки, що впадають в Дністер, — це річки Молокиш та Білоче. Можна було починати дослідження з однієї з них. Найзручніше з с. Будей можна дістатися до с. Лабушної, звідти до Плоті й далі вздовж річки Молокиша. Це розв'язувало мої вагання й зупинило мій вибір саме на цій річечці.

З села Будей шлях на с. Лабушну йде лісом. Піднявшись угору дорога поринає в ліс, що починається зараз-же за селом, так що останні селянські хати стоять вже мало не в лісі. За який кілометр дорога виходить з лісу і йде далі попід ліс, часом вступаючи в нього, часом знов перетинаючи величеські галяви, оброблені й засіяні. Коли шлях часом виходить на відкрите місце, зліва видно долину Чабанку, з правого боку долину Колокшину. Закінчується ліс трохи не коло самої Чабанки — дорога повертає вліво на південний захід, переходить через Чабанку і йде вгору. Ліс тягнеться ззаду довгою смугою в напрямку до м. Кодими. Незабаром дорога спускається ще в один яр, що в напрямку до м. Кодими все меншає — це початок Березівського яру. Піднявшись на гору, видно з правого боку садки села Французького. Шлях минає це село, лишаючи його справа, простуючи все на південний захід.

Не доїздячи до залізниці, з лівого боку видно кілька хат, недавно збудованих. Тут живуть, як виявилось з розмов з мешканцями цих хат, виселенці

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 27 зв.

з села Французького. Вони оселилися тут року 1926—27 на колишній скарбовій землі. З розмови виявляється, що це нове поселення вже має свою назву — зветься воно Федорівка. Тут виявилось, що так названо поселення від імення землеміра, який нарізував цим виселенцям землю. Недалеко від Федорівки видно фігуру й шлях на с. Французьке. В віддаленні якого кілометра видно залізницю — коля Київ-Одеса; переїздимо її на перегоні Кодима-Абамеликово. Зліва в долині видно станцію Абамеликово. Деякий час шлях іде вздовж залізниці, а далі повертає просто на південь — у долину, де видно село Лабушну.

Справа й зліва видно неглибокі ярки, порослі лісом. Переїздимо шлях, що йде з Кодими на Круті, і починаємо спускатися в Лабушнянську долину. В долині є струмок, що починається в ярку коло самої дороги. Шлях іде краєм села, долиною річечки, лишаючи село з правого боку. Звертаємо з цього шляху, щоб оглянути поселення. Село Лабушна розташоване в глибокім яру по схилах гір, що оточують село; завдовжки має щось зо 3¹/₂ км., завширшки 1/2 км. Посередині села протікає невеличкий струмок, що в кінці його зовсім зникає. Мешканці користуються доброю водою з джерел, яких тут є чимало. Грунт землі — чорноземля, часом по схилах гір — глина. Село знаходиться на віддаленні по-над 37 км. від Балти та 8 км. від м. Кодими.

Назва села Лабушна, невідомо від чого утворилася — походження очевидячки молдавського. В церковному літопису збереглася й давня слов'янська назва поселення — Яблочна. Людність у селі міщани — почасти молдавани, почасти українці (руснаки, як їх зовуть молдавани). Найбільше висівають на ланах пшениці та кукурудзи. Жінки взимку тчуть килими, полотна, що правлять за головне вбрання у молдаван та зовуться „нафрам“, так само рушники. Навколо села є виноградники. Зовнішній вигляд села трохи одрізняється від поселень надкодимських. Здалеку ніби такі-ж хатки, садочки та городи. Але в самому селі вражає велика кількість каменю, вжитого як будівельний матеріал. З каменю пороблені всі огорожі, всі хати та господарчі будівлі. Хати, що правда, зовні й всередині обмащені глиною й крейдою, але повітки та інші будівлі не обмащують. Хати значно одрізняються від українських, більше в них вікон та сами вони більші, перед багатьма хатами є щось подібне до веранди — збільшена українська призьба огорожена невеличким барканом з стовпами, що підпирають відповідно висунутий дах. Фундамент трохи вищий за українську призьбу, так що до хати треба сходити по сходах. Хати зовні здебільшого гарно розписані — малюнки рослинного орнаменту. Вкриті хати звичайно соломою, хоч часто трапляються покрівлі з черепиці або заліза. Всередині хата, як звичайно, ділиться на дві половини з глиняною долівкою. На подвір'ю мало не коло кожної хати є окрема піч, де хазяї готують страву влітку. Багато трапляється кошів для кукурудзи в формі перекинутого ширшим кінцем догори стятого конуса. Загальне вражіння від молдавського подвір'я не на користь українському — хати, принаймні зовні (всередині, кажуть, инше; сам я цього перевірити не зміг) значно чепурніші за українські, подвір'я просторіше, краще прибране. Визначних будівель у селі немає. Церква збудована

року 1846, перебудовувалася в роках 1867, 82, 89, 95. Кам'яна, з однією банею, дзвіниця разом із церквою. При виїзді з села є паровий млин. На ланах коло села є три могили, досить вже розораних. В одній з них було знайдено кам'яну фігуру — бабу. Її селяни поклали на могилу, як повідомляє Гульдман¹⁾, але чи є ця баба й тепер там, мені не пощастило з'ясувати. Року 1875, орючи поле, селянин Гловацький в урочищі „Циганська Ріпа“ знайшов скарб, що складався з старовинних срібних монет, вагою до 3 фунтів²⁾.

Найперші відомості про це поселення маємо з року 1742, коли тут збудовано було церкву. Описано її так: „деревянная съ тремя банями, обществомъ въ 1742 году построенная, обращенная изъ уніятской, во имя Вознесенія Господня церковь, въ коей иконостаса нѣтъ а ставные одни иконы есть старыє“³⁾. Такий її вигляд був уже в самому кінці XVIII віку. Проіснувала ця церква до року 1846. Року 1782 маємо ще згадку про це поселення в скарзі мешканців Крутих на свого панотця.

В самому кінці XVIII віку в Лабушній було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної	3	8	8
Шляхти чиншової	1	2	2
Духов. уніятів	1	2	2
Скарб. селян українців	64	190	183
Скарб. селян волохів	50	200	198
Циган	2	4	5
Євреїв	2	3	4 ⁴⁾

В роках 1891—92 було тут 1.190 душ чол. і 1.112 душ жінок⁵⁾. На жаль, не пощастило дістати відомості про теперішню кількість людности.

Оглянувши село, повертаємо знов на шлях до села Плоті; їдемо коло згаданого парового млина; недалеко видно джерело обмуроване камінням й кам'яну-ж коло нього фігуру. Треба сказати, що в долині надзвичайно багато джерел; вони струмочками збігають до потічка. Тут власне починається річечка Молокиш. Раніш вона починалася геть далі аж у селі Французькому, тут-же приймала як доплив струмок з села Лабушної. Ось як описано цю річечку в Камеральному Описові Балтщини: „положеніє имѣть (село Лабушна) по обѣ стороны ручейка въ семъ селеніи изъ родника начинающагося, текущаго чрезъ селеніє и впадающаго ниже сего села верстахъ въ двухъ въ рѣчечку, текущую изъ села Французкого, а другой родничекъ съ правой стороны“⁶⁾. Тепер ця річечка починається біля самої Лабушної, а струмок

¹⁾ В. Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, с. 293.

²⁾ Ibid., с. 24.

³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

⁴⁾ „Топ. и Кам Оп. Балт. пов.“, а. 83.

⁵⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 76.

⁶⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

пересихає в самому селі, не доходячи до річки. В самому кінці села дорога проходить біля руїни великого кам'яного мосту й переходить з правого берега річечки на лівий, але незабаром повертає знов на правий й так іде аж до села Плоті. По боках дороги на схилах горбів видно засіви на селянських ланах. В самій долині розташовані городи з капустою та іншими городніми рослинами. Як мені переказували, ці городи розводили раніш болгари, що жили в Плоті; тепер за їхнім прикладом і інші селяни почали пильнувати городництва. Проваджено його досить культурно; скрізь видно великі колеса, що за їхньою допомогою подається воду на городи з річечки. Городи споживають стільки води, що часом річечка зовсім збездводнюється — вся вода з неї підіймається на городи, де розбігається по рівчачках тоненькими струмочками.

З який кілометр-два городи поступаються місцем садкам, що довгою смугою тягнуться вздовж річки аж до самого села. Найбільше в цих садах дерев грушевих та сливових. Овочі з них звичайно скуповуються ще так-би мовити на корені, коли вони ще на деревах; збирають їх з дерев вже по купці й відсилають на північ, звичайно до Москви.

Долина де-далі все ширшає, схили її стають усе вищі. В далечині видно село Плоть. Вже в самому селі долина міняє свій напрямок з південно-західнього на західній. Село Плоть розкинулося довгим півколом уздовж цієї долини, що сягає тут завширшки до $\frac{1}{2}$ кілометра. Хати без ніякого ладу й симетрії розбіглися по схилах горбів; ці гори, садки коло кожної хати надають селу досить мальовничого вигляду. Будівлі всі з каменю, типом своїм подібні до хатів села Лабушної. Ділиться село на кілька кутків — північна частина зветься Слободою, східня Руснацькою, південна та почасти західня Молдаванською стороною, середня — західня Болгаркою. Руснацькою частина села називається від того, що там переважно живуть українці — в решті частин села людність молдавська. Болгарку колись, як переказують, залюбували болгари — звідси й назва. На горі в напрямку до Крутих видно колишню панську садибу, що складається з кількох кам'яниць, мальовниче обсаджених тополями. Ця садиба належала раніш князю Трубецькому. Була в ній між іншим і лікарня з особливою „лабораторією“, як переказують селяни. Тепер там школа. Будинки нові, з другої половини ХІХ в. очевидно, нічим особливим не визначаються. Церква кам'яна, з однією банею, дзвіниця окремо, поземний план — хрест; збудовано її року 1812, року 1885 і пізніше ремонтувалася й перебудовувалася. Одвідую кладовище — коли в попередніх селах по всіх кладовищах були дерев'яні хрести, що довго не могли зберегатися, тут пам'ятники всі кам'яні, отже можливо що є й цікаві написи. Надії правда не здійснюються — хрестів, старших ХІХ в. не знаходжу; так само цікавих написів.

Людність у Плоті переважно, як про це вже зазначено, молдавська. Живуть з хліборобства, поруч з цим розвинено добування особливої білої глини, що йде на розписи хат. Її обробляють певним способом і продають у формі сплющених куль, що формою та величиною нагадують буханки хліба. Звуться ці глиняні кулі малаями. Багато тут селян тримають вівці й ви-

реблюють для продажу сир-бриндзу. Мало не всі селяни мають виноградники.

Про походження села та його назву оповідають, що колись збудував тут поселення чоловік на ймення Логин, він-же назвав село Плоть, від осикового лісу (осика по-молдавськи — плоть), що тут був. Знаходилися в селі й різні старовинні речі — їх свого часу забрав до музею К. Широцький, що одвідував Плоть не один раз. В церкві зберігся церковний літопис, що подає цікаві міркування про початки заселення с. Плоті. Починається цей опис з з'ясування назви села. Назву поселення виведено від "молдавського слова „плоть“, як то згадується й в „Трудахъ Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, далі перераховуються власники села: отож належало воно князям Любомирським, графові Комару, згодом Орловським, з 1856 до 1868 графові Едвардові Ронікерові, з 1868 р. князеві Трубецькому. Після того починається власне історична частина літопису. Автор зазначає, що в околиці Плоті часто знаходять різні монети часів Римської Імперії — часів Траяна й Антонінів — „Іванові голівки“ — так зве народ ці монети. Отож, на авторову думку, початки заселення Плоті треба віднести до часів Римської Імперії — молдавани, що живуть тут, то є нащадки римлян за різні провини сюди зісланих. Далі перебіг подій за цим літописом коротенько такий: у XIII віці турки й татари заселяють ту частину села, що зветься тепер Слободою. У другій половині XVII в., підчас турецького панування з'являється тут і болгарське поселення — болгар-турецьких підданців уряд поселив сюди примусово. На Болгарці існувала церква в ім'я Миколи Чудотворця. 1768 року руйнує село Максим Залізник. Підчас цього нападу особливого лиха зазнала турецька слобода: її знищено до краю. Поміщаючись наступного 1769 року турки спалили церкву в Болгарці, зруйнували болгарську слободу й вийшли звідси на батьківщину. Нову церкву збудував вже власник села кн. Любомирський. Була то церква дерев'яна, крита соломою. 1813 року її розібрано та освячено нову, що існує й тепер. Заселення села українцями та молдаванами літопис малює так: Руснацьку частину заселили українці після Карловицького трактату 1699 року. Переселили сюди їх польські магнати з інших місцевостей. Молдавську сторону заселили молдавани, що поприходили сюди з-за Дністра з Волощини вже в XVIII віці. Подані в літопису й інші події. Наприклад під рр. 1774—1799 зазначено, що на ланах Плоті з'явилися особливі хробаки, які знищили були весь хліб, наслідком чого був голод. Чимало місця приділено описові людности села Плоті — типи людей, будова тіла, їх звичаї, будівлі, то-що. Ця частина літопису — найцінніша, але і в першій його половині — історичній, разом з деякою гіпотетичністю авторових тверджень є влучні спостереження. З інших джерел довідуємося також, що р. 1800 в цьому селі були „по протекающей здѣсь рѣчкѣ Молокишѣ... двѣ мельницы, каждая о единомѣ поставѣ“¹⁾. Можемо ще занотувати згадку з 1782 року про відлучення від церкви плотянського пароха Станафієвича за зносини з неунітами²⁾.

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 83.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. III, с. 219.

Людність село Плоть мало таку: в самому кінці XVIII в. було:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної	1	3	1
Шляхти правної, що служить в скарбу	1	3	2
Шляхти правної чиншової	26	77	62
Скарбових селян українців	22	52	44
Скарбових селян волохів	87	286	270
Циган	6	21	12
Євреїв	1	4	4 ¹⁾

Року 1891—92 було тут парафіян 1427 душ чол. та 1357 душ жінок²⁾. Здебільшого були вони молдавани. Відомостей про сучасний склад людности здобути не пощастило.

Дорога на с. Гарабу з с. Плоти йде ввесь час долиною річки Молокиша. Ще в самому селі кілька разів доводиться переїздити річку по містках, а то й просто в брід. Нарешті при виїзді з села шлях повертає на правий берег річки й далі іде все однією стороною. З другого боку річки також видно дорогу, але нею їздять порівнюючи мало. Як при виїзді з села Плоти, так і в самому селі трапляються невеличкі водяні млини. Долина за селом вужчає, гори стають усе вищі. На схилах їхніх вже немає ланів — гори вкриті камінням, порізані ярами, часом переходять у прямовісні скелі. Дорогу вкриває каміння. Оповідать, що кожного разу після дощу з гір вода наносить стільки каменю, що часом з тиждень після того не можна дорогою користатися. З цим провадять боротьбу — ставлять при усті кожного яру мур з каміння — вода, що несе з гір камінь, залишатиме його тут, не виносячи на дорогу. Та це мало допомагає. Кожного літа вода робить великі шкоди: руйнує шлях, забирає цілі хати, то-що. Єдиний спосіб боротьби це засадити гори лісом.

Річка Молокиш має вже чимало води, біжить швидко, надзвичайно покрученим коритом. Недалечко від Плоти видно наліво долину з струмком — є це річечка Крута, що починається десь біля Крутих. Берегом цієї річечки йде шлях на с. Семенівку. Трохи далі стоїть кам'яна фігура. За нею, за кілька десятків метрів, на гору в'ється шлях на село Іванівку — цією-ж дорогою їздять до Рибниці. За ним у горі видно хутір — Кольцово. Трохи далі має бути хутір Унлодовського, але його з долини не видно. На середині віддалення між с. Плоттю та Гарабою, що дорівнює приблизно 3—4 клм., долину р. Молокиша перетинає глибокий яр. Зліва в цьому яру у віддаленні видно ще одну гору, вкриту лісом; направо цим яром, а далі вгору, йде шлях на с. Білоче. Дикий вигляд долини зникає. По-над річкою видно посіви коноплі, часом капусти, трапляються млинки та хати коло них з садками,

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 82.

²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 71.

а в далечині видніються хати й садки с. Гараби. Близько села з лівого боку видно ще один яр — Доярня.

Село Гараба розташоване все цілком у долині річки Молокиша. Гори по боках долини не заселені. Вкриті вони білою глиною, з якої людність виробляє особливої форми „малаї“, та камінням „рішь“. Схили гір зовсім голі, порізані ярами. Звуться тут ці схили „випусками“. Хати в селі подібні до таких-же в Плоті та Лабушні. Можна відзначити хіба те, що тут вони побудовані ще краще. Часом трапляються навіть двоповерхові. Садки коло них невеличкі — овочевих дерев сливе немає. З рослинности переважає акація та дерево, яке я бачив тільки в Дністровій долині — лист у нього формою нагадує акацію, але на багато більший, стовбур білий. Має воно кілька назов, — елане (елане), чумаки, каштан, козаки; охоче росте на кам'янистому ґрунті — досить щоб в одному місці з'явилося кілька цих дерев, як за дуже недовгий час ним поросте все навкруги. Гараба вся поросла цим деревом, надає воно селу якогось незвичайного вигляду, трохи так-би мовити екзотичного. Вулиці йдуть уздовж річкової течії, але так, що припадають мало не одна над одною. Завширшки село невеличке — немає й кілометра, з обох боків видніються над хатами гори, часом білі, часом укриті якоюсь травицею. Церква, що стоїть майже посередині на досить високому горбкуві, збудована р. 1855. Село складається з кількох кутків — частина села, що лежить ближче до Плоті, зветься Слобідкою, є також куток Іванівка — збудував там хату Іван Грінченко, звідси й назва Іванівка. Слобідка-ж утворилася порівнюючи недавно — в ХІХ віці й існувала спочатку як окреме поселення, а згодом поширюючись, зіллялася з власне Гарабою. Назву села Гараба (або Горава) виводять од імення першого поселенця Г'орави, що тут оселився. Досі ще є в селі криниця, яку неначе-б він викопав, що так і зветься Горавовою, або Гарабовою криницею. Поселення утворилося в наслідок молдавської колонізації, як про це свідчить церковний літопис та перекази, згодом сюди увілявся ще й український елемент. За переказами сюди Любомирський вислав людей з інших своїх сіл за різні провини. Прізвища селян свідчать, звідки вони прийшли. Так є прізвища: Рахнянські — з с. Рахнів, Трибусяни — з с. Трибусівки, Копієвські — з с. Копієвки, то-що. Належало село в ХVІІІ в. Любомирським, у кінці ХVІІІ та поч. ХІХ в. було забране до скарбу та віддане в посесію Луконовському, згодом належало Чарномському, який у цьому селі, що правда, не жив. Був тут тільки фільварок, який віддавався в оренду, згодом купив його якийсь Врочинський, а вже від нього купили землю селяни. Живуть селяни переважно з хліборобства, хоч що скаржаться на поганий ґрунт, тчуть полотно, вироблюють на продаж „малаї“, мають виноградники, розводять ще вівці.

Переказували мені, що в селі є легенда про золотий вінчик, який знайшла одна молодиця, але змісту тієї легенди мені так і не оповіли.

Найперші відомості про с. Гарабу маємо ми з року 1738. В „Камер. и Топогр. Оп. Балт. пов.“ при описові церкви зазначено: „въ немъ (с. Гарабі) находится каменная, не очень старая, обращенная изъ уніятской, построенная обществомъ въ 1770 году, во имя Покрова Пресвятыя Богородицы церковь,

въ коей иконостасъ старой и находится чудотворная Пресвятая Богоматери икона. По объявленію священно-служителейъ церковь и сѣленіе получило въ 1738 году¹⁾. Икона ця є в церкві й тепер — принаймні мені вказували на ікону, що її шанує околична людність вже здавна. З 1766 року зберігся виділ-ерекція на землю для місцевої церкви. Цікаві згадки в цьому виділі про певні місцевості навколо села. Згадується там Дороганичів Яр, поле Редут, долина Красна (чи не те, де тепер село Красеньке?), Адріянова криниця²⁾. Тепер цих назов на селі не пам'ятають. Церква збудована була року 1770, як це видно з Кам. Опису.

Наприкінці XVIII в. в с. Гарабі було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної доживотної	2	6	5
Посесорів	1	2	1
Шляхти, що служить в скарбові	1	2	1
Шляхти чиншової	7	19	15
Скарб. селян українців	30	164	150
Скарб. селян волохів	30		
Циган	2	6	8
Євреїв	1	4	4 ³⁾

1891—92 р. було тут парафіян 595 душ чол., 589 душ. жін., католиків 3 душі чол., 4 душі жін., лютеран 4 душі чол., 2 душі жін., євреїв 14 душ. чол., 21 душа жін.⁴⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави було тут на 1 січня 1928 р. людности 1724 душі, що мали 398 господарств, з них укр. 372, молд. 7, російських 5.

З інших відомостей про с. Гарабу варт відзначити описи деяких будівель, що їх знаходимо в „Кам. Описові“, а саме: „казенный, не очень старой, деревянной, малой домъ, при коемъ конюшня, сарай, погребъ, амбаръ и другіе сараи для находящихся при немъ посессорскихъ заводовъ, въ которыхъ скота до 50 штукъ, овецъ до 60 штукъ и лошадей до 30 штукъ. На протекающей здѣсь рѣчечкѣ находится двѣ простые мельницы, каждая о двухъ мукомольныхъ поставахъ, третья же о двухъ такихъ же каменяхъ принадлежащая до села Слободзеи Балинского“⁵⁾. Цих будівель тепер немає. Тільки на річечці часто трапляються невеличкі млини.

Село Молокиш міститься недалеко від с. Гараби, не більш од одного кілометра. Шлях іде весь час глибокою долиною з великими кам'янистими горами, на яких нічого не росте. В долині по-при самій річці, що тут має чимало води, але все-ж не розливається широко — тече вузьким глибоким, дуже по-

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82.   ²⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 238—239.   ³⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82.   ⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, ст. 74.   ⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 82 зв.

крученим коритом, — трапляються городи, млини, поодинокі селянські садиби. Звертають на себе увагу особливі прилади, щоб подавати воду з річки на городи: вже здалеку видно велике колесо, що за його допомогою і подають воду на гору. Горби стають такі високі, що знизу не видно, лани чи виноградники на горі.

Село Молокиш зовнішнім своїм виглядом цілком подібне до Гараби та інших сіл поріччя Молокиша. Такі-ж з каменю зроблені хати, ті-ж порослі елансом та акацією садки, скрізь камінь, білі малаї покладувані у великі купи, вулиці так само йдуть одна над одною, рівнобіжно з течією річки. На горах з лівого боку видно невеликий лісок а далі виноградники. Вже в самому кінці села, близько Дністра на правому боці р. Молокиша видно колишню економію. Церква з однією банею, дзвіниця разом, форма поземна хрест, збудована з каменю, тут-же й кладовище. Збудовано церкву року 1833, перебудовано її р. 1885, дзвіницю прибудовано р. 1886. Стоїть вона на дуже ефектному місці, мало не посередині села, на високому горбі, на лівому боці р. Молокиша. Як подає церковний літопис, річка Молокиш називалася раніш Молоче, аналогічно до р. Білоче, що трохи вище впадає в р. Дністер; названо її було так від повенів, коли вода стає як молоко біла.

У цьому-ж селі річка Молокиш приймає до себе ще один доплив — річку Сухий Молокиш, що починається недалечко села Малий Молокиш.

Людність Молокиша живе з хліборобства, розводить виноградники, вівчарює, а так само вироблює малаї, жінки вироблюють гарні килими, так звані бонбокові рушники, убрання, нафрами, то-що. Речі оздоблені цікавим шиттям. З національного погляду переважають тут молдавани. На вулицях чути саму лиш молдавську мову, багато людей, надто жінки та діти навіть не розуміють, коли до них удатися по-українському; розпитувати їх доводиться за допомогою візника-молдаванина, що говорить з ними молдавською мовою.

Недалечко села була на горі група могил. Одну з них розкопано (розкопав здається В. Б. Антонович, але перевірити цього я не зміг). Знайдено низку речей з слов'янського побуту, як от різні оздоби, урни, то-що. Всі ці речі тепер перебувають у колекції музею Київського І. Н. О. ¹⁾. Самі могили тепер вже так розорано, що знайти їх не можна.

Найстаріші відомості про с. Молокиш маємо ми з року 1765, коли виділювано землю для церкви с. Білоче. Згадується тут поле з боку с. Молокиша ²⁾. З року 1770 маємо згадані вже відомості про збудування церкви ³⁾.

В кінці XVIII віку була тут така людність:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	6	8	10
Селян скарбових волохів	72	152	145
Євреїв	1	2	3 ⁴⁾

¹⁾ Гульдманъ, Пам. Стар. въ Под., с. 287.

вип. IV. с. 176.

²⁾ Ibid., вип. IX, с. 48.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Ст. Ком.“,

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79.

Року 1891—92 було тут парафіян 482 душі чол. та 479 душ жін.¹⁾ За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 р. було тут усієї людности 1803 душі, що утворювали 403 господарства, з них українських 21, молдавських 367, єврейських 9.

Закінчується село Молокиш зовсім недалеко від р. Дністра. Дорога ще яких з $\frac{3}{4}$ клм. іде щілиною, що утворюють Молокишські гори. Річка біжить глибоко вниз, шлях іде карнизом з боку гори лівого берега річки. Справа є така-ж дорога, нею можна їхати на Білоче. Але коли треба кому до Рибниці, то неодмінно доводиться переправлятися на цей бік річки ще в селі. За селом аж до Дністра переправи немає. Гори вкриті скелями й камінням. На самому вершечку видко виноградники. При в'їзді в Дністрову долину гори розходяться направо й наліво й ідуть далі вздовж Дністра. Берег з того боку Дністра проти молокишської долини низький, що поволі підноситься вгору, вкритий ланами. Але далі видно, як він теж переходить у стрімкі скелі. Праворуч у далечині видно гори вкриті лісом; під ними внизу біліють хатки села Білоче, ще далі, майже за рогом, утвореним через виступ басарабського берега, видно село Стройніці. Ліворуч, куди звертає наш шлях, видко поселення й з правого й з лівого Дністрових берегів. Річка Молокиш, що впадає тут у р. Дністер, утворює великі зложища намулу, що далеко вдаються у Дністер. Трохи вище од того місця, де впадає Молокиш, видно на Дністрі чималий острів, належить він до радянського берега.

Повернувши ліворуч, шлях і далі йде карнизом, утвореним через схил гори. Внизу під кручею Дністер, вгору тягнуться скелясті схили гір, вкриті ярами, дорогу скрізь засипано камінням. Оддаєки видно тополі села Сарацеї.

Село Сарацея все розкинулося на рівному місці на березі Дністра. Гори відходять трохи вбік, так що утворилася площа для залюднення. При в'їзді до села ліворуч кладовище. На правому березі мало не проти Сарацеї розкинулося село Солончани. Добре видно церкву, що стоїть на горбку на самому березі Дністра, далі панський двір. Хати в Солончанах всі оточені садками, мальовниче вкривають увесь схил гори, в цьому місці не такий стрімкий як скрізь.

Село Сарацея тягнеться вузькою смугою (утворюючи 3 вулиці) вздовж лівого берега. Близько кінця села, праворуч, є великий паровий млин. Якихось визначних будівель тут немає. Немає також і церкви, село приписане до церкви с. Єржова. Тип села подібний до сіл молокишських. Вражає тільки безліч садків з різноманітними овочами — досягають тут найделікатніші гатунки груш, слив, зарзар (абрикоси), то-що. На горі розкинулися виноградники. Селяни живуть з хліборобства (пшениця, кукурудза), виноградарства, садівництва, вівчарства. Ходять на придобітки до Рибницької цукроварні.

Назву села виводять від молдавського слова „сарасія“, що визначає вбозтво, ніби-то тому, що мешканці села вбогі. Колись це село заселявали самі молдавани. Тепер живе тут чимало й українців.

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 76.

Найперші відомості про це село маємо з року 1769, коли тут збудовано було церкву „малу, подобною горниць, обращенною изъ уніятской во имя свят. чудотв. Николая“¹⁾). Оглядаючи кладовище, я знайшов кілька написів, досить давнього походження. Річ у тому, що в Сарацеї збереглося старе кладовище, де тепер вже не ховають. Хрестів на ньому сливе немає, є лиш декілька кам'яних плит, поставлених сторчма. Багато з них так увійшли в землю й так вивітрилися, що написів вчитати не можна. Найстарший напис датовано роком 1731.

Людність мала с. Сарацея наприкінці XVIII в. таку:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	8	15	14
Селян скарбових волохів	20	45	30
Євреїв	1	2	3 ²⁾

Року 1891–92 було тут 116 душ чол., та 115 душ жінок прав. парафіян³⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут 521 душа людности, що утворювали 124 господарства, з них українських 113, молдавських 3.

Село Сарацея непомітно переходить у село Єржів (Гержів, Гиржеу). З правого боку на тому боці Дністра тягнеться село Солончани, більше-менше десь коло середини села Єржова Солончани закінчуються, гори стають більші, хоч все-ж укриті виноградниками а не стоять голими як з нашого боку. Трохи далі з правого боку видно долину й на горі село, що вже майже біля Рибниці спускається до Дністрового берега. Є це села Бошерниця, далі-ж Чорна, що здалеку справляють вражіння одного поселення.

З нашого боку гори ввесь час зберегають свій дикий вигляд. Вкриті ярами, вони після кожного дощу засипають намулом і заносять камінням садки та городи сіл, що лежать у Дністровій долині.

Село Єржів цілком подібне до с. Сарацеї. Помітна певна одноманітність у будові хат, розташуванні садиб, то-що. Тип села, його будівлі нагадують молдавські села, хоч живуть тут переважно українці. Тягнеться Єржів широкою досить смугою мало не до самої Рибниці. Коло Рибниці гори з лівого боку стають трохи менш стрімкі; тут вкриті вони виноградниками.

Назва села виникла, як переказують, від імення першого осадчого молдаванина Гиржеу, що, тікаючи від турків, перебрався сюди з Басарабії й тут, на лівому березі Дністра оселився.

Церква в селі кам'яна з однією банею й дзвіницею, позема форма хрест. Стоїть майже на самому Дністровому березі. Збудовано її р. 1865.

Найстаріші відомості про с. Єржів є з р. 1779; з цього року маємо запис вікаріяту при церкві шляхетному Луці Романовському⁴⁾). З 1781 року

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 80 зв.

²⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 80 зв.

³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. V, с. 82.

маємо презенту видану від Любомирського тому-ж Романовському на користування землю ¹⁾). Року 1785 будується тут нова церква ²⁾).

Людність наприкінці XVIII в. була така:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної доживотної	1	2	3
Шляхти правної чиншової	2	5	6
Скарбових селян українців	5	10	8
Скарбових селян волохів	21	67	74
Євреїв	1	2	3 ³⁾

Року 1891—92 було тут парафіян 541 душа чол., 498 душ жін. ⁴⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут людности 2195 душ, що мали 541 господарство, з них українських господарств 490, молдавських 15, польських 14.

Коли їхати селом, то зліва, минувши церкву, бачимо кладовище. Трохи далі за ним видно шлях, що спускається з гори — це дорога на Красеньке, поруч з тією дорогою є глибокий яр. За тим яром знов підносяться стрімкі гори, що наближаючись до м. Рибниці все нижчають, стають не такі стрімкі, вкриваються виноградниками й садками. Трохи далі село Єржів закінчується, по обидва боки дороги тягнеться великий сад, що належав раніш поміщикаві; тепер тут агрономічна школа, та не вважаючи на це, сад цей дуже знищено; з правого боку дороги раніш був величезний панський виноградник, тепер усі кущі повикорчовувано, а землю зорано й засіяно хлібом.

Зараз за садком починається територія цукроварні — дорога проходить повз різні будівлі цієї цукроварні й виходить просто до залізниці. Недалеко видно рештки залізничного мосту, що з'єднував тут обидва Дністрові береги. З правого берега за мостом починається містечко Режина, розташоване вузькою смугою вздовж річки: гори справа стають усе стрімкіші. З лівого боку дороги гори відступають од берега: переїхавши під містком залізницю, в'їздимо в містечко Рибницю. Ліворуч видно залізничний двірць. Минаємо його. Вулиця брукована, та це не перешкоджає утворюватися величезним калюжам, що не пересихають навіть найпосушливішого літа. По боках вулиці будинки містечкового типу — одно- чи двоповерхові з обов'язковими крамницями в першому поверсі. Минаємо торговлицю — ліворуч видно церкву й коло неї костьол. Поруч плебанія. Всі три будівлі однакового стилю, навіть в одній огорожі. Церква кам'яна, з 3 банями — одна велика, дві маленькі, дзвіниця на два поверхи окремо. Збудовано церкву року 1802, костьол року 1817. Плебанія чи пробство теж коло того часу, — цікавий дах цього будинку збудованого в готичькому стилі. Коли запитати місцевих людей, чому це церква й костьол стоять в одній

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 234—235.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 70.   ³⁾ Ibid., а. 70.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

огорожі, ті відповідають: „а це пан збудували: церкву для селян, а костьол для себе — разом їх і поставили“. Трохи далі за церквою переїздимо новим, добре збудованим мостом через річку Суху Рибницю, що впадає в самому містечку в Дністер. Зліва видно велику вапнярку, з правого боку дороги тягнуться хати й садки. Хати мішаного типу — є й містечкові будівлі й типові селянські, починається куток Рибниці, що зветься Курана. Містечко в цілому розташоване в Дністровій долині, тільки вздовж річки Рибниці будинки трохи заходять у долину, що утворює ота річка. Оскільки гори далеко відходять тут од берега, утворилася чимала площа для залюднення. У містечку відчувається житлова криза — тут міститься низка установ рибницького району, до того-ж живе багато робітників з цукроварні та залізниці.

Містечко це порівнюючи молоде. В Камерал. Описові Балт. пов. знаходимо опис таких будівель містечка: „въ немъ (в м. Рибниці) находится: каменной казенной израдной выстроенной, не очень старой домъ, при коемъ особо каменная кухня, амбаръ, конюшня, сарай, погребъ и сараи другіе меньшіе каменные. Сей домъ и всѣ около оного строенія ограждены деревяннымъ заборомъ, положеніе имѣють на самомъ берегу Днѣпра. Каменная старая, построенная обществомъ въ 1785 году, обращенная изъ уніятской во имя Успенія Пресвятыя Богородицы церковь, въ коей иконостасъ старой, при ней священникъ ползуется.. (пропущено). Каменная, недавно начавшаяся строиться церковь еще недостроена. Каменная большая съ деревяннымъ дворомъ корчма, называемая по здѣшнему ратуша, при коей амбаръ и погребъ, общественныхъ старыхъ каменныхъ домовъ два и одинъ новый, при коихъ ничего не имѣется. Еврейская каменная школа съ пришколкомъ таковымъ же. На протекающей рѣчкѣ двѣ простыя мельницы, одна двухъ мукомольныхъ поставовъ, а другая обѣ одною. Въ верхъ по рѣчкѣ Рыбницѣ отъ рѣчки Днѣстра въ версту казенной гуменной токъ, на коемъ каменной сарай, гдѣ хлѣбъ молотятъ, а при немъ вмѣстѣ амбаръ. Подлѣ деревянная старая меньшая горница и сарай или оборъе для всякого находящагося здѣсь казенного скота 9 штукъ всего и свиней 8 штукъ. Въ семь мѣстечкѣ болѣе никакихъ заводовъ не имѣется. Въ семь мѣстечкѣ бываетъ чрезъ одну недѣлю въ каждую другую черезъ цѣлой годъ меньшіе ярмарки, подобныя торгамъ, кои не болѣе продолжаются полдня, а иногда больше, иногда же и совсѣмъ не бываютъ. На сіи ярмарки купечествующіе какимъ нибудь товарами ни откуда не преиздять. По милости собираемыхъ здѣсь ярманковъ крестьяне изъ околичныхъ близъ лежащихъ селеній иногда съѣзжаются съ разными своими произрастаніями и привозятъ капусту, луку, бураковъ, а другіе пригоняють лошадей и овцы и привозятъ хлѣбъ, что покупается вздѣшними мѣщанами для продажи въ другихъ мѣстахъ, ведя каковой, всѣ почти сего мѣстечка крестьяны мѣлочной, какъ здѣсь, а большою же частью въ другихъ мѣстечкахъ на бываемыхъ ярмаркахъ, торгъ, тѣмъ пропитаніе свое имѣють, мастеровыхъ же между ими кромѣ одного портного и то простѣйшаго мастерства никакихъ другихъ не имѣется. Казенные же крестьяни и прочіе жители сего мѣстечка получаютъ пропитаніе свое отъ хлебопашества а мастеровыхъ людей, равно и между ими, никакихъ не имѣется. Въ семь мѣстечкѣ повѣствуютъ, что оно прежде лѣтъ за 30 произ-

бывшею въ 1768 году повсеместною въ здѣшнемъ, при семъ (?) революцією, какъ со стороны отъ Умани начавшейся Колѣвщини, такъ и со стороны татаръ нападавшихъ изъ Бесарабіи на сіи бережніе части, еще не существовало; было же только на семъ мѣстѣ пустое пространство... надъ рѣкою Днѣстромъ. Послѣ въ Полще при владѣннн уже князя Любомирского начало мало по мало собиратся и составило... слободу, а потомъ и мѣстечко отъ протекающей здѣсь рѣчки Рыбницъ называющееся, которое и до сихъ еще поръ (не розібрано) въ казенное состояніе, Въ семъ мѣстечкѣ по причинѣ въ речки Рыбницъ воды имѣющей нѣкоторой родъ тяжества, производящей въ человекѣ слабости, послѣ отъ которой раждаются болѣзни¹⁾.

За XIX вѣк Рыбниця значно розвинулася, надто-ж після того, як проведено залізницю, що пройшла через саме містечко, та після того, як збудовано тут цукроварню. Цілом занепало життя містечка тільки за останнє десятиліття після того, як відокремлено Басарабію. А все-ж і тепер Рыбниця провадить чималий торг вином, виноградом і иншою садовоною, що тут скуповується для півночі. На ярмарки, що відбуваються тут що-тижня неділями, з'їжджаються багато селян не тільки з околичних сіл, але й досить далеких, правда переважно з наддністрянських. Людність Рыбниці різноманітна, — основна маса в центрі містечка це євреї, по околицях молдавани й українці, є чимало поляків та росіян. Мені довелося бути на базарі в Рыбниці в неділю, вражала різноманітність мов — з усіх боків чути мову молдавську, українську, єврейську, російську, польську (коло костюлу). Переважає правда мова українська, її знають усі; євреї тут справжні поліглоти, до молдаванина він озивається молдавською мовою, до українця українською, росіянина російською, то-що.

З документальних відомостей про містечко можемо занотувати такі: року 1766 в ерекції виданій Гарабянській церкві згадується рибницький шлях²⁾. Року 1784 відбулося в Рашкові одружіння Рыбницького губернатора Францишка Невадовського³⁾. 1785 року збудовано тут, як про це згадується в Кам. Описові, церкву.

Недалеко від містечка були раніш 2 могили. Їх розкопав р: 1867 Юргевич, слідів поховання не знайдено⁴⁾. За церковним літописом містечко належало по черзі таким власникам: Конєцпольським, Любомирським, Кожуховським, перед революцією Арцимовичам та Грушецьким.

Людність була в кінці XVIII віку така:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти, що живе за умовою . . .	1	1	—
Шляхти чиншової	5	5	6
Скарбових селян українців	21	60	45
Скарбових селян волохів	38	124	144
Циган	1	2	2
Євреїв міщан	8	13	19 ⁵⁾

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65—66 зв. вип. IV, с. 229.

²⁾ Ibid., вип. III, с. 305.

³⁾ „Тр. Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, Г у л ь д м а н ь, Памятники старины, с. 285.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

1891—92 року було тут правосл. парафіян 876 душ чол. та 819 душ жінок, католиків 550 душ (об. ст.¹⁾). За відомостями Ц. С. У. Молдави всієї людности тут на 1 січня 1928 року було 9371 душа. Поділу на господарства тут не обраховано як у поселенні міського типу.

Проїхавши містечко Рибницю, потрапляємо на передмістя Курану. Гори, що відійшли були від берега, знову тут наближаються, через це зменшується берегова смуга землі придатна до заселення. Селянські садиби тягнуться спочатку по обидва боки дороги, далі смуга землі між рікою й горами ще зменшується, й хати йдуть тільки з лівого боку дороги, з правого-ж боку від дороги зараз-же берег Дністра. В Курані сливе на кінці видно гарний будинок районної лікарні, збудованої в рр. 1925—26. Звідки пішла назва Курана — невідомо. Кажуть, ніби-то від куряви, якої тут особливо багато, і яка має велику домішку крейди. Гори знов набирають дикого вигляду, на скелях видно вапняк, що йде на вапнярку. На правому березі Дністра проти Кураної розташувалося містечко Резина, що далі переходить у село Стохну. Там, де з нашого боку закінчується Курана, видно біля правого берега великий острів, що належить до села Стохни: на острові тому сіють навіть збіжжя. Гори з правого берега надходять теж доволі близько до берега: і Резина й Стохна тягнуться довгим ланцюгом понад самою водою. Схили гір у багатьох місцях вкриті садами й виноградниками. На віддаленні близько одного кілометра від Рибниці, а властиво Кураної, починається село Гидирим. З кілометр шлях іде берегом Дністра, маючи з одного боку гори, нічим не вкриті, з другого ріку. На правому березі село Стохна теж закінчилося, гори підходять до самого берега, набувають дикого характеру, вкриті ярами й камінням. Шлях з того боку в'ється по схилах тих гір вузьенькою смужечкою. На Дністрі є тут два острови, один коло Рибниці, другий біля самого Гидирима. Обидва вони в нашому користуванні. Коло Гидирима гори з нашого боку відходять від берега, вже не такі стрімкі, на тому боці поселення немає, гори підходять до самої води.

Село Гидирим (Гедерим) назву свою дістало, як переказують, від поселенця Гедерима, що тут оселився. За церковним літописом назву цю поселення дістало від турецького слова „гайда-рим“, що визначає ходімо на гулянку, себ-то в наїзд: місцевість ця була колись дуже зручне місце для наїздів на Поділля. В цьому місці є кілька бродів через Дністер, селянська худоба тепер, не вважаючи на кордони, часто переходить з одного боку на інший. Кажуть, що на правому березі на горі видно рештки валів, — там колись був турецький кордон, чи є ті вали тепер, не знаю. Можна бачити тільки проти Гидирима в горах правого берега багато печер. Та ще на горах лівого берега, які я тут мав змогу докладно оглянути, де-не-де заховалися сліди від шанців війни 1914—17 років. Село розташоване спочатку вздовж берега, а далі, користуючись відсутністю стрімких гір, садиби починають підійматися й на гору, але ніде не доходять далі, як до середини гори. Вигляд села цілком подібний до інших. Живе тут багато молдаван, на вулиці раз-у-раз чути молдавську

¹⁾ Труды, вип. VI, с. 82.

мову. Ділиться село на кутки — магали. Кажуть, він живе „в тій магалі“, він живе з того боку. Селяни живуть як з хліборобства, так і з виноградарства й садівництва. Є виноградники, що на них господарство ведеться цілком культурно. Деякі з них я оглянув: виноградники Меринга, Заліського. Вино з цих виноградників іде на продаж не тільки в Рибниці, але вивозиться й далі — до Одеси та ин. Часто трапляються в селі будинки, що могли-б сміливо стояти й у місті от хоч-би в Балті. Церква в селі кам'яна з однією банею, з дзвіницею, в формі корабля. Збудовано її року 1833, дзвіницю року 1896, тоді-ж церкву й відремонтовано. Перед тим був ще ремонт р. 1884. Інших будь-яких визначних будівель немає.

Найперші відомості про с. Гидирим маємо з року 1750, в презенті Любомирського на ім'я Григора Перетятки, якого рекомендується на місцевого пароха до церкви, що мають збудувати ¹⁾. Року 1769 церкву цю закінчено будувати ²⁾, 1776 року людність Гидирима пристає на унію ³⁾, року 1793 знов повертається до православія ⁴⁾. З Камерал. Опису видно, що острови проти села існували ще в XVIII в., перебувають вони „въ безпрепятственномъ владѣннiи поселянь... на нихъ находятся крестьянскіе израдныя огороды и сады, въ коихъ родится иногда довольное количество винограда, изъ которого дѣлають крестьяне вина“ ⁵⁾.

В кінці XVIII віку с. Гидирим мало людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	1	2	1
Скарбових селян українців	6	17	9
Скарбових селян волохів	39	104	156
Циган	2	9	4
Євреїв	1	3	3 ^{b)}

Року 1891—92 було тут парафіян 444 душі чол., 423 душі жінок ⁷⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут усього 1535 душ людности, що мала 369 господарств, з них українських 186, молдавських 163, польських 10.

Трохи поширюючись угору в середині, село Гидирим у кінці знову звужується, відтиснуте горами майже до самого берега. А далі гори підходять трохи чи не до самої води, хати зникають. Але в віддаленні кількох сот метрів починаються вже хати с. Вихватинець. На правому березі приблизно як-раз там, де закінчується Гидирим, починається глибокий яр, вкритий лісом, видно в долині церкву й навколо неї якісь будови — це Сахарнянський монастир. При усті яру розташоване село Сахарня. З лівого берега видно

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 232.   ²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 67.   ³⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IX, с. 22—23.

⁴⁾ Ibid., вип. IX, с. 23.

⁵⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 67.

⁶⁾ Ibid., а. 67.

⁷⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 81.

добре все село, що розташувалося смугою по-під горами вздовж Дністра. В кінці села видно великий будинок — це був раніш панський фільварок. Власник його Апостолопуло подарував будинок й землю земству, що відкрило там школу виноградарства й садівництва. Школа й тепер міститься там. З цього боку видно, як туди сходяться учні. Гори навколо Сахарні вкриті лісом та виноградником. Мало не проти села Вихватинець розташоване на тому боці ще одне село — Бучушка.

Село Вихватинці теж розташоване смугою вздовж Дністра на березі. Гори відходять трохи вбік і це дало, очевидно, змогу влаштувати тут поселення. Зовнішній вигляд цілком подібний до інших, оглянутих уже сіл.

Назву села пояснюють від слова вихватувати, вихоплювати. Ніби-то сюди оселявали пани людей за різні провини, вихоплюючи їх з різних сіл. Село розмірно невелике. Церква кам'яна, збудована року 1849, з однією банею, даху разом, форма церкви хрест. Церква не раз перебудовувалася й ремонтувалася рр. 1876, 1896. Року 1913 була розписана наново, розписав її Чухнов (з Київів) під Володимирський Собор у Києві. Про деякі більше-менше старі будинки розповідали, що, наприклад, там де тепер сільрада, була колись корчма; там, де тепер школа, стояла хатка, де вчив дітей колишній унтер-офіцер за 15 крб. на рік платні. Це село відоме тим, що звідси походив відомий композитор А. Рубінштейн. Батько його, як мені оповідали, був орендарем у селі, тримав шинок. На честь Рубінштейна в селі було ще перед війною відкрито двохкласову школу й названо його йменням.

Найстаріші відомості про село Вихватинці маємо ми з року 1751, коли Любомирський видав презенту на вакантну посаду пароха в селі О. Ночевському¹⁾. 1794 року збудовано тут нову церкву²⁾.

Людности було тут у кінці XVIII віку:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	1	2	1
Скарбових селян українців	8	20	18
Скарбових селян волохів	28	192	150
Циган	2	5	4
Євреїв	1	3	1 ³⁾

Року 1891—92 було тут парафіян чоловіків 449 душ, жінок 432 душі⁴⁾. Тепер людности душ 1200—1300, національністю переважно молдавани, дворів 330; євреїв 1 родина. На жаль, у цьому й дальших Дністрових селах я не міг дістати точних відомостей про сучасний склад людности. Живе людність з хліборобства та виноградарства. Треба відзначити ще переказ про один давній пам'ятник на кладовищі, похований там ніби якийсь „полководець“. Напису на пам'ятнику вчитати не можна.

¹⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. IV, с. 222.
пов.“, а. 67.

²⁾ Ibid., а. 67.

³⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт.“, а. 67.
⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“ вип. IV, с. 80.

За Вихватинцями шлях знов іде по-над самою горою. Гори тут найвищі та найдикіші. Величезні скелі часто звисають над самою дорогою. й здається, що вони впадуть на голову необережного подорожнього від найменшого руху. Дорога вся загачена камінням. Такий шлях тягнеться аж до самого села Зозулян кілометрів з 2—3. На правому боці відповідно розташоване село Бучушка, що тягнеться проти цього скелястого лівого берега й почасти проти села Зозулян.

Село Зозуляни розташоване подібно до попередніх сіл цілком у Дністровій долині на смузї землі, утвореній відступом гір від берега. На правому березі розташоване так само село Бучушка.

Назва села походить, як переказують, від поселенця Зозулі, що тут оселився. Людність — переважно молдавани. Заслуговує на увагу церква оригінальної будови в формі римської базиліки — цілком кругла з дзвіницею окремо. Збудовано цю церкву року 1845, перебудовувалася вона 1895 року і згодом. Визначних будівель тут жадних немає, хоч за Камерал. Описом були тут такі будинки: „каменной изрядной, не очень однакожь большой казенной домъ съ кухнею вмѣстѣ, подъ нимъ каменный погребъ, при немъ по рѣкѣ Днѣстру казенной садъ, въ коемъ родятся вишни и сливы. Неподалеку казенной гуменной токъ, на коемъ сарай, гдѣ молотятъ хлѣбъ, а подлѣ амбары каменные большіе изрядные. Деревинной казенной особо старой малой домъ, при коемъ сарай, гдѣ содержатся казенного скота 6-ти воловъ, а прежде здѣсь бывшаго 10-ти штукъ всего. Корчма деревянная старая, при ней погребъ“¹⁾.

Окремо існувала в XVIII віці так звана Слобідка Зозулянська, що тепер цілком зілялася з селом.

Найстаріші відомості про це село маємо ми з року 1738, коли збудовано тут було церкву²⁾. Була вона дерев'яна, обмащена глиною, крита соломою.

У кінці XVIII в. була тут така людність:

	Хат	Чол.	Жін.
С. Зозуляни:			
Скарбових селян українців	1	2	1
Скарбових селян волохів	88	20	100
Євреїв	1	1	1
Сл. Зозулянська:			
Шляхти посесійної	2	5	8
Шляхти чиншової	1	—	—
Скарбових селян українців	11	—	— ³⁾

Року 1891—92 було тут 316 душ чол., 335 душ жінок⁴⁾. Тепер живе близько 800 душ об. ст.

¹⁾ „Топ. и Камер. Оп. Балт. пов.“, а. 69.

²⁾ Ibid., а. 68.

³⁾ Ibid., а. 68—69.

⁴⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 82.

Майже зливаючись з Зозулянами, починається село Попенки. Гори відходять усе далі від берега, отже село розкинулося частиною в долині, частиною по самій горі. З правого боку село Бучушка закінчилося, гори підходять до самого берега, мають скелястий вигляд. Проти самих Попенок на вершку гір видно село Ципова, власне крайні його хати, розташовані сливе над кручею. В самих-же скелях над Дністром видно Циповський скельний монастир. На невеличкому уступі скелі стоїть дзвіниця, далі сама скеля трохи зглажена, в ній попрорубувано вікна, а трохи далі в самій-же скелі вроблено фасад будинку монастиря. За монастирем, що дуже мальовничо виглядає, розкинувся великий виноградник, що займає весь схил гори.

Звідки утворилася назва села Попенок невідомо. Село це порівнюючи куди більше від сіл попередніх, займає значно більшу площу землі. Вулиці в ньому йдуть не тільки рівнобіжно з Дністром, але й згори вниз. Село вкрите садками. Типи хат звичайні, українсько-молдавські. Людність і тут переважно молдавани. Церква кам'яна, збудована року 1857, перед тим була церква на іншому місці, там тепер селянська садиба. Найстаріші відомості про це поселення маємо з року 1787, коли поставлено було тут церкву¹⁾. Року 1790 було це село ще в унії²⁾, з 1795 року село стає православним³⁾. В кінці XVIII віку село мало таку людність:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти чиншової	3	9	9
Селян скарбових українців	8	16	18
Селян скарбових волохів	23	65	57
Євреїв	1	1	2 ⁴⁾

Року 1891—92 було тут парафіян душ 472 чоловіка і 455 жінок, окрім того 7 вірмено-григоріян, 1 католичка, 2 лютеранина, 29 євреїв⁵⁾. Тепер нараховують тут приблизно 1.500 душ людности, дворів 350—370. З національного погляду переважають молдавани.

У селі Попенках я власне й закінчив своє обслідування сіл Наддністряни. Їхати далі не дозволяв час. З тих-же причин вертатися довелося не іншим напрямком, але тією самою дорогою. До того-ж дощі зробили неможливим переїзд назад Дністровою долиною й довелося їхати горою — „грядю“ як тут називають цей шлях. Так проїхав я до м. Рибниці. Звідти вирішив я, не вважаючи на брак часу, проїхати новим шляхом на Красеньке, Круті, щоб, так-би мовити, перерізати ще посередині територію тих поріччів, що обслідував.

Отже, з Рибниці вирушив я в с. Красеньке. Дорога, підійнявшись із Дністрової долини, іде весь час степом, вкритим селянськими ланами. З засівів

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 69 зв. вип. IX, с. 31.

²⁾ Ibid., с. 31.

³⁾ „Труды Под. Церк., Ист.-Стат. Ком.“, а. 69 зв.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 69 зв.

⁵⁾ „Труды Под. Церк. Ист.-Стат. Ком.“, вип. VI, с. 82, також вип. IX, с. 31.

переважає кукурудза. Дорога здається дуже одноманітною, ні дерева ні горбка навкруги, самий лиш хвилястий степ. У далені синіють Дністрові гори. Контраст з Дністровою долиною вражає надзвичайно. Їхати так доводиться години зо три. Раптом відкривається долина з розташованим у ній селом. Це село Красненьке.

Розташоване с. Красненьке в неглибокій, але широченькій долині; село має більше-менше форму кола. Посередині — церква. Будівлі в цьому селі нагадують зовсім хати в наддністрянських селах. І це не дивно, живуть тут переважно молдавани. Навколо села розкинулися виноградники, саме село вкрите фруктовими садками, на вулицях ростуть еланси та акації. Річки в селі жадної немає. Назву села виводять від слова красний — гарний, бо село наче-б має дуже мальовничий вигляд. Церква збудована року 1845, кам'яна, інших видатних будівель немає, хоч Камеральний Опис деякі визначив, а саме: „деревянная старая корчма, при ней погребъ. Въ низъ по сему яру за селом на скосогорью съ правой стороны оногo яра казенной гуменной токъ, при коемъ есть низенькая небольшая деревянная горница, называемая фольваркомъ, и подлѣ конюшня и старые сараи или шопы“¹⁾. Церковного літопису при церкві немає, хоч мусів-би він бути дуже цікавим. Річ у тому, що Гульдман подає відомості про існування тут церкви з р. 1690²⁾. Але перевірити ці відомості на місці не було змоги. Дальшу дату маємо з р. 1780, коли тут збудовано нову церкву³⁾. Наприкінці XVIII в. в с. Красненькому було людности:

	Хат	Чол.	Жін.
Селян скарбових українців	8	15	14
Селян скарбових волохів	20	45	50
Євреїв	1	2	3 ⁴⁾

Року 1891—92 було тут парафіян душ 665 чол., 652 жінки⁵⁾. За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 р. було тут людности 2456 душ, що мали 557 господарств, з них українських 297, молдавських 255, польських 3.

Брак часу не дозволив докладніше оглянути село, кладовище, то-що. З тих-же причин довелося проминути села Іванівку й Семенівку. Що правда, шлях не лежав безпосередньо через них, отже треба було-б звертати туди з дороги, до того-ж обидва ці поселення пізнього часу, початку чи середини XIX віку. Дорога до Крутих увесь час іде степом, часом спускаючись в невеличкі ярки. Вже під самими Крутими минаємо німецьку колонію Майну, що утворилася теж десь у середині XIX віку. Проїздимо повз чепурні німецькі хатки з великими господарчими будівлями. Праворуч видно яр, де починається Семенівка; на схилах яру розведено великий виноградник, що раніш належав кн. Трубецькому. Тепер тут радгосп. Дорога підіймається по-при яр угору —

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79 зв.

²⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 79 зв.

³⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 340.

⁴⁾ Ibid., а. 79.

⁵⁾ Труды, вип. VI, с. 75.

з вершка гори видно містечко Круті, що розкинулося в долині, яку утворюють схили горбів. Горби ці оточують містечко Круті з усіх боків. Внизу видно малесенький струмочок, що ділить містечко Круті на дві частини.

У містечку дві церкви, одна на горі ближче до села Плоті, недалеко від неї базар, друга в долині. В'їздимо в Крутянську вулицю, вона цілком подібна до сільської. Типи хат тут вже чисто українські, нагадують подібні хати надкодимські. Вулиця іде вниз. Минаємо великий паровий млин, переїздимо річку, опиняємося у властивому містечку. Людність містечка складається з селян українців, почасти молдаван, що живуть на околицях та переважно хлібороблять, і євреїв, що заселяють центральну частину. Відколи утворено в Крутих районний центр, є чимало службовців. Щотижня понеділками відбуваються в містечку ярмарки. Багато приганяють на ці ярмарки на продаж худоби, в осени головним чином продають садовину, то-що.

З визначних будівель можна занотувати старовинний будинок у центрі містечка; опис його знаходимо ще в „Топ. и Камерал. Оп. Балт. пов.“. Там читаємо: „казенная большая каменная продолговато зделанная корчма, называемая по здѣшному австерією, въ серединѣ новой большой заизжой дворъ, а по обоимъ концамъ оной по двѣ на каждомъ углу въ два этажа горницы, подъ коими по двумъ концамъ два казенные каменные довольно величины погребѣ“¹⁾.

Ця австерія стоїть і досі, користуються нею, як житловим приміщенням, приїжджі селяни часом називають її фортецею. Перша церква, власне крутянська, кам'яна, з 5 банями, дзвіницею разом, збудована р. 1881. Друга, що належить вже до крутянського передмістя, збудована року 1767, але відтоді стільки разів перебудовувалася (в рр. 1833, 1873, 1882, то-що), що від першої сливе нічого не збереглося. Церква ця кам'яна з однією банею, з дзвіницею, поземий план хрест. Окрім цих церков у містечку показують місця ще 3 церков, які були тут раніш, на місці їх тепер стоять хрести. У середині XIX в. в Крутих була духовна школа, описана разом із містечком у А. Свидницького в романі „Люборацькі“. Тепер місце чи будинок, де була та школа, розшукати неможливо.

Належали Круті свого часу Замойським, були приписані до ключа Краснянського²⁾; пізніше належали Конєцпольським, Любомирським, Абамекам. У 1776 році при поділі земель між синами Станіслава Любомирського Круті разом із 7 селами утворюють окремий ключ, що дає прибутку на рік до 26 тисяч злотих³⁾. За Камеральним Описом історія містечка малюється так: „о семь мѣстечкѣ повѣствуютъ, что въ началѣ еще сего 17-го (очевидно 17... років — с.-то 18 стол.) столѣтія былъ на семь мѣстѣ только одинъ степъ и по горамъ очень возвышеннымъ отлоговистымъ, въ иныхъ же мѣстахъ и крутымъ, были дубовые большіе лѣса, кои сіе мѣстечко окружають, гдѣ нынѣ одинъ степъ. Сего же столѣтія, около третьяго десятка, почала осаждаться по (не розібрано) Андрея Любомирского небольшая слобода, называемая отъ крутоствѣ нѣкоторыхъ окружающихъ сіе мѣсто крутыхъ горъ, Крутою. Немного послѣ того

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

²⁾ Труды, вип. IX, с. 44.

³⁾ Ibid.

спустя, собравшись на семь мѣстѣ мещани еврейскаго закона, начали производить торги, ярмонки и по позволенію помѣщика свое рукодѣліе, чѣмъ приумноженіе числа помалу составило подобіе нынешнему мѣстечку, которое и существовало до воспослѣдовавшей въ 1767 году татарщины, въ которую, такъ, какъ и за нею послѣдовавшюю въ 1768 году уманскую революціею называемою, было и разорено до основанія. Послѣ чего на семь мѣстѣ была пустыня, жилища же никакого не было, а оного 1772 года начало опять подъ прежнимъ названіемъ собираться мѣстечко, отъ которого времени, прибавляясь мало по малу, существуетъ. Привилегіи мещанство сего мѣстечка никакой не имѣють, которая бы была основательною сего местечка, а имѣють они только два права отъ князя Любомирскаго, какъ дававшіе, одно въ 1786 году мѣсяца іюня 16, а другая въ 1794 году іюня 29 мѣсяца, которми запрещается ничего ни въ аренду ни въ другіе подати не прибавлять сверхъ установленныхъ имъ для оного мѣстечка пунктовъ, которыхъ однакожь они не имѣють¹⁾. З інших відомостей про це містечко занотовуємо: року 1769 конфедерати разом із турками руйнують Круті разом із Чечельником та Бершаддю²⁾; з 1782 року маємо низку скарг на місцевого панотця³⁾.

Людність с. Круті мало в кінці XVIII в. таку:

	Хат	Чол.	Жін.
Шляхти правної діличної	2	3	4
Шляхти правної службової	4	9	5
Шляхти правної чиншової	91	81	79
Гусарів, що раніш служили у Любомирського	8	17	18
Міщан євреїв	70	97	122
Угорців	1	2	—
Скарбових селян українців	37	228	235 ⁴⁾
Скарбових селян волохів	28		
Циган	2		

За відомостями Ц. С. У. Молдави на 1 січня 1928 року було тут людности 4652 душі, що мали 1104 господарства, з них українських 575, єврейських 498, російських 14.

Повернувши з базару повз церкву, дорога йде знов сільською вулицею з звичайними селянськими хатами. Трохи далі на горбку видно будинок пошти. Шлях спускається в долину, де біжить невеличкий струмок, переходить місток і знов тягнеться сільською вулицею. Зараз-же за містечком дорога починає підноситися вгору. Ліворуч видно долину, що йде в напрямку до Кодими. На горі, за яких 4 кілометри від Крутих, село Олександрівка. Це

¹⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 66.

²⁾ Гульдманъ, Памятники старины, с. 197.

³⁾ Труды, вип. V, с. 217—221.

⁴⁾ „Топ. и Кам. Оп. Балт. пов.“, а. 65.

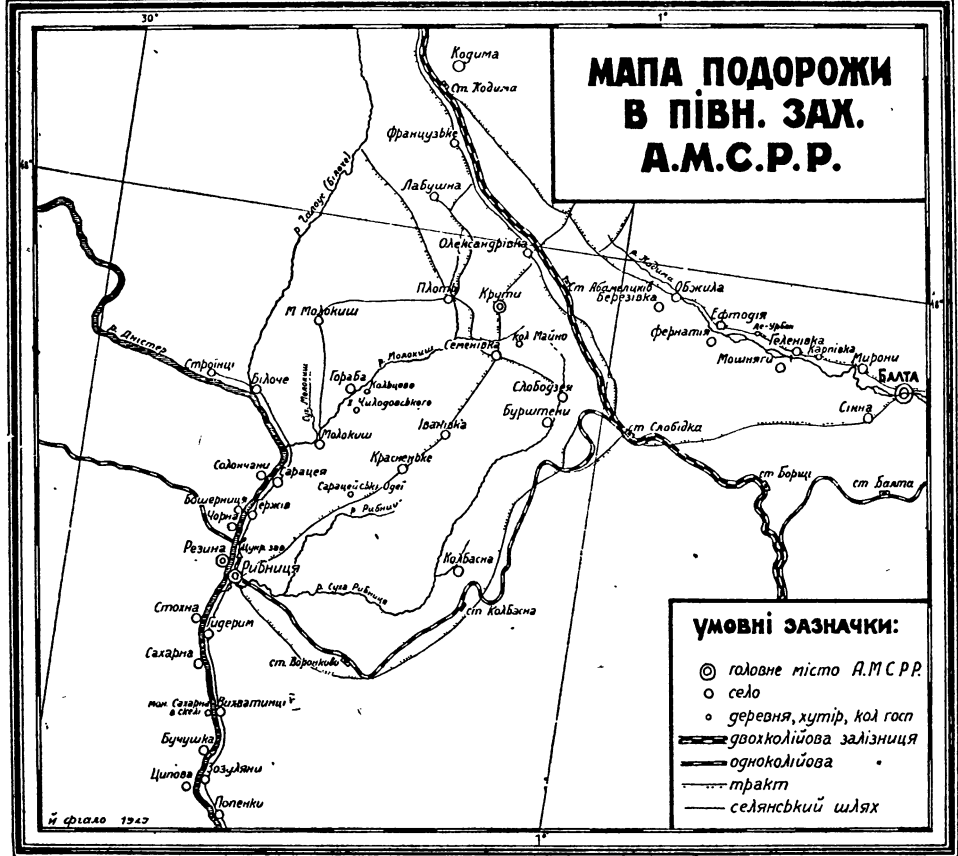
виселок з м. Крутих, що утворився в 1860-х роках. Розташоване село на рівному місці вздовж залізниці. Жадних старовинних будинків тут звичайно немає, церкву не збудовано. За залізницею дорога починає поволі спускатися до долини Березівки. Оддаєки видно надкодимські ліси. Виїзимо на шлях до м. Кодими, звідки починалася подорож.

Підсумовуючи вражіння від подорожи, насамперед треба підкреслити, що зібрані відомості неповні. Брак часу не дозволяв довго зупинятися в кожному поселенні, докладно його вивчати, як того вимагала справа. Доводилося обмежуватися часто самими лиш загальними вражіннями. Свої безпосередні вражіння доповнив я, щоб картина досліджених поселень була суцільна, відомостями з архівних матеріалів, переважно з „Топ. и Камерального Описанія Балтского повѣта 1800 года“, що переходується в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки України. Додав сюди ще відомості про поселення з „Трудовъ Под. Церкви. Ист.-Стат. Комитета“.

У додатках даю описи ключів Балтського, Крутянського, Рибницького з „Топ. и Камерального Описанія“; вони до певної міри узагальнюють подані в описові географічні умови місцевости. Далі подаю мапу місцевости своєї подорожи. Мапу цю складено на підставі матеріалів поданих у „Генеральной карте европейской части С.С.С.Р.“ (масштаб 10 верст у дюймі), вид. 1927 року, також за вид. „Карта схематикэ а ымпѣрцирий админістративе а Р.А.С.С.М.“.

МАПА ПОДОРОЖИ В ПІВН. ЗАХ. А.М.С.Р.Р.

ЮЗЕФГРОДСЬКИЙ ЧИ ЕЛЕНІВСЬКИЙ (БАЛТСЬКИЙ) КЛЮЧ.

(Села Мирони, Мошняги, Еленівка, Березівка, Обжила, Фернатія, Єфтодія, Лісничівка, Борсуки, Смолянка, Саражинка, Перейма, Чернече, Козацька, Коритна, Бендзари, Немировське).

„Въ дачахъ ключа сего Юзефградского или Еленского или Балтовского либо Балтянского протекають рѣчки Кодыма, начавшись въ Крутянскомъ ключѣ и перетекаючи сей ключъ потомъ Ракуловскій а наконецъ Конецпольскій гдѣ въ рѣку Бугъ впадаетъ... Здѣсь же только о ней надобно замѣтить, что она въ прохожденіи своемъ чрезъ сей ключъ принимаетъ кромѣ самыхъ мельчайшихъ ручейковъ, недалеко отъ оной начинающихся, ручеекъ съ лѣвой стороны во первыхъ Борсуцкій, начинающійся выше села Борсуковъ, какъ и въ самомъ селѣ изъ многихъ малыхъ родниковъ, текущій глубокими отлогавистыми горами, окружающійся Борсуцкимъ такъ называемымъ яромъ, къ рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую ниже села Еленовки впадаетъ другой ручеекъ Лѣсничевскій, начинающійся въ селѣ Лѣсничовкѣ ниже одного и выше изъ весьма малыхъ родниковъ и текущій яромъ глубокимъ же подобнымъ какъ и Борсуцкій называемымъ Лѣсничовскимъ ко рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую въ самомъ селѣ Миронахъ впадаетъ третій ручеекъ, идущій изъ слободы Александровки, весьма малый, текущій по Александровскому или Ксѣнзовскому яру. Четвертой ниже города Балты ручеекъ Савицкой текущій по Савицкому яру и недалеко отъ Кодымы начинающійся. Съ правой стороны принимаетъ ручеекъ Стрымбянскій въ Крутянскомъ ключѣ начинающійся выше села Стрымбы и текущій отлогаватымъ глубокимъ яромъ подобнымъ какъ Борсуцкій и Лѣсничовскій называемымъ Стрымбянскимъ къ рѣчкѣ Кодымѣ, въ которую въ самомъ селѣ Фернатіи впадаетъ; всѣ сіи ручейки по малости въ нихъ воды немного примѣчанія незаслуживаютъ, а только яры первыхъ двухъ и послѣдняго примѣчанія достойны тѣмъ, что они идутъ далеко, начинаясь отъ рѣчки, идутъ глубоко и окружаются отлогаватыми скосогористыми горами, ручейки же въ нихъ какъ и во всѣхъ въ лѣтное время высыхаютъ по нѣкоторымъ мѣстамъ, по инымъ же мѣстамъ держится только немного воды для утоленія жажды пасущагося по буйнымъ роздоламъ и скосогорамъ тучного рогатого и нерогатого скота. Рѣчка Саражинка, начинающаяся въ семъ ключѣ выше села Смѣлянки и ниже одного изъ разныхъ многихъ родниковъ и идущая яромъ собственно такъ называемымъ Саражинскимъ, черезъ сей ключъ потомъ черезъ Ракуловскій а наконецъ входя въ Пѣщанскій въ ономъ впадаетъ въ рѣчку Савранку: о ней упомянуто будетъ въ Пѣщанскомъ ключѣ. Вода въ вышеописанныхъ, находящихся въ семъ Балтовскомъ ключѣ, рѣчкахъ и ру-

чейкахъ единственно отъ тихого своего и медленого теченія застоившаяся и нечистая а потому и къ употребленію нездорова, большою же частью жители сего ключа пользуются водою изъ родниковъ, текущихъ изъ горъ, коихъ въ семь ключъ довольно, въ которыхъ вода свѣжая чистая холодная и весьма хорошая а потому единственно и къ употребленію здоровая и полезная.

Какіе здѣ на сихъ рѣчкахъ ставы и какая въ нихъ ловится рыба равно и мельницы описаны особо частію при каждомъ селеніи.

Грунтъ земли въ семь ключъ вездѣ по оному есть черноземной, есть однако жъ въ мѣстахъ около сель Саражинки, Переймы и Чернечьего, а такъ же около Бензарь и Немировского тамъ по лѣвой сторонѣ рѣчки Саражинки, а здѣсь по лѣвой... рѣчки Кодымы черноземной смѣшаной нѣсколько съ песковатымъ, въnutри же (в) черноземныхъ мѣстахъ (земля) по большой части ключа рудая... а на пѣсковатыхъ пѣсокъ съ косткой (?).

Изъ поселянского хлѣба родится наиболѣ здѣсь рожь, пшеница, овесъ, ячмень и просо, такъ же только рѣдко очень гречка, конопля и ленъ, протчіе жъ не бывають. Родятся такъ же иногда по горыстымъ и скосогорыстымъ твердымъ мѣстамъ кромѣ арбузовъ малины и дыни, кои бывають здѣсь иногда изрядной величины.

Лѣсъ въ семь ключъ есть вездѣ дубовый дровяной небольшою годящійся только на колья или на не тонкіе слупы столбы и подпоры, есть однакожь около рѣчки Саражинки по скосогорамъ и надъ оною въ иныхъ мѣстахъ березина осичина... лѣщина, а рѣдко очень... но и то все малая дровяная, рѣдко и очень медленно и не скоро вырастающая. Изъ хищныхъ звѣрей находятя здѣсь волки и зайцы а редко лисицы и козы, протчихъ же никакихъ нѣтъ, а птицы бывають: орлы и обыкновенныя вороны галки сороки воробьи... голуби ястребы синицы, снѣгиры... соловьи а при водахъ чайки, утки, бекасы и рѣдко рыболовы, по полямъ же дрофы, журавли, перепелы, жаворонки, теревы кои бывають и въ лѣсахъ и куропатки.

Касательно до дорогъ то оныя въ цѣломъ семь ключъ отъ одного до другого селенія суть безпрепятственны потому что въ семь ключъ не находится ни большихъ крутыхъ горъ ни рѣчекъ къ переѣзду препятствій дѣлающихъ, только въ иныхъ селахъ отъ одного къ другому весьма маленькіе отъ нечастого между тѣми селами переѣзда.

Земля въ семь ключъ геометрически необмерена а потому неизвѣстно количество ея находящееся подъ ярами, лѣсами, полями, сѣнокосами, дорогами и садами и неудобными мѣстами.

Крестьяне сего ключа состоятъ на издѣли (?) и работають каждый хозяинъ или господарь панщины 52 дни, косового два дни... ¹⁾ двѣ, шарварковъ 12 и такъ же въ лѣтніе время на казенной нивѣ ужин... озимого или ярового хлѣба 5 копъ и вывезѣнія до казенного какого нибудь двора изъ лѣса двѣ фуры дровъ, имѣющіи тягло отбывають конно, а неимѣющіе ни коня ни какого пѣшо, а дровъ не вывозять (арк. 35 зв. — 36).

¹⁾ Тут і далі крапками відзначаємо нерозібрані слова.

КРУТЯНСЬКИЙ КЛЮЧ.

(м. Круті, с. Будеї, м. Кодима, села Лабушна, Плоть, Гараба, Молокиш, Сарацей, Красенька).

Въ дачахъ сего Крутянского ключа протекають рѣчки: Кодыма, начинающаяся въ семь же самомъ ключѣ, текущая далѣе черезъ Балтскій ключъ, потомъ черезъ другіе и наконецъ впадающая въ рѣчку Бугъ ниже села Конецъ Поля; такъ же ручеекъ маленькой въ оную впадающій, въ семь же ключѣ начинающійся Стрымбянск... упомянуто въ Юзефгородскомъ ключѣ или Балтскомъ. Рѣчечка Рыбница, начинающаяся въ семь ключѣ выше селенія Слободзея и въ самомъ селеніи... идущая въ Рыбницкій ключъ который переходящая и впадающая въ рѣку Днѣстръ — о ней упомянуто въ Рыбницкомъ ключѣ; рѣчечка Молокиш начинающаяся выше селенія Французского какъ и въ самомъ томъ селѣ ниже... начало берущая изъ горъ и родниковъ и идущая симъ ключемъ и принимающая въ прохожденіи своемъ съ правой стороны маленькой ручеекъ изъ села Лабушны, приходящій потомъ идя черезъ село Плоть, принимаетъ ниже онаго съ лѣвой стороны небольшой ручеекъ, начинающійся выше Крутыхъ, называемый Крутянскимъ, идя послѣ сего черезъ село Гарабу и село Молокишъ от котораго и названіе свое получила. Впадаетъ ниже онаго наконецъ въ рѣку Днѣстръ о которой упомянуто будетъ въ своемъ мѣстѣ. Сія рѣчка течетъ при началѣ своемъ такъ какъ и другіе подобныя ей а особливо рѣчка Бѣлочъ по отлогоvistому роздольному яру, окруженному не возвышенными горами, потомъ чемъ далѣе отходитъ отъ своего начала и проходить ниже къ рѣчкѣ Днѣстру, такъ возвышеннѣйшими и крутѣйшими окружается горами и наконецъ при селѣ Гарабѣ и Молокишѣ недалеко Днѣстра и каменистыми въ иныхъ мѣстахъ скалами и горами. Она въ началѣ своемъ есть подобная ручейку, быстро однакожъ текущему, потомъ отъ присоединенія многихъ съ обѣихъ сторонъ ручейковъ текущихъ изъ родниковъ прибавляется такъ что и находятся на ней многіе мельницы о коихъ упомянуто часто при описаніи о каждомъ селеніи. Она въ впаданіи своемъ въ рѣчку Днѣстръ имѣетъ не болѣе ширины аршина или полтора въ иныхъ мѣстахъ а глубины на полъ аршина только имѣетъ теченіе весьма быстрое и сильное, отъ чего и мельницы на ней находятся безъ ставовъ. Въ сей рѣчкѣ есть чистая свѣжая и здоровая (вода) однакъ жители живущіе по селеніямъ надъ сею рѣчкою положеніе имѣющимъ оною не пользуются; большею частію пользуются они водою изъ родниковъ, вездѣ въ довольномъ количествѣ надъ сею рѣчкою находящихся, въ коихъ вода чистѣйшая холодная и къ употребленію... здоровая.

Кромѣ сихъ рѣчекъ находятся въ семь ключѣ многіе малые ручейки, кои недалеко отъ началъ своихъ впадаютъ либо въ рѣчку Молокишъ, либо въ рѣчку Кодыму, либо въ рѣчку Днѣстръ и по малости чрезвычайной своей никакого замѣчанія не заслуживають.

Грунтъ земли въ семь уездѣ есть вездѣ по всѣмъ мѣстамъ черноземный, только около селъ Лабушна, Плоты, Пѣщаной, нѣскольکو около Сарацей и Молокиша пѣсковатый, смѣшанный съ черноземомъ, въ нутри же на черно-

земныхъ мѣстахъ есть вездѣ пѣсковатый, понадъ рѣкою же Днѣстромъ иловатый, смѣшанный съ каменистыми частицами иловатого свойства.

Изъ посѣянного хлѣба родится въ сихъ мѣстахъ наиболѣе рожь, пшеница, овесъ, ячмень, просо, конопли, ленъ рѣдко же, а еще рѣже гречиха, сечевица, а другихъ никакихъ здѣсь... не сѣютъ.

Лѣсъ въ семъ Крутянскомъ ключѣ растушій около селеній Стрымбы, Будеевъ и Кодыми вездѣ надъ рѣкою Кодымою и по другихъ мѣстахъ есть дубовый, рѣдкой дровяной, годящійся только на колья и малые тонкіе подстава и подпоры, есть однакожъ въ иныхъ мѣстахъ а особливо около села Кодымы и понадъ рѣчкою Кодымою березовой, осиновой, липовой и мѣшаной такой же, а строевой нигдѣ не имѣется. Изъ хищныхъ звѣрей водятся въ сихъ мѣстахъ или жъ равно и по степу волки только и зайцы, другихъ же никакихъ нѣтъ, изъ птицъ голуби, вороны, сороки, галки, шуляки, соловьи, ястребы, тетеревы, куропатки, дрофы, журавли, коршуны и воробьи. Въ поляхъ перепела и жаворонки, а при водахъ утки, синицы, чапли, рыболовы, кулики и синицы.

Касательно проселочныхъ въ семъ ключѣ дорогъ, только отъ одного до другого селеній есть, вездѣ просто чрезъ степъ безъ препятствій здѣланы, только отъ нечастого переѣзда изъ одного въ другіе села жителей не совершены.

Земля геометрически въ семъ ключѣ еще не измѣренна, почему ни извѣстно количество оной, состоящее подъ степомъ, лѣсами, пахатымъ полемъ и садами и неудобными мѣстоположеніями. Крестьяне сего ключа... работаютъ панщину и всѣ повинности... (арк. 88—90).

ДОДАТОК 3.

РИБНИЦЬКИЙ КЛЮЧ.

(містечко Рибниця, села Гиририм, Вихватинці, Зозуляни, Слобідка Зозулянська, Попенки, Гержив).

Въ дачахъ сего Рыбницкаго ключа, расположенного по лѣвой сторонѣ рѣчки Днѣстра, служащей границею между Имперіею Россійскою и владѣніемъ Оттоманской Порты — Молдавіей, протекаетъ рѣчка, Рыбниця называемая, начинающаяся въ Крутянскомъ ключѣ, выше села Слободзеи... идущая онымъ ключемъ мимо селенія Броштены, Тымковъ, отъ коихъ маленькіе беретъ недалеко начинающіеся изъ родниковъ ручейки, потомъ идя дальше принимаетъ ручеекъ маленькой изъ Домницы, мимо Колбасной въ сію рѣчку текушій, изъ правой стороны одного же Крутянского ключа изъ селенія Красненкого идущій, наконецъ выходя изъ Крутянского ключа въ Рыбницкій и протекая чрезъ оный принимаетъ съ лѣвой стороны небольшой ручеекъ изъ села Воронково текушій, потомъ идетъ черезъ мѣстечко Рыбницу и впадаетъ въ рѣку Днѣстръ. Сія рѣчка при теченіи своемъ въ Крутянскомъ ключѣ течетъ по отлогоvistомъ раздолью а выше села Слобозеи нѣтъ воды въ семъ раздолью, только простырается тотъ яръ далеко сухимъ; потомъ сія рѣчка чемъ далѣе проходитъ къ Рыбницкому ключу, тѣмъ крутѣйшими горами окружается и наконецъ приходя ближе къ мѣстечку Рыбницъ и каменистыми

горами. Въ ней съ начала находится весьма мало воды, от чего и теченіе ее есть въ началѣ весьма медленно, проходя же далѣе и принимая съ обоихъ сторонъ ручейки какъ отъ... увеличивающіеся и наконецъ течетъ шибче, быстрѣе и сильнѣе прежнего своего теченія, такъ что къ мѣстечку Рыбницѣ уже на ней находится и мельница... Оная есть малая, такъ что при самомъ своемъ впаденіи въ рѣку Днѣстръ имѣетъ только ширины на аршинъ, а глубины аршина на 2 или до 5 (?). Оная никакого примѣчанія не заслуживаетъ. Въ ней вода, по примѣчанію мѣстечка Рыбницы жителей есть весьма нездоровая, причиняющая долго употребляющимъ оную многіе болѣзни и особливо лихорадки и вѣроятно что сіе какъ и въ рѣчки Ягорликъ происходитъ отъ одинаковой причизы, потому что грунтъ земли или тотъ ровъ, по которому оная течетъ, подобится много Ягорлицкому яру, и объ которыхъ при описаніи рѣчки Ягорлика (упомянуто).

Болѣе въ семъ ключѣ никакіе речечки другіе не протекають кромѣ весьма малыхъ ручейковъ, недалеко рѣки Днѣстра изъ родниковъ начинающеіся и приходящіеся заразъ къ рѣкѣ Днѣстру, кои никакого особенного примѣчанія не заслуживають.

Грунтъ земли въ цѣломъ семъ Рыбницкомъ ключѣ расположенномъ по рѣкѣ Днѣстру есть вездѣ во всѣхъ мѣстахъ хотя весь... смѣшанной черноземной съ пѣсковатымъ, вънутриже аршина на два или три и больше... глина, перемѣшанная нѣсколько съ каменистыми крупинками.

Изъ хлѣба родится въ семъ ключѣ рожь, пшеница, просо, ячмень, овесъ, конопля и ленъ. Гречихи же почти совсѣмъ не сѣють, а горохъ мало сѣють, протчего же почти совсѣмъ не сѣють...

Лѣсу въ семъ Рыбницкомъ ключѣ нигдѣ нимало не имѣется. Водятся же тутъ изъ хищныхъ звѣрей и теперъ все подобны какъ и въ Ягорлицкомъ ключѣ.

Касательно до дорогъ, то въ семъ ключѣ въ цѣломъ отъ одного до другого селенія есть вездѣ приселочные дороги: между селами, надъ Днѣстромъ положеніе имѣющими, дорога жъ надъ самымъ Днѣстромъ, подъ горою каменною, съ одной стороны дорогу окружающую до самой Рыбницы, изъ Рыбницы же до Гержева скосогорнымъ отлоговистымъ безъ малѣйшаго препятствія; надобно замѣтить (выписано це на бокахъ аркушу), что изъ села Ботушанъ до села Попенокъ есть проселочная дорога не подъ горою, надъ самимъ Днѣстромъ но горою, въ разсужденіи каменистой и Ботушаны и Попенки окружающей крутой горы, подобной скалѣ, есть къ онимъ селеніямъ изъ горы прїѣздъ весьма трудень.

Есть однакожъ почтовая дорога и горою, начиная отъ Выхватинець даже въ Ягорлицкий ключъ до села Михайловки, не спущаясь не однажды въ село.

Земля геометрически въ семъ ключе не измѣрена, почему и неизвѣстно количество оной, состоящее подъ осадами, степями, пахатнымъ полемъ и неудобными. Казенные крестьяне сего ключа состоятъ на издѣльи вырабатываютъ въ казну какъ панщину повинности такъ и всѣ податки оплачивають“ (арк. 70 зв. — 71).

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ТЕРИТОРІАЛЬНОГО СКЛАДУ ПОЛТАВЩИНИ.

В IX сторіччі Полтавщина належала до Землі Сіверян та підлягала хазарам, потім ввіходила до складу Київського князівства рр. 884—989 (11—1—365)¹⁾, після того належала князеві Мстиславу Тмутараканському, пізніше він панує з Чернігова рр. 989—1036 (8—158; 12—48, 54, 59). Далі вона належить князівству Київському рр. 1037—1054 (16—2—14, 18), потім становить частину нового князівства Переяславського рр. 1055—1233 (16—2—46); знов опиняється в складі Київського князівства рр. 1234—1245 (20—149; 11—2—253), після якого над нею запановують Курські князі Юрій Ольгович та його син Юрій, відомі історії лиш на ім'я (15—4—220). Після них на Полтавщині бачимо знов князів власне Переяславських аж до 1320 р. (11—3—175; 10—473; 28—224), коли над нею запановує Литва (10—473). Але Переяславське князівство сягало на сході звичайно лиш по Сулу; просторинь між Сулою та Ворсклом увіходила до його складу тільки номінально, звичайно тут домінували степові кочовики, що їх відтіснили за Ворскло тільки найдужчі з князів Переяславщини (28—37).

За часів занепаду Полтавщини татарської доби (1239—1320) тут часами вже не існувало власного адміністраційного центру, що за нього був для неї звичайно Переяслав.

За доби литовської Полтавщина входила в склад Київського староства Київського князівства-намісництва (9—38, 40, 50; 11—4—69), з кінця XV сторіччя підлягає вже Черкаському староству Київського воеводства (19—247), з 1620 р. переходить у Переяславське староство того-ж воеводства (29—4; 3—58; 2—7—3—55), входячи в цьому старостві в повіт-посесію Миргородську (2—7—3—35).

З 1648 р., з Хмельниччини, в дійсності Полтавщина вже не підлягає цьому староству. Козацькі оселі виникають тут у XVII ст., коли вона становила частину полку Миргородського (до 1638-р.), а потім Переяславського (до 1648 р.), (11—8—1—285). В 1649 р. між багатьма новими полками утворюється Полтавський полк (5—159, 519). З 1654 р. Полтавщина ввіходить у склад Російської Держави.

¹⁾ В посилках на джерела (реєстр поданий в кінці статті) — перше число визначає джерело, друге число — сторінку, в разі трьох чисел покликання подано на джерело, том та сторінку, в разі чотирьох — на джерело, том, книгу тому та сторінку.

Полтавський полк, як і інші, поділявся на сотні й склад його спочатку (1649 р.) був такий (22—1—724, 729).

1 Полтавська сотня, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Кобеляцька, Балаклійська, Богацька.

Наприкінці 1649 р. в Полтавський полк увійшла більша частина Гадяцького полку, яка перейшла 1660 р. в Зіньківський полк. Отже склад Полтавського полку за роки 1650—1653 був такий (27 — мапа; 22—1—724, 725, 729):

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Кобеляцька, Опішнянська, Богацька, Лукомська, Книшівська, Балаклійська, 1 Борківська, 2 Борківська, Подолківська, Рашівська, Лютенська, Кузьоминська, Ковалівська, Веприцька, Гадяцька, Зіньківська.

Далі 1654 р. в Полтавському полку утворюються сотні — Черкаська та Ст. Сенжарівська; сотні: 2, 3 Полтавські, Книшівська, Подолківська, Ковалівська, обидві Борківські тимчасово зникають, 1 Борківська та Ковалівська стали слободами та оселями без сотників, якими тоді перебували окрім них такі оселі: Білоцерківська, Решетилівська, Котелівська, Більська та Н.-Сенжарівська, але згодом з цих осель утворюються сотні й окрім того виникають нові (9—1888—7—102).

За роки 1660—1668 склад Полтавського полку був такий (22—1—724, 725; 27 — мапа, текст — 3; 40—91):

Полтавська, 1 Кобеляцька, 2 Кобеляцька, Білоцерківська, Богацька, Будищанська, Келебердянська, Яреськівська, Шишацька, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська.

До цих сотень поміж років 1669—1672 було приєднано з Зіньківсько-Гадяцького полку ще такі сотні (22—1—725, 726; 27 — мапа, текст — 3; 5—544):

Зіньківська, 1 Опішнянська, Ковалівська, 2 Опішнянська, та з Чигиринського полку — Остапівська та Голтвянська. Отже склад полку в 1672 р. був такий:

Полтавська, Кобеляцька, Будищанська, Білоцерківська, Богацька, Ст. Сенжарівська, Н.-Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Келебердянська, Яреськівська, Шишацька, Зіньківська, Ковалівська, Опішнянська, Остапівська, Голтвянська.

Після 1672 р. і до кінця XVII ст. відбулися такі зміни: виникли нові оселі, сотні (22—1—721, 726, 729):

Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська, Орельська.

За час до 1687 р. одійшли в Миргородський полк: Шишацька, Яреськівська, Білоцерківська, Остапівська, Голтвянська, Богачанська сотні; за час після 1687 р. сотні: Зіньківська, Опішнянська, Ковалівська одійшли в Гадяцький полк. Отже наприкінці XVII ст. склад Полтавського полку був такий:

Полтавська, Кобеляцька, Будищанська, Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Нехворощанська, Маяцька, Келебердянська, Царичанська, Китайгородська, Орельська.

На початку XVIII ст. додаються сотні: 2 Полтавська та Решетилівська (18—175; 27—3). В половині XVIII ст. виникає 3 Полтавська сотня (22—1—726; 39—84) і склад Полтавського полку перед скасуванням Гетьманщини в 1764 р. був такий:

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Царичанська, Китайгородська, Будищанська, Решетилівська, Кишенська, Орельська, Білицька, Сокольська, Переволочанська, Кобеляцька, Нехворощанська, Маяцька, Келебердянська.

З 1719 р. Полтавщина входить у склад Київської провінції Київської губернії, а потім і ген.-губернаторства (40—143).

З вищеподаних сотень одійшли в 1764 р. в Новоросійську губерню в Дніпрянський пікінерський полк сотні: Ст. Сенжарівська, Н. Сенжарівська, Білицька, Сокольська, Кишенська, Переволочанська, Келебердянська, Нехворощанська, Маяцька, Царичанська, Китайгородська, Орельська, Кобеляцька, і за час 1764—1775 рр. полк перебував у складі сотень (29—12; 39—84; 17—11):

1 Полтавська, 2 Полтавська, 3 Полтавська, Решетилівська, Будищанська.

Потім 1775 р. вся Полтавщина входить в Дніпрянський пікінерський полк (штаб м. Кобеляки) Катерининської провінції Новоросійської губернії, що поділявся на такі роти (34—1—112; 17—166, 170):

1 — Сокольська, 2 — Кишенська, 3 — Переволочанська, 4 — Кобеляцька, 5 — Келебердянська, 6 — Кременчуцька, 7 — Власівська, 8 — Полтавська.

Але одночасно зберегався поділ на сотні та існувало полкове управління принаймні до 1783 р., коли ліквідуються ці обидва полки та утворюється новий 10-й Полтавський легкокінний полк (30; 34—1—160).

Далі Полтавщина становить окремих Полтавський повіт Катеринославської губернії Катеринославського намісництва (34—1—147, 158; 34—2—4). За цей час відомо за існування (1795 р.) округ (30): Тахтаулівської, Петрівської, Решетилівської, Полтавської, Супрунівської, Диканської та Ст. Сенжарівської. З 1797 р. цей повіт увіходить у Малоросійську губерню, що за її центр був Чернігів (17—169). В цьому-ж році утворюються так звані волості (1—2—119). Відомо за існування таких волостей Полтавського повіту, 1800—1801 рр. (30): Петрівської, Супрунівської, Ст. Сенжарівської, Диканської, Полтавської та Сторожо-Штурмівської.

В 1802 р. утворюється окрема Полтавська губерня, що ввіходила в Малоросійське ген.-губернаторство, центром спочатку була Полтава (4—41), потім Харків був центром цього ген.-губернаторства (31—46). Склад волостей Полтавського повіту мало не з часу заснування губернії і до половини ХІХ ст. був такий (1—2—121, 140):

Полтавська, Диканська, Супрунівська, Мачуська, Решетилівська, Сторожівська. В 1802 р. губерня складалася з таких 11 повітів (4—30): Полтавського, Кременчуцького Хорольського, Золотоніського, Лубенського, Гадяцького, Переяславського, Пирятинського, Прилуцького, Роменського та Голтвянського. З 1803 р. було ще створено такі 5 повітів (17—162; 4—30): Костянтинградський, Зіньківський, Миргородський, Лохвицький та Кобеляцький — останній замість ліквідованого Голтвянського повіту. В складі цих 15 повітів губерня перебувала по 1919 р.

Після половини ХІХ ст. в складі Полтавського повіту зникають тимчасово волості Полтавська та Диканська (35, ст. 7 по 21). В 1865 р. існували такі волості (6):

Першозванівська, Жуківська, Головацька, Площанська, Чутівська, Баляснівська, Ковалівська Плосьька, Милорадівська, Гавронівська, Решетилівська, Лизаветинська, Василівська, Диканська, Демидівська.

За час 1865—1868 р. зникають волості: Першозванівська, Милорадівська, Жуківська, Гавронівська, Головацька, Плосьька, Ковалівська, утворюються: Полтавська, Свинківська, Щербаківська, Васильцівська, Братешківська, Мачуська, Ст. Сенжарівська, Супрунівська, Тахтаулівська, Байрацька, Микольська. Отже за роки 1868—1872 склад Полтавського повіту був такий (14—15; 23—105):

Чутівська, Васильцівська, Площанська, Микольська, Супрунівська, Демидівська, Баляснівська, Лизаветинська, Василівська, Тахтаулівська, Щербаківська, Диканська, Полтавська, Братешківська, Байрацька, Ст. Сенжарівська, Решетилівська, Свинківська, Мачуська.

Далі 1873 р. утворюється нова волость Кам'янська (14 — ст. 12 та 25), а з 1876 р. ліквідується Свинківська волость (23—117) і утворюється знов Першозванівська (23—117). Між 1876 та 1883 р. ліквідується Піщанську волость, що існувала небагато часу (36—2; 23—117). Після поданих змін з 1883 р. по 1892 р. змін ніяких не було. За роки 1877—1882 ще існувала Руновщанська волость (32—1 — таб. 8).

В 1894 р. утворюється знов Руновщанська волость (13—19), в 1896 р. ліквідується Кам'янська та Щербаківська волості (24—1897 р. — таб. 3; 13—22).

Отже склад волостей Полтавського повіту на початок ХХ ст. був такий (37): Руновщанська, Василівська, Чутівська, Першозванівська, Васильцівська, Лизаветинська, Братешківська, Решетилівська, Демидівська, Площанська, Ст. Сенжарівська, Тахтаулівська, Байрацька, Піщанська, Мачуська, Баляснівська, Диканська, Полтавська, Супрунівська, Микольська. Такий він був без змін за роки 1901—1921.

З 1919 р. до 1921 р. із складу Полтавської губернії виходили до нової Кременчуцької губернії такі повіти (25): Кременчуцький, Хорольський, Золотоніський, Переяславський та Лубенський. Тоді Полтавська губернія складалася з повітів:

Гадяцького, Зіньківського, Кобеляцького, Конградського, Лохвицького, Миргородського, Пирятинського, Полтавського, Прилуцького та Роменського.

У 1922 р. Кременчуцьку губернію ліквідовано. За роки 1923—1925 Полтавська губернія поділяється вже на округи та має такий склад: округи — Золотоніська, Красноградська, Кременчуцька, Лубенська, Полтавська, Прилуцька та Роменська (26; 38—8).

З 1923 року Полтавська округа поділяється на такі райони (26; 38—8):

Білицький, Білоцерківський, Диканський, Зіньківський, Китайгородський, Кобеляцький, Ковалівський, М. Перещепинський, Мачуський, Н. Сенжарівський, Опішнянський, Решетилівський, Руновщанський, Супрунівський, Чутівський, Шишацький, Піщанський (Баляснівський).

У 1925 р. ліквідовано райони (21—7; 38—9): Білицький, Ковалівський, Китайгородський, Супрунівський, Мачуський. Окрім тих, що залишалися, утворено нові райони (21—7; 38—9): Велико-Бучківський, Грунський, Зачепилівський, Карлівський, Кегичівський, Котелевський, Красноградський, Машівський, Нехворощанський, Полтавський, Рублівський, Сахновщанський.

Отже з 1926 року до 1929 р. Полтавська округа складається з таких районів (21—7):

Баляснівський, Білоцерківський, В.-Бучківський, Грунський, Диканський, Зачепилівський, Зінківський, Карлівський, Кегичівський, Кобеляцький, Котелевський, Красноградський, М.-Перещепинський, Машівський, Нехворощанський, Н.-Сенжарівський, Опішнянський, Полтавський, Решетилівський, Чутівський, Рублівський, Руновщанський, Сахновщанський, Шишацький.

У 1929 р. зліквідовано райони: В.-Бучківський та Баляснівський (33).

РЕГСТР ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ¹⁾

1. Арендаренко, Записки о Полтавской губернии.
2. Архивъ Юго-Западной Россіи.
3. Астрѣбъ, Старая Полтавщина и столѣтняя тяжба Марковичей со Свѣчками (Труды Полтав. Арх. Комиссии, VIII).
4. Бучневичъ, Записки о Полтавѣ.
5. Бантышъ-Каменскій, Исторія Малороссіи.
6. Бодянскій, Памятная книжка Полтавской губ. 1865 г.
7. (Бодянскій), Реестръ Войска Запорожскаго.
8. Барсовъ, Очерки русской исторической географіи.
9. Владимірскій-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія въ эпоху Богдана Хмельницкаго („Кіевская Старина“).
10. Грушевскій М. С., Исторія Кіевской Руси.
11. Грушевскій М., Исторія України-Руси.
12. Голубовскій, Исторія Сѣверской Земли.
13. Ежегодникъ Полтавскаго Губ. Земства 1895 г.
14. Журналь экстр. засѣданія Полтав. Уѣздн. Зем. Собранія 21—23/1 1869 г.
15. Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго.
16. Квашнинъ-Самаринъ, По поводу Любечскаго синодика (Чтенія Общ. Ист. и Др. Р. 1873).
17. Кितिцинъ, Кобелякская старина (Труды Полтав. Арх. Комиссии, IV).
18. Козаченко, Историчні часи на Полтавщині (Збірн. „Полтавщина“, II).
19. Любавскій, Областное дѣленіе Литовско-русскаго государства.
20. Ляскоронскій, Исторія Переяславской земли.
21. Матеріали до опису округ У.С.Р.Р. Полтавська округа.
22. Максимовичъ, Сочиненія.
23. Отчеты Полтавской Уѣздн. Земской Управы Полтав. Уѣздн. Зем. Собранію (перша посланка на 1872 р., останні — на 1876 г.
24. Отчетъ о состояніи земской медицины въ Полтав. уѣздѣ 1897 г.
25. Отчет Полтав. Губерн. Экономсовета на 1/X 1921 г.
26. Обзор сельскаго хозяйства Полтав. губ. 1923 г.
27. Падалка, Карта казацкихъ полковъ.
28. Падалка, Прошлое Полтавской территоріи.
29. Пясецкій, Полтавщина въ XVI ст. (Полтав. Епарх. Вѣдом. 1897, № 17).
30. Полтав. Кр. Істор. Архив, фонд „Полтав. Казенная Палата, ревиз. сказки“, за відпов. роки.
31. Павловскій, Полтавцы.

¹⁾ Крім друкованого, використано ще й недрукований матеріал.

32. Переселенія изъ Полтавской губ. въ 1861—1900 гг.
  33. Робітник Полтавщини (газета) 25/IV 1929, № 67.
  34. Скальковскій, Хронологическое обозрѣніе исторіи Новорос. края.
  35. Списокъ населенныхъ мѣстностей Полтавской губ. 1862 (данныя 1859 г.).
  36. Сборникъ по хозяйственной статистикѣ Полтав. губ. 1883, т. II, Полтавскій уѣздъ.
  37. Список волостей У.С.С.Р. (вид. Ц.С.У. У.С.С.Р. 1921).
  38. Статистичний довідник на Полтавщині 1925.
  39. Шафонскій, Описаніе Черниговскаго Намѣстничества.
  40. Щербина, Кіевскіе воеводы и губернаторы (Чтенія общ. Нестора Лѣт., VI).
-

ДО ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ.

I.

(Загальні уваги. Термінологія сучасних залюднених пунктів. Назви річок Середньої Чернігівщини та географічні рівнобіжні).

Питання про колонізацію Чернігівщини це одно з найважливіших і найскладніших питань з її історії. Правильно розв'язане воно мусить дати ключ до правдивого розуміння самого етнічного типу людности, або, краще кажучи, етнічних типів Чернігівщини¹⁾. Сама українська людність дає безліч різноманітних рис і відтінків, надто в пунктах більше-менше один від одного віддалених, як от, напр., по лінії Новгородсіверськ-Сосниця-Ніжень-Київ, або Городня-Мена-Бахмач-Дмитрівка (по Західн. залізн.) або Погорільці—Сосниця-Борзна-Ічня. Але ці риси дуже мало вивчено, як мало вивчено й питання про те, яка людність (окрім сіверян) і коли саме заселила різні кутки Чернігівщини, в якій кількості й співвідношенні були тубільці (сіверяни та різноплемінні колоністи) за тієї або тієї історичної доби, як, коли й де утворилися „перехідні“ типи, як і коли утворилися певні сталі типи в якійсь місцевості, не зважаючи на різноманітність людей „зайшлих“.

Отже доки не буде вивчено окремі райони з історичного, археологічного, етнографічного, діалектичного, антропологічного й інших поглядів, доти не матимемо правдивого уявлення про нашу людність та про різні явища з її життя, доти не допоможемо й наступним поколінням більше-менше добре зорієнтуватися в оцих явищах. А час не жде, бо процес „кристалізації“ ще не закінчивсь. Спостерегаємо-ж, напр., у південній та й у середній смузі Чернігівщини, що північні українські говірки перетворюються на південні (або перехідні до південних) під впливом південно-українських говорів, а так само навпаки — заникання на Північній Чернігівщині рис українських говорів під впливом мов білоруської й російської. Обидві групи явищ одбуваються по деяких пунктах на наших очах. За приклади для першої групи можуть бути с. Стара Басань кол. пов. Козелецького та м. Сосниця, а для другої м. Семенівка кол. Новозибківського²⁾. Подібні процеси або явища існують і надалі.

¹⁾ Тут і далі Чернігівщина — кол. Чернігівська губ.

²⁾ Про вплив південних українських говірок на північні в південній частині Чернігівщини, зокрема за с. Стару Басань, див. працю В. М. Ганцова „Діалектичні межі на Чернігівщині“ в збірнику „Чернігів і Північне Лівобережжя“ К. 1928 сс. 175—280 та прим. 1 на с. 277. Про м. Сосницю кажу на підставі власних спостережень, а про м. Семенівку на підставі свідчень місцевих людей.

Не забудьмо ще й того, що цей сливе недосліджений фольклор, незабаром змінить свій зміст, а ця-ж галузь, коли вживати порівняльної методи, може бути за дуже гарний спосіб пізнавати українську людність. Як приклад згадаю з статті В. П. Петрова „Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти“ цікаві порівняння легенди з фольклорних записів на Чернігівщині (Сосничині), Київщині, Звіногородщині й Галичині (Бойківщині та Наддністрянщині)¹). Ця легенда виявляє одну з невидних ниток, що з давнього давна звязують наддністрянців та бойків із Скільщини з дуже далекими від них (територіяльно) поліщуками сосницькими. Це-ж не книжка поширила подібні перекази легенди (західнього походження), а люди, колоністи з південно-західнього кутка України, занесли їх у своїй голові за сотні кілометрів на територію Правобережної України, а звідтіль дісталися вони на наше Задесення.

Можливо, що Київщина була тим етапом, де легенда протягом певного часу передавалася з вуст до вуст із покоління до покоління, аж поки її захопили нові люди, вже київщани родом, з собою як портативний вантаж, переселяючись до Чернігівщини. Але може бути й так, що легенда прийшла на Задесення (до Сосниці) безпосередньо з Галичини²). Хіба-ж мало було на Чернігівщині втікачів із тих далеких західніх країв? Але поки-що фактів про такі випадки в історичній літературі подано обмаль. Ол. Лазаревський у своїй праці „Описаніє Старой Малороссіи, т. II, Полкъ Нѣжинскій“ відзначає серед пересельців до с. Голюнки на Конотіпщині колоністів із галицького м. Станиславова, а до Борзенського с. Плиски пересельців із м. Коломиї³). Лазаревський також натякає на пересельців до північної Борзенщини з Поділля, пишучи про „болоховців“ борзенського с. Холмів, та подає низку цікавих і правдоподібних думок про те, що с. Уланов на Глухівщині це — виселок правобережного Уланова (Літинського пов.), а борзенські села: Красностав, Холми, Прачі та Тростянка — виселки з Люблинської губ. із Красностава, Холма, Парчова й Тростянки на Холмщині⁴). До цього списку, на мою думку, слід ще додати недалеко від низки зазначених сіл с. Високе (біля ст. Доч Зах. зал. на Борзенщині), що назвою своєю теж нагадує с. (гмину) Висока на Холмщині і за Адама Киселя разом із селами Холми, Красностав, Ядути, Прачі (або Пральники) ввійшло до складу красноставського, або „задесенського“ ключа, що його Кисіль р. 1650 надав Максаківському монастиреві⁵). Як гадає автор, і зазначені села виникли не пізніш од першої третини XVII ст.

¹) Зазначену в тексті статтю автор призначив до збірника на честь акад. Вол. Гнатюка. Висловлюю тут щирю подяку за надання мені можливости обізнатися з статтею перед виходом її в світ.

²) Цікаво відзначити, що в м. Сосниці та на В'юнищі (її передмістя) і на Загребелі (сусіднє село) є чимало родин, що мають прізвище Бойко. Із списку 1846 р., що переховується в Сосницькому Істор.-Археол. та Етногр. Музеї, видно, що в тому році таких родин (Бойків) в Сосниці (з В'юнищем) було 15.

³) Лазаревський, Опис. Стар. Мал., II, с. 147—149.

⁴) Ibid., сс. 511, 481, 149, 276.

⁵) Ibid., с. 149, 150 „Задесенським“ цей Ключ звався через те, що він був частиною Менських маєтностей Киселя, а м. Мена стоїть на іншому (правім) боці р. Десни.

Тоді-ж (за Пісочинського) поселено й с. Чорториги (Глухівщина), де, як пише Лазаревський, „первые насельники, вѣроятно, представляют собою выходцевъ изъ волынскаго села Черторіи или Чорторіи“¹⁾.

Загальні думки О. Лазаревського про участь пересельців із Правобережної України й Литви (Білоруси) в колонізації Чернігівщини відомі²⁾. Я не наводитиму тут окремих думок історика й інших авторів, що торкалися питання про колонізацію Чернігівщини. Скажу тільки, що з різних смуг та місцевостей Чернігівщини в питанні про її залюднення скупче на собі може найбільшу увагу Наддесення (поріччя р. Десни) і це цілком зрозуміло.

Життя людське на Чернігівщині не відривалося від річок та берегової смуги в найдавнішу культурну добу палеолітичну. Людина трималася річок та була більш побережником і в добу неолітичну та в доби бронзи й заліза. За часів передісторичних на довід цього маємо матеріальні останки з різних культур, що їх знайдено почасти випадково, почасти-ж завдяки археологічним розшукам та розкопам, а за історичної доби також писані свідоща часто говорять нам про те, якої великої ваги набували тут річки в розселенні людей, у будіванні фортець, міст і сіл, у стосунках між різними племенами, в захищенні життя від ворогів і т. и. Найбільша наша ріка Дніпро мала й найбільше значіння для всієї України, старша-ж її дочка — р. Десна таке саме значіння мала для всієї Чернігівщини. З давнього-давня по її берегах осідали люди й окремими родинами й громадами й цілими племенами; про це добре знаємо за тих слов'ян, що „сѣдоша по Дѣснѣ и по Семи и по Суль и нарекошася Сѣверь“, або „Сѣвера“ або „Сѣвере“, як це зазначено по різних списках Несторового літопису. Вершинами своїх допливів р. Десна торкається поріччя р. Оки, а через р. Сейм вона зближається з поріччям р. Дінця. По Десні та Сейму йшла торгівля з далекими східними краями. Протягом усєї історичної доби по Десні йшла також і колонізація з різних країв і з різних народів, які цілими лавами зустрічалися на берегах Десни, як на природній межі, а саме: вятичів-великорусів з північно-східньої сторони від р. Оки, радимичів-білорусів з північно-західньої сторони від р. Сожу та полян, деревлян і інших племін із західньої та південно-західньої сторони.

Отже, коли станемо шукати детальніших даних про колонізацію Наддесення, або загалом про залюднення Середньої Чернігівщини, то ні в історично-географічній літературі, ні в інших галузях історичної науки не знайдемо дослідів, які-б у цім питанні мали за об'єкт окремого вивчення згадану територію. Вона між іншим мало не цілком залишалася по-за межами великих історично-географічних праць О. Лазаревського, його „Описаній“ Стародубщини (Полк. Стародубський) та Південної й Південно-Східньої Чернігівщини (Полк. Ніженський).

У дальших своїх поданнях, не ставлячи вичерпливих завданнів, я й маю намір навести деякі матеріали, думки та документальні відомості з історії залюднення одного з типових центральних районів Чернігівщини в поріччі

¹⁾ Ibid., с. 437.

²⁾ Див. його праці „Малороссійскіе посполитые“ (1648—1783) у виданні „Записки Черниговскаго Губернскаго Статистическаго Комитета“, кн. I, Ч. 1866, сс. 23, 24 (33), 76, 77, 79, 86, „Описание Старой Малороссіи“, т. II, К. 1893, с. 3 й інші.

р. Десни та її допливів рр. Убеди й Снову, а почасти р. Сейма, а саме — з історії залюднених пунктів Сосницького району й сусідніх районів; переважно в межах кол. пов. Сосницького.

Кол. повіт Сосницький, про загальні типові риси якого мені вже довелося говорити в статті „Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.“¹⁾, скасований р. 1923 за переведенням нового адміністративно-територіального поділу України, межував на півночі з повітами: Новозибківським і Новгородсiверським, на півдні з пов.: Борзенським і Конотiпським, із сходу з пов.: Кролевецьким та заходу з пов.: Чернігiвським і Городницьким (Городнянським). Цей повіт (умовна назва — Сосниччина) охоплював собою територію в 3.775,9 кв. в. або 4.297 кв. клм.²⁾ і складався з таких сучасних адм.-терит. районів: Сосницького, Менського, Карюківського, Холменського та з суміжних частин районів Березненського, Сновського, Понурницького, Коропського й Батуринського³⁾. В межах цього повіту, за даними перепису 1917 р., які надрукувало Черніг. Губ. Стат. Бюро в виданні „Списокъ селеній и городовъ Черниговской губ. по уѣздамъ и волостямъ“. Черн. 1919, існувало: 1 повітове місто „город Сосниця“ людністю 8.305 осіб, 8 містечок: Мена 5941, Синявка 3581, Нові Млини 3707, Холми 2797, Стільне 3735 з хуторами, Олександрівка 1924, Охромiйовичі 3740 та Погорiльці 3623 осіб, 56 сіл, 48 „деревень“, 6 слобід та 128 хуторів без хуторів однодiрних, що в „Списокъ“ не внесені, а всього було 247 населених місць, з яких 62 мали людности по-над 1.000 кожен, а всі 247 разом 33.982 двори та 200.521 осіб людности. (Див. „Списокъ“ 1919 р., сс. 33—38, 70). Із новіших статистичних збірок у моєму розпорядженні є тільки видання Конотiпського Окр. Стат. Бюро „Населенные пункты Конотопского окр. (Предварительные итоги Всесоюзной демографической переписи 1926 г.)“. Конотiп 1927, де підсумки перепису 1926 р. пристосовано до нового адм.-тер. районування, з виправками згідно з недавніми змінами меж районів та з зазначенням залюднених місць з 1 двору. З підсумків видно (стор. 67), що у р. 1926 було:

Р а й о н	Залюд- нених місць	Люд- ности	Госпо- дарств та родин
Сосницькому	66	46.804	9.960
Менському	93	41.572	8.916
Карюківському	170	45.369	9.790
Холменському	127	40.957	8.053
Р а з о м	456	174.702	36.719

¹⁾ Історично-Географічний Збірник, т. II, Київ. 1928, сс. 186—188.

²⁾ А. А. Русовъ, Описание Черниговской губернии I, Чер. 1898, с. 77.

³⁾ Недавно скасовано райони: Синявський, Чорнотицький, Охромiївський.

Додавши-ж до цього ті сегменти кол. Сосницького пов., що відійшли до Коропського й Батуринського рр. Конотіпської окр., та до Чернігівської й Глухівської округ, а саме коло:

	54	41.734	8.879
будемо мати за 1926 р. в межах зазначеного повіту:			
приблизно	510	216.436	45.598

Окрім цікавих даних про кількість людности, сільрад, господарств, родин (але-ж не дворів) у наведеному виданні Конотіпського Окр. Стат. Бюра звертають на себе увагу такі новини: „городів“ (міст) на території Сосниччини не показано, бо до „городів“, стосуються тепер тільки ті залюднені місця, де живе не менш як 10.000 людности, натомість з'являється новий термін „поселения городского типа“: Сосниця, Мена, Карюківка. Термін „містечко“ зберігся для Холмів (районових), термін „слобода“ залишився тільки для Петрової Слободи (Карюківського р.). Згідно з новими потребами життя з'являються терміни: „поселок“, яких налічується 15, колектив — їх є 7, „комуна“ — існує їх три (Красный Октябрь“ біля с. Киселівки, „Пам'ять Леніна“ біля с. Кукович, обидві в Менському районі і „Заря Життя“ біля с. Кудрівки Сосницького р.), „совхоз“ — 1¹⁾.

Наведені дані я подав тут на те, щоб зазначити ті контури залюднености зазначеної території, до яких вона дійшла протягом сторіччів. Відомості з різних фаз процесу залюднення й будуть за предмет моїх дальших поданнів. Але-ж поки-що звернімося знов до тих „списков“, про які була мова вище. В них передусім зупиняє увагу різноманітність термінів для зазначення самого типу залюдненого місця, тих термінів, що всі вони вживаються і в офіційному діловодстві й листуванні та в офіційних стосунках і мало не всі в усній розмові місцевої людности.

Які-ж риси становлять підвалину, щоб застосувати даний термін до того або того залюдненого пункта, або чим керувалася і керується місцева людність, вживаючи того або іншого терміну? Це питання особливо часто підносять що-до слів: село, „деревня“, хутір, бо вони иноді викликають певні вагання.

Як я спостеріг, слово „місто“ ще не пустило на Сосниччині свого коріння між людністю; вона забула це слово, вживаючи термін „город“, дарма що у вжитку старих людей в м. Сосниці збереглася назва „Міські Млини“. Поряд із цим у нас міцно держиться термін „містечко“, який застосовується до колишніх містечок, як от: Мена, Нові Млини, Синявка, Холми й т. и. (перелік див. вище). Термін „поселение городского типа“ та офіційний український його переклад „селище“ у місцевої людности ще не прищепилися: перший — можливо через свою складність і недавність а другий — через те, що слово „селище“ у нас на Сосниччині вживається виключно для зазначення місця, де колись було село. Тимчасом Сосниця залишається в устах місцевої людности „городом“, а не „селищем“.

¹⁾ Це все як окремі залюднені пункти в 4-х зазначених районах за переписом 1926 р.

До речі кажучи, в українській мові слово селище окрім місця, де було село, визначає ще те, що в російській мові „поселеніє“, але-ж без додатку „городского типа“, і на мою думку краще-б було вживати для „посел. гор. типа“ колишній влучний термін, „містечко“. Слово „слобода“ (без додатку ймення назовного) вийшло у нас із уживання, дарма що воно й дуже цікаве в справі вивчення історії місцевості. Давно вже це слово не прикладається в усній розмові ні до Загребелля, ні до Филонівки (село й хутір біля м. Сосниці), хоч в „Спискѣ сель и гор. Чер. губ.“ 1919 р.¹⁾ їх зазначено, як слободи. Щоб розрізнити, „село“ від „деревни“ нема в нас такого сталого формального покажчика, як у росіян, а саме церкви (церковної будівлі), існування якої дає підставу для назви „село“, а відсутність її для назви „деревня, деревенька“. Так, напр., Лементарівка, Буда Товстолісова, Бондарівка залишилися з назвою „деревня“, дарма що в них є церкви²⁾. Справа в нашій місцевості складніша, надто коли мати на увазі, що місцева людність під словом „деревня“ (окрім застосування його до деяких населених пунктів) розуміє, як і в інших місцях України, зрубані й складені, ще не оброблені, дерева, та що є в нас „хуторі“, які кількістю дворів мешканців та площею перевищують „деревні“ і навіть села. Напр., нижчезазначені хутори мають людности: Ліски (Менськ. р.) 1.193, Лупасів (Карюк. р.) 517, Стопалка (Холмськ. р.) 563, Чорний Ріг (теж) 1.004, Маріенталь (Сосн. р.) 551, Туріївка (теж) 645 осіб, тимчасом як „деревні“ Гуринівка (Карюк. р.) 253, Нова Буда (теж) 245, Дубрівка (Менськ. р.) 247, Гутище (Сосн. р.) 240, Ляшківці (теж) 325 осіб, а села Сосницьк. р.: Купчичі — 629, Мале Уств — 785, Пекарів — 950, Кнути — 650 осіб³⁾. Отже слово „деревня“, на мою думку, прищепилось у нас через давнє офіційне застосування цього слова до сукупности чималої кількості дворів, причому вживання його підтримували власники самих деревень, які вважали, що поважніша річ зватися володільцями „деревні“ ніж „хутора“. Вже в описові „Генеральное Слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка“ (рр. 1729—1730) раз-у-раз бачимо термін „деревня“⁴⁾ поряд із терміном „слобода“, яким відзначувано (тоді) пункти певним способом та на особливих умовах залюднені. Слово „деревня“ (стосуючись до залюдненого місця), бодай чи не тоді, по складанні „Генерального Слѣдствія“ стало поспіль уживатися в нас офіційно, занесене здебільша через російських офіцерів підчас ревізії р. 1726, тієї ревізії, що її було покладено за основу „Генерального Слѣдствія“. Перед цим „Слѣдствієм“ слово „деревня“ вживалося у нас тільки в царських грамотах, а в актах козацької старшини бачимо терміни „село“, „селце“, „слобода“, „слобідка“ й т. и.⁵⁾ Мушу завважити, що кількість пунктів із назвою „деревня“ на Задесенні на багато більша, ніж на південь від р. Десни. Це можна помітити, коли порівняти матеріали „Ген. Сл. о маетн. Черн. п.“ з матеріалами „Ген. Сл. о маетн. Нѣжинс. п.“ (теж рр. 1729—1730)⁶⁾. Цікаво також відзначити

¹⁾ Ор. с. 38.   ²⁾ Ibid., 34, 35, 37.

³⁾ З видання „Насел. пункты Конот. Окр.“ за переписом 1926 р.

⁴⁾ „Генер. Слѣдствіе“ *passim*.

⁵⁾ Порівн. царські грамоти з іншими актами в „Генер. Слѣдствіи“.   ⁶⁾ Черн. 1901.

поряд із цим чимало поселень з назвою „деревня“ в сотні Київській. З публікації реєстру 1756 р. видно, що в тім році в згаданій сотні було 17 деревень¹⁾. Можливо, що коріння слова „деревня“ пошито на Задесенні ще й за часів Московського правління (рр. 1503—1618). Принаймні в відомій царській грамоті р. 1552 це слово „деревня“ застосовано до цілої низки поселень, що належали Новгородсіверському Спаському монастиреві по-над рр. Десною, Сеймом і в інших місцевостях²⁾. Можливо також, що прищеплення слова „деревня“, у нас на Задесенні підтримано було колишнім впливом білоруським, дарма що лексичний матеріал Сосниччини є здавна український. Отже тепер сосничани, або селяни сусідніх із Сосницею сіл і хуторів у розмові своїй не додають до назви, скажемо, Якличі чи Масалайовка, чи Ляшківці слово „деревня“. Ми не чуємо тут висловів — прийшов із „деревні“, ходив у „деревню“, так само не чуємо й прикметника „деревенський“. А коли розпитуватимемо самих Масалайовців чи Якличан, чи Ляшковичан, яким словом їхні поселення характеризувати, вони обстоюватимуть слово „деревня“, як таке слово, що за офіційною звичкою ніби підвищує гідність їхньої батьківщини супроти хутора. До речі сказати, хутори з багатьма дворів, що так і не змінили своєї назви „хутір“, це все поселення новішої генерації, які в кожному разі розрослися дуже недавно (в другій половині ХІХ ст.) і являють собою „виселки“ з тутешніх сіл, прим. хут. Туріївка виселок із сусіднього с. Волинки, х. Ліски виселок із м. Мена, с. Феськівки, с. Кукович та инш., х. Марієнталь — виселок із с. Великого Устя й с. Краснопілля (останнє в кол. пов. Крелевецькім, нині району Коропського).

Коли ми, розшукуючи сліди різноманітних впливів за давнішої колонізації, або з'ясовуючи момент зародження того або того залюдненого пункту, вдаємося до самих назовних імен цих пунктів на Сосниччині, то спостережемо зв'язок назов містечок, сіл і хуторів із назвами річок, характером місцевости, ім'ям або прізвищем людини й т. и. Багато є назов загадкових, що до них можна припустити більш-менш імовірний здогад, багато-ж ще цілком нез'ясних. Передусім звернімося до річок, до цих артерій, що приваблювали до себе людність з давнього давна.

Чи сіверяни дали назви Десна, Сейм і Сула — невідомо. Це — загадкові назви. Але-ж з певністю твердити, як дехто це робить, що назва „Десна“ фінське слово, навряд, чи правильно. В цій назві можна вбачати й слов'янський корінь „десн“, що його маємо в словах „десна“ десниця, права рука, або в слові „десна (рос.) — ясна“ (укр.), *diąsła* (пол.). Цікаво, що річку з такою-ж самою назвою — Десна бачимо ще й на Правобережжі. Це невеличкий лівий доплив Південного Богу, що бере початок на Бердичівщині. Так само про назву річки „Сейм“, що на Курщині звать „Сем“ та „Сем“, не можна з певністю дізнатися, чи вона пішла від слова *семь* (7), себ-то від числа сімох джерел у верхній її течії (Озерная, Полная й инші), чи від кореня, що є в слові „знимати“ (соимати, съяти), який дає слово „соньм“, „сойм“

¹⁾ Історично-Географічний Збірник II. К. 1928, сс. 141—144.

²⁾ Обзор. Рум. Опис. Малор. Н. Константиновича. Полк. Стародубс. Ч. 1875, сс. 847—857.

і „сеим“. У такому разі в назві р. Сейм можна-б було вбачати натяк на характер і силу її течії, що знімає береги й сама „знімається“, переходячи з одного місця на інше. Назва „Сула“ нагадує рибу. Так звуть судака на південній Україні. Риба судак зветься сулою теж і по-татарський. Але-ж треба мати на увазі, що назву р. Сули зустрічаємо в літопису ще задовго перед появою татар на Україні. Приклади назов риб до річок маємо в річках: Остер із допливом Рибець та Короп і Коропець¹⁾).

Отже, коли назви трьох великих річок, які згадуються в літопису на світанку сіверянської колонізації, ще й досі спірні що-до їхнього слов'янського походження, назовні ймення менших річок цією стороною — трохи ясніші. Маю тут на увазі територію Сосниччини.

Праві допливи Десни рр. Убедь та Мена й ліві допливи Снову — рр. Тур'я й Бреч, що по них, як і по більших річках, розташовувалися „городи“ й села, одержали свої назви з вуст слов'ян. Корені назов рр. Убеди й Мени є: „бъд“ і „мън“. Давніша транскрипція цих назов була „Убѣдь“ і „Мѣна“. Наголос здавна був на другім складі від кінця можливо в обох словах. Потім у назві „Мѣна“, як і в рядовім слові „мѣна“ наголос (згідно з іншими зразками слів мови української) перенісся на кінцевий склад, а з протягом часу ненаголошене „ѣ“ в устах місцевої людности дало в обох словах типову місцеву фонему твердого звуку е, і таким чином утворилася транскрипція цих слів у вигляді „Убедь“ і „Мена“²⁾). Така транскрипція усталилася не зразу. За часів польського панування (рр. 1619—1648) маємо назву р. Убеди ще пристосованою до колишньої м'якої дифтонгічної вимови звука „ѣ“. На Боплановій мапі України р. 1650 цю річку бачимо в транскрипції „Vbiedz R.“, що, як відомо, в наших місцевостях відмежовувала тоді „Terra Czernichoviensis“ від „Severia Ducatus“³⁾. Цій транскрипції відповідає за ті часи й звичка росіян писати назву р. Убеди з літерою „ѣ“ (Убѣдь), що між іншим стверджується Описом Ніженського полку р. 1654⁴⁾. Назву р. Мени поляки теж писали за м'якою фонемою. Так, у акті 1591 р. знаходимо слова: „Мани ржеки“, де руськими літерами з помилкою зображено польське „Miany rzeki“⁵⁾. Таку саму транскрипцію „Miana“ маємо в королівських привілеях (консенсі й стверженні) з р. 1642 й 1664 та легації Адама Киселя з р. 1650 (за Максаківський монастир)⁶⁾. В українських актах XVIII ст. вживається транскрипція „Убедь“ і „Мена“⁷⁾. Шафонський наприкінці XVIII ст. певно

¹⁾ Оп. Ст. Малор. II, 50, 52, 124, 310, 319, 411.

²⁾ По спорудженні Ліво-Роменської зал. (відкрито її р. 1873), а особливо в XX ст. мешканці м. Мени стали звати своє містечко й свою річку з наголосом на першому складі: Мена — але-ж сосничани й їхні сусіди по-давнішому кажуть Мена (в обох випадках е тверде).

³⁾ „Матеріали по Історії Русской Картографії“, В. І. Видання „Кіевской Комиссії для разбора древнихъ актовъ“. К. 1899 № XXXII. Див. також видання В. Г. Ляскоронського. Гильомъ Левассеръ-де-Бопланъ и его историко-географическіе труды относительно Южной Россіи I. Описание Украины. II. Карты Украины“ К. 1901. Порівн. інші мапи.

⁴⁾ „Акты относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи“ СПб. т. X, с. 819.

⁵⁾ Обзор. Румян. Оп. Малор. О. Лазаревського Полк. Черниг. Ч. 1866, с. 121.

⁶⁾ Генер. Сл. о маетн. Черн. П., сс. 591—596.

⁷⁾ Див. видання Ол. Лазаревського, „Акты по исторіи землевладѣнія въ Малоросіи (1630—1690)“, окрема брошура, сс. 32, 33. „Акты по исторіи монастырскаго землевладѣнія въ Малороссіи (1636—1730)“, сс. 34, 36, „Лѣтопись Самовидца“ М. 1846, с. 43.

згідно з місцевою вимовою, таку-ж саму вживає транскрипцію „Убедь“ „Мена“ „Менський“¹⁾. Те-ж саме бачимо й в Дм. Пашенка в його рукопису з кінця XVIII ст.²⁾; те-ж і в Д. Бантиша-Каменського на його Боплановій мапі (р. 1829)—р. „Убедь“³⁾. Як і коли саме повстала назва р. Убеди, невідомо. Без сумніву, вона-ж існувала, ця назва, в ст. ст. XIII—XV за той час, коли Убедь можна вважати за пограничну межу князівств Чернігівського й Новгород-сіверського⁴⁾. Можна думати (про зазначену назву), що це імення рядове (такого самого словотворення як і „У-борть“ правий доплив р. Прип'яти) та що його пристосувала сіверянська людність до річки завдяки гірким умовам життя будування по її берегах, де за нечисленними виїзками ґрунт пісковий, зовсім неродючий, особливо на горішній її частині, звідкіля певно й поширено назву на весь її протяг (95 клм.). Не без зв'язку з умовами ґрунту (кращого) стоїть і назва лівого допливу р. Убеди—„Багачка“⁵⁾.

Річка Мена взяла свою назву можливо від того, що вона міняла свою течію, хоч один з переказів⁶⁾ дає привід припустити думку, що назва цієї річки постала через міну на її берегах людей полонених. Коли-б було так, то й тоді, може, виникнення цієї назви треба віднести правдоподібно на часи не пізніші за великокнязівські (передтатарські), бо на берегах р. Мени маємо рештки городища давнього сіверянського зразка в м. Мені (та коло нього в с. Феськівці), а за рік 1408 є згадка за Урустая князя (чи старосту) Менського⁷⁾, і таким чином важко думати, що річка, яка певно передала свою назву „городку“ м. Мені, мала колись якусь іншу назву та з протягом часу змінила своє ім'я, як не можна згодитися з тим, що людність старішої сіверянської колонізації, скоро з'явилися татари, кудись зовсім зникла з цієї місцевости.

Те-ж саме слід сказати й про назву правого допливу р. Мени, а саме р. Дягови, що має теж сліди сіверянських городищ, а назвою своєю нагадує старовинне слово „дяга“, що визначає „пас“⁸⁾. До речі скажемо, що не одну цю річку порівнювали з пасом, з історії знаємо, що р. Угру вважали за „Пояс Богородици“.

Тимчасом як р.р. Убедь та Мена—безпосередні допливи р. Десни, що течуть з півночі на південь і сполучували та й тепер сполучують людність

¹⁾ „Черниговскаго Намѣстничества Топографическое Описаніе“. К. 1851, сс. 370, 379, 480 й інші та мапи: „Генеральная Карта Малой Россіи“ й „Карта Малороссійская раздѣленная на намѣстничества“, де „Убедь“ помилково зазначено з „Ъ“ на кінці.

²⁾ „Описаніе Новгородсѣверскаго Намѣстничества“ (Черниг. Музей) арк., 1, 5 зв. 15 й инш.

³⁾ „Исторія Малой Россіи“ 1903.

⁴⁾ Акад. Михайло Грушевський, „Історія України-Руси“. Т. II. Л. 1905, с. 328. П. В. Голубовскій, „Историческая Карта Черниговской губ. до 1300 г.“. Тр. XIII Арх. Т. II. М. 1908, сс. 45—47.

⁵⁾ Див. збірник „Чернигів і Північне Лівобережжя“ вид. У.А.Н., К. 1928, с. 158, де між іншим наведено тотожні назви „Убедь“ в інших місцевостях (по-за межами Сосниччини) біля м. Новозибкова та м. Солтикової Дівиці.

⁶⁾ Чув я його на місці в Менському районі.

⁷⁾ Р. Зотовъ, О Черниговскихъ князьяхъ по Любешкому Синодику Лѣтоп. Зап. Археол. Комм. В. IX, СПб., 1893, сс. 126, 127, 128.

⁸⁾ А. И. Орловъ, Полный филологическій словарь русскаго языка. т. II, М. 1885, с. 444, „Дяга, обл. южн., кожаный поясъ“.

середньої й східної смуги Сосниччини з її півднем, із Сосницьким Степом, а в околицях м. Сосниці також із Посем'ям, річки Бреч із допливом Бречиця та Тур'я із допливом Турцем це вже допливи р. Снову, що, як відомо, становив звязок між сіверянським Наддесенням та територією, яка прилягала вже до землі Радимичів межигір'ям р. Снову й р. Іпути, доплива р. Сожу. Цей звязок певно з давніх-давен поклав певні відмінні особливості на людині, що живе по нижньому Снову, помітні й у північно-західному кутку кол. Сосницького пов. Тим-то й цікаві ці річки з їхніми допливами цілком уже поліські. Деякі з них навіть у своїх назвах відбивають поліський характер місцевости. Знаємо бо про р. „Снов“, що за часів стародавньої сіверянщини звали її „Сосною“. Знаходимо також у поріччі р. Снову (в кол. пов. Сосницьким та біля його північно-західної межі) такі річки як: Еленка, Лубенець, Тур'я, Турець, Оленка. Назви всі слов'янські, цілком зрозумілі, як і назва Бреч, що її можна-б вивести від слова „брести“ — поволі йти. Між иншим, один із допливів р. Бречи має назву того-ж самого кореня, це р. Брод.

Тільки-ж важко сказати, коли саме та яка саме людиність ці назви тим річкам надала. Річ у тому, що тепер я кажу за країну лісову, де життєві умови загалом надзвичайно несприятливі для життя, надто для хлібороба, а ним-же переважно й був сіверянин¹⁾. Несприятливі природні умови скрізь на Сосницьким Поліссі і це відбилося і в назві „Убедь“ і певно в назві „Слот“, лівого допливу р. Ревни (остання лівий доплив р. Снову). Це-ж бо слово нагадує „слоту, негоду, напасть“. Тому вважаю, що Сосницьке Полісся було за терен не первісного розселення сіверян, які мали можливість вибрати родючіші землі південної Сосниччини, де й розселилися поспіль, а за пристановище для дальшого поширення слов'янської колонізації²⁾. Це так а рїогі, а чи не маємо-ж ми довід на це в тім, що тут зустрічаємось із низкою річкових назв таких, які невидимими тепер доріжками, а може, почасти, отими самими ріками й річками, прийшли до нас із Заходу із далеких кутків Волини. Наведу приклади. Так у верхів'ї р. Прип'яти є р. Тур'я правий її доплив, і р. Бреща (теж правий доплив Прип'яти), що своїми назвами дуже нагадують Тур'ю й Бреч на Сосниччині. На це правдиво скажуть, що однакові умови викликають і однакові назви та що річок із назвою Тур'я загалом чимало. Але-ж назви Бреч і Бреща в інших місцях, оскільки знаємо, немає. Коли-ж іще додати, що в волинській Тур'ї є доплив „Перед'яльна“ та що такий самий доплив „Пред'ялка“ є й у сосницької Тур'ї, то звязок між Волинню (в кол. пов. Володимиро-Волинському) та Сосниччиною стає трохи помітніший. До речі сказати, є ще на Волині такі річки: Лють і Виживка

¹⁾ Саму назву „Съвер“ (Съвере, Съвера) можна, гадаю, вивести від коренів, що маємо в словах: „сѣ-яти“ й „ор-ати“, „сѣв-ерь“ із „сѣ-(в)ор“ за законом уподібнення.

²⁾ Порівняння природніх умов Степу й Полісся на Сосниччині див. у статті „Середня Чернігівщина“, ор. с., 187, 191—194, 197 та інші. Кажучи про первісне розселення сіверян на Сосниччині, я зовсім не заперечую можливости постійного перебування тут людини в попередні епохи, напр., в доби неоліту та бронзову або в перші періоди доби залізної. Навпаки, починають відкриватися, хоч і поволі (в археологічних знахідках), доводи певного залюднення в ті давні доби навіть деяких кутків Сосницького Полісся.

(„Выжевка“ або „Выжовка“), праві допливи р. Прип'яти в її верхів'ї, та Столенка, правий доплив зазначеної вже волинської Тур'ї. Отже й на Сосниччині маємо такі самі назви: р. Люта, лівий доплив р. Убеди (біля с. Кудрівки), р. Виживка, лівий доплив р. Чепелихи (коло м. Сосниці), та р. Стольна (біля м. Стільного)¹). Назву „Виживка“ можна пояснити походженням від слова „вежа“ або „вѣжа“. Цю назву так і писали „Вѣжовка“ в актах XVII ст., що стосуються до Сосниці. А назва „Стольна“ походить можливо від кореня, що є в словах „слати, постилати“ (річка наче щось постелено). Є річка на Сосниччині, що прямо каже за себе, що вона волинська, або „волинянка“. Це р. Волинка правий доплив р. Убеди²).

Маючи, отже, певні підстави твердити, що назви деяких річок занесли з собою на Сосниччину волиняни, можна припустити думку, що сталося це за різних часів, починаючи певно з часів передтатарських, з часів князівських усобиць, напр., за той час, коли кн. Данило р. 1234 пустошив Сосниччину своїми людьми, з яких дехто й уподобав осістися тут на місці або просто втік із війська³). Назви річок, загалом, старіші від назов залюднених пунктів. От через це й роблю наведене припущення, бо легше його віднести до тих часів, коли, за литовського панування, великі князі Литовські почали роздавати землі на Чернігівщині й Сіверщині своїм волинським підвладним, а останні, надто князі, як от Свитригайло, не могли не приводити з собою людей із різних кутків Волини, та й сами тамтешті люди назвали вже стежки сюди, тікаючи від гніту боярського.

¹) Назви волинських, почасти-ж і сосницьких річок подано за П. А. Маштаковим: „Списокъ рѣкъ Днѣпровскаго бассейна“ СПб 1913, сс. 139, 140, 210. Транскрипція з того самого видання.

²) Не заперечую можливості інших словотворних шляхів для назви р. Волинка, (примір. безпосередньо від слова воля), але-ж правдоподібніше вбачати тут колишній вплив пересельців із Західної України (Волини).

³) Можливий початок ще передніший: за Мстислава Володимировича або за Ольговичів. Акад. М. С. Грушевський у своїй статті „Чернігів і Сіверщина в Українській історії“ згадує довгий (приблизно столітній) період чернігівської експанзії, що іноді, і приклад — 1206 р., давала імпантанту картину панування Ольговичів крім Чернігівщини в Київі, Переяславі, у Володимирі Волинським і в Галицьких волостях (збірник Чернігів і Північне Лівобережжя, сс. 106—107). Таке панування могло мати своїм наслідком переселення груп людности із Заходу (прим. із Волини) на територію Наддесення. Ці групи в деяких кутках Задесенського Полісся й могли бути первісними колоністами (Ю. В.).

На стор. 196 в означенні мапи треба читати „Специальной карте Европейской части С.С.С.Р.“.
На малі в правім куті нагорі заголовок закрив назву с. Будаїв (текст с. 163).

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ за 1927—1928 рр. (вересень—травень).

Комісія Історично-Географічна ¹⁾ провадила свою працю ²⁾ в другій половині 1927 р. та в першій 1928 р. в таких напрямках.

Вибирання на картки матеріалів історично-географічного змісту, як з друкованих джерел, так і недрукованих джерел архівних. Праця ця поширилась за останні місяці 1927 року, вона охоплювала як різні збірки київські, так і виписані архівні матеріали. Коли траплялися архівні матеріали ще неописані, без сталих №№, доводилося визначати №№ справ та книг, нумерувати сторінки та зазначати зміст справ.

Складання статтів словникового (стислого) типу. У цій праці деякі статті вимагали значної підготовчої роботи: доводилося за браком ясної локалізації в документах давнішого часу встановляти її шляхом складних комбінацій з вказівками інших документів. Ця підготовча праця іноді розросталася й давала привід до детальнішого оброблення окремих питань у рефератах (у Комісії) та замітках. У праці над словниковими статтями брали участь Баранович О. І., Грушевський Ол., Ткаченко М. М., Ткаченко О. М., Шамрай С. В. та ин.

Оброблення в монографічній формі окремих питань звязаних з історією залюднення: питання з історії переходів людности на Україні, з'ясування умов таких переходів, з історії шляхів, міст, верстов людности, промислів, торгівлі та ин. Про хід розроблення

---

¹⁾ Під керуванням Ол. С. Грушевського, в складі штатних співробітників: Баранович Ол. Ів., Ткаченко М. М., Шамрай Г. С. та співробітників звичайних (не штатних): Глушко С. В., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Карачківський М. Ф., Лорченко О. М., Шамрай С. В., Юркевич В. Д. та ин.

²⁾ Спочатку до книги III-ї (яка була підготована до друку в-осени 1928 р.) призначено було замітку про діяльність Історично-Географічної Комісії за другу половину 1927 р.; тепер додаємо дані за дальше півріччя. На ближчий рік готується дві книжки.

намічених тем співробітники звичайно повідомляли на засіданнях Комісії, зачитували підготовлені статті в Історично-Економічній підсекції: це викликало обговорення деталей. У цій праці брали участь — Баранович О. І., Грушевська Ол. Ол., Жданова Н. М., Новицький В. Із., Тищенко М., Шамрай Г та інші.

У тіснім звязку з цією працею йшли також архівні студії в київських збірках; це мало своїм завданням з'ясувати в деталях склад збірок, які ще не мають докладних описів і між матеріалами визначити насамперед ті матеріали, які своїм історично-географічним змістом були-б корисні за-для праці Комісії.

Ця праця опису архівних збірок виявляла окремі справи та документи і в'язки документів, що давали матеріал для окремих статтів. Ці архівні студії давали певні доповнення до студій над Рум'янцівським описом та над додатками — актами опису, заповняли деякі прогалини. Працю в архівах провадили Баранович О. І., Грушевський Ол., Карачківський М., Шамрай С. В.

Члени, співробітники та кореспонденти Комісії подавали та зачитували свої інформації про архівні розшуки, про знайдені матеріали та можливість їх оброблення, про свої наукові подорожі, про плани своїх праць та готові статті: це зачитувалося на засіданнях Комісії та Історично-Економічної Підсекції.

-
1. *Грушевський Ол.* З історії заселення Любецької сотні.
  2. *Андріяшев А. М.* До історії Черніг. землі XV—XVI вв.
  3. *Шамрай Серг.* З історії Кобищанської людности XVIII в.
  4. *Карачківський М.* Дані про Балтшину в кінці XVIII ст.
  5. *Грушевська Ол. Ол.* До історії панської скупі земель в містах Гетьманщини на початку XVIII ст.
  6. *Тищенко М.* З історії торгівлі України з Близьким Сходом XVIII ст.
  7. *Шамрай Г.* Земельні інтереси Прилуцької ратушної старшини XVIII в.
  8. *Новицький В.* Деякі мапи Одеських збірок.
  9. *Бойко Ів.* Деякі Переяславські старшинські роди.
  10. *Донець Л.* Робітники на Київських виноградних садах.
-

1. *Грушевський Ол.* З межових справ XVII в.
  2. *Шамрай Серг.* З історії Василькова XVI—XVII вв.
  3. *Карачківський.* Описи подільських повітів кінця XVIII в.
  4. *Тищенко М.* Деякі архівні матеріяли до історії торгівлі України XVIII в.
  5. *Юркевич В.* Романівка на Київщині XV—XVIII вв.
  6. *Жданова Н.* Деякі архівні матеріяли до історії Конотіпщини.
-

З М І С Т.

	Стор.
Ол. Грушевський, Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.	1— 8
І. Бойко, Іваненки на Переяславщині XVIII в.	9— 16
Ол. Грушевський, Суличівка на Чернігівщині XVII—XVIII в.	17— 32
Серг. Шамрай, Місто Васильків (IX—XVIII вв.).	33—127
В. Юркевич, Романівка на Київщині	129—134
Ол. Ол. Грушевська, З минулого м. Стародуба	135—147
Г. Шамрай, З Прилуцького ратушного життя XVIII в.	149—157
М. Карачківський, Північно-Західня Балщина (з мапою)	158—202
М. В. Лятошинський, Історичний нарис територіального складу Полтавщини	203—208
Ю. Виноградський, До історії колонізації Середньої Чернігівщини	209—219
Діяльність Історично-Географічної Комісії за 1927—1928 рр. (вересень—травень).	221—223
